

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

БУРЕНКОВ Віктор Миколайович

УДК:94:323.29:316.344.42(477.63)(043.5)"193/199"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КЛАН СЕРЕД ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ УРСР ТА
СРСР (КІНЕЦЬ 1920-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РР.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____В.М. Буренков

Науковий керівник

Штейнле Олексій Федорович,

кандидат історичних наук, доцент

Запоріжжя – 2020

АНОТАЦІЯ

Буренков В.М. Дніпропетровський клан серед політичних еліт УРСР та СРСР (кінець 1920-х – початок 1990-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2020.

Проведене системне дослідження неформальної управлінської групи – дніпропетровського клану. Показані особливості її формування і функціонування у владних елітах Радянського Союзу.

У 1991 році Україна отримала у спадок від радянської політичної системи мережу регіональних управлінських груп («кланів») із притаманними їм неформальними практиками. Інтеграція представників цих «тіньових» мереж до політичної системи незалежної України та їх злиття з великим капіталом обумовило формування кланово-олігархічних груп. Вони стали причиною гальмування реформ, спрямованих на подолання економічної відсталості, політичної корупції та занепаду демократичних інститутів. Дослідження найбільш впливової управлінської мережі в УРСР/СРСР – дніпропетровського клану – дозволить зрозуміти генезу та механізми функціонування таких неформальних груп в сучасній Україні.

Дисертацію виконано в межах держбюджетних науково-дослідних тем молодих учених Запорізького національного університету «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. ХХІ ст.)» (№ держреєстрації 0119U000225) та «Регіональні ідентичності Півдня і Сходу України в контексті сучасної російсько-української війни» (№ держреєстрації 0116U006967).

На даний момент в історичній науці відсутні комплексні дослідження найбільших номенклатурних кланів УРСР – донецького, харківського та дніпропетровського. Тож ми не можемо вести мову про достатній рівень реконструкції політичних реалій радянської доби в новітній історії України.

Наявні роботи відображають окремі періоди та аспекти функціонування цього клану та його ключових акторів.

Джерельна база дослідження є доволі широкою, що дозволяє розкрити означені завдання роботи. Вивчення цієї теми базується на комплексному аналізі та залученні різних видів джерел. Найбільш важливими елементами стали мемуари представників партійно-радянської еліти УРСР/СРСР (зокрема, щоденникові та робочі записи голови дніпропетровського клану Леоніда Брежнєва), нормативні джерела з архівів України та Російської Федерації, періодичні видання. Значна частина джерел, що використовується у дослідженні, вперше вводиться до наукового обігу.

Робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, міждисциплінарності, використовуються напрацювання концепції елітизму та мережевої теорії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з кінця 1920-х до початку 1990-х років. Нижня хронологічна межа пов'язується із появою і поступовим закріпленням більшовицької еліти на Дніпропетровщині, а верхня – з транзитом представників дніпропетровського клану до політичної системи незалежної України.

Територіальні межі дослідження обумовлені специфікою функціонування дніпропетровського клану. Оскільки дніпропетровська управлінська мережа функціонувала на трьох рівнях: регіональному, республіканському та загальносоюзному, то ми не можемо обмежитися виключно однією адміністративно-територіальною одиницею. Ключова увага дослідження приділяється Москві (загальносоюзний рівень влади), Києву (республіканський рівень влади) та Дніпропетровщині (базовий регіон для цієї управлінської мережі) з урахуванням змін адміністративно-територіального устрою.

Вперше було проведено комплексне дослідження дніпропетровської управлінської мережі 1920-х – початку 1990-х рр. та доведено існування дніпропетровського клану як осердя клану Брежнєва. На підставі розробленої автором методики були ідентифіковані та виокремлені актори, які були нами віднесені до так званого дніпропетровського клану; визначено, що витoki цього

клану сягають періоду відновлення місцевої партійно-радянської еліти після Великого терору 1937–1938 рр.; показано, що виокремлення цієї регіональної групи в окрему впливову силу відбувається в післявоєнний період і пов'язане з прізвищами найбільш відомих радянських керівників УРСР та СРСР – Леоніда Брежнєва та Володимира Щербицького; визначено, що Щербицький був патроном дніпропетровської управлінської мережі на республіканському рівні (УРСР), а Брежнєв представляв дніпропетровський клан на загальносоюзному рівні.

У дисертації розкрито особливості формування і функціонування дніпропетровського клану на трьох рівнях влади (регіональному, республіканському та загальносоюзному), а також виділені етапи становлення цього неформального об'єднання.

На основі критеріїв-маркерів встановлено належність акторів до клану та реконструйовано біографічні відомості ключових акторів дніпропетровського клану на регіональному (Костянтин Грушевий, Микита Толубєєв, Євген Качаловський, Віктор Бойко, Микола Задоя та ін.), республіканському (перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький, голови президії ВРУ Іван Грущецький, Олексій Ватченко, Валентина Шевченко та міністри) та загальносоюзному (генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, голова Ради Міністрів СРСР Микола Тихонов, секретар ЦК КПРС Андрій Кириленко, міністр внутрішніх справ СРСР Микола Щолоков, завідуючий адміністративним відділом ЦК КПРС Микола Миронов, керуючий справами ЦК КПРС Георгій Павлов тощо) рівнях.

Виявлено взаємозалежність між збільшення соціально-економічної ваги Дніпропетровщини і авторитету представників дніпропетровського клану у партійно-радянських елітах УРСР/СРСР. На прикладі боротьби між регіональними управлінськими мережами України показана залежність місцевих еліт від їх патронів. Зокрема, роль відсторонення Шелеста і Підгорного у поступовому зменшенні монополії «харків'ян» на республіканському рівні, а також «компанія» проти перших секретарів Ворошиловградського (Володимир Шевченко) та Донецького обкомів КПУ, ініційована Щербицьким, вплинула на

поступове витіснення «дніпропетровцями» представників потужної «донецької» партійно-радянської еліти на чолі з Володимиром Дегтярьовим.

Показана специфіка транзиту представників дніпропетровської управлінської мережі в політичну систему незалежної України.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання емпіричних даних роботи у вивченні соціально-політичної історії України і Радянського Союзу, у соціологічних та політологічних дослідженнях, при підготовці біографічних довідників і словників, узагальнюючих наукових праць та шкільних підручників історії України новітнього часу.

Ключові слова: дніпропетровський клан, управлінська мережа, партійно-радянська еліта, ЦК КП(б)У–ЦК КПУ, ЦК КПРС, неформальні групи, Л. Брежнєв, В. Щербицький.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Буренков В.М. Михайло Всеволожський: реконструкція політичної біографії представника регіональної партійної еліти УРСР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 193–197.
2. Буренков В.М. "Дніпропетровський партійний клан" в українській та російській історіографії. *Література та культура Полісся*. 2016. Вип. 83. С. 140–147.
3. Буренков В.М. Формування соціально-політичних зв'язків Л. Брежнєва в Україні (1930–1950-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 169–173. (*Index Copernicus*).
4. Буренков В.М. Формування комуністичної еліти Дніпропетровщини у 1920-х – на початку 1930-х років. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 281–287. (*Index Copernicus*).

5. Буренков В. Дніпропетровська номенклатура у роки Другої світової війни. *Емінак*. 2018. № 2(2). С. 57–64. (*Index Copernicus*)
6. Burenkov, V. & Kahanov, Yu. The formation of non-formal groups of nomenclature in the USSR during the 1930-ies (on the example of the Soviet party leadership in Dnipropetrovsk region). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2020. 14. P. 108–116. DOI: 10.24919/2519-058x.14.197183 (*Web of Science*)
7. Burenkov, V. Origins of Dnipropetrovsk Clan (1930–1950). In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. 2019. P. 286–312.

*Публікації, що додатково відображають результати
дослідження та його апробацію*

8. Буренков В.М. Представники запорізького регіону в політичних елітах УРСР і СРСР (1945–1991 рр.): методологічні проблеми. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука – 2015»* : у 5 т. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Т. 1. С. 232–233.
9. Буренков В.М. Методика ідентифікації представників регіональних політичних еліт України та СРСР. Дніпропетровський партійний клан. «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку»: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 11–12 березня 2016 року)*. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 10–14.
10. Буренков В.М. Щербицький В.В. та його історична роль у катастрофі на ЧАЕС. За матеріалами спогадів сучасників. *Проблеми техногенної безпеки в Україні та світ (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС): Збірник наукових праць*. Запоріжжя: Інтер-М. 2016. С. 50–55.
11. Burenkov Victor. Origins of Dnipropetrovsk clan (1930–1950). *Książka Abstraktów III Międzynarodowej VIII Ogólnopolskiej Interdyscyplinarnej Konferencji Naukowej NATURA – CZŁOWIEK – KULTURA*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe

Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. 2017. – S. 203–204.

SUMMARY

Burenkov V.M. Dnipropetrovsk clan in the political establishment of the UkrSSR and the USSR (the late 1920s till the early 1990s). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – «History of Ukraine». – Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, 2020.

The system research of the informal ruling group, a clan of Dnipropetrovsk, was performed. The peculiarities of its formation and operation among the power elites of the Soviet Union are described.

In 1991 Ukraine inherited a network of regional ruling groups (the “clans”) including the informal practice specific to them from the Soviet political system. The integration of the representatives of these “shadow” networks into the political system of independent Ukraine and their fusion with the big capital made conditions for the formation of oligarchic clans. They became the reason for retarding the reforms focused on overcoming economic backwardness, political corruption, and decline of democratic institutions. Studying one of the most influential ruling networks in the UkrSSR / USSR, a Dnipropetrovsk clan, will provide further insights into genesis and functioning mechanisms of equivalent informal groups in modern-day Ukraine.

The Ph.D. thesis is made within the framework of taxpayer-funded research and development project of postdoctoral researchers of the National University of Zaporizhzhia “Propaganda and public awareness in the South and East of Ukraine (the 1930s till the early 21st century)” (state registration number 0119U000225) and “Regional identities of the South and East of Ukraine within the context of the contemporary war between Russia and Ukraine” (state registration number 0116U006967).

Currently, there are no comprehensive researches of the largest establishments of the UkrSSR, which are the clans of Donetsk, Kharkiv, and Dnipropetrovsk. That is why we cannot talk about the sufficient level of reconstruction of Soviet political reality

within the contemporary history of Ukraine. The available research papers reflect particular periods and aspects of operation of this clan and its key actors.

The background of the sources is quite vast and thus enables to cover the declared aims of this paper. The study of this topic is based on holistic analysis and involvement of different types of sources. The most important elements of this paper are memoirs of representatives of Soviet party elite in the UkrSSR / USSR (in particular the diary and work notes of the head of Dnipropetrovsk clan Leonid Brezhnev), reference sources from the archives of Ukraine and the Russian Federation, and periodicals. A large part of the sources used in this research is introduced into scientific discourse for the first time.

The work is grounded on general scientific principles of historicism, objectivity, interdisciplinarity, it uses exploratory studies of elitism and network theory.

The paper has as its chronological frame the period from the late 1920s until the early 1990s. The beginning time boundary is associated with the appearance and gradual consolidation of Bolshevistic establishment in the Dnipropetrovshchyna region, and the ending time boundary is connected with the transition of Dnipropetrovsk clan representatives to the political system of independent Ukraine.

The territorial boundaries of the research are stipulated by the specific operation of the Dnipropetrovsk clan. Given that the ruling network of Dnipropetrovsk was functioning at three levels: in the region, in Republic, and in the Union, we cannot limit the research to one administrative territory only. In the research, the emphasis is made on Moscow (all-union level of power), Kyiv (all-republic level of power), and Dnipropetrovsk (basic level of this ruling network) with the consideration of changes in administrative and territorial structure.

The first-ever comprehensive research of the ruling network of Dnipropetrovsk in the 1920s and the early 1990s was conducted; the existence of the Dnipropetrovsk clan as a core of Brezhnev's clan was proved. Based on the method developed by the author the players classified by us as members of a so-called Dnipropetrovsk clan were identified and highlighted; it was found that this clan originates in the period of restoration of local Soviet party establishment after the Great Terror in 1937–1938; it was shown that the evolution of this regional group into a separate key player was

taking place in the post-war period and it involves the last names of the most famous Soviet managers of the UkrSSR and the USSR which are Leonid Brezhnev and Volodymyr Shcherbytskyi; it was discovered that Shcherbytskyi was the patron of Dnipropetrovsk ruling network at the level of Republic (UkrSSR), and Brezhnev represented the Dnipropetrovsk clan at the all-union level.

The specific features of formation and operation of the Dnipropetrovsk clan are described at three levels of power (at the level of the region, Republic, and the Union), the stages of formation of this informal organization are also defined.

Based on marking criteria actors' membership in the clan was determined and biographical details of the key players of the Dnipropetrovsk clan at the regional level (Kostiantyn Hrushevyi, Mykyta Tolubeiev, Yevhen Kachalovskyi, Viktor Boiko, Mykola Zadoia, and others), at all-republic level (the First Secretary of CC CPU Volodymyr Shcherbytskyi, the Chairman of the Presidium of SCU Ivan Hrushchetskyi, Oleksii Vatchenko, Valentyna Shevchenko and ministers) and at all-union level (the General Secretary of CC CPSU Leonid Brezhnev, the Chairman of the Council of Ministers of the USSR Mykola Tykhonov, the Secretary of CC CPSU Andrii Kyrylenko, the Interior Minister of the USSR Mykola Shcholokov, the Director of Administration of CC CPSU Mykola Myronov, the Chief Administrator of CC CPSU Heorhii Pavlov, etc.) were reconstructed.

The interdependence between the increase of social and economic weight of the Dnipropetrovshchyna region and the authority of the representatives of the Dnipropetrovsk clan among Soviet party elites of the UkrSSR / USSR was revealed. Making an example of the rivalries between regional ruling networks the dependency of local elites on their patrons was shown, in particular, the role of Shelest and Pidhornyi's ouster in a gradual decrease of "Kharkiv people's" monopoly at the all-union level and the "campaign" against first secretaries of Voroshylovhrad (Volodymyr Shevchenko) and Donetsk regional committees of CPU which was initiated by Shcherbytskyi and influenced the systematic displacement of representatives of powerful Donetsk Soviet party establishment led by Volodymyr Dehtiarov by "Dnipropetrovsk people".

The specific character of the transition of Dnipropetrovsk ruling network representatives to the political system of Ukraine is described.

The practical value of the research includes the possibility of application of the empirical data of this paper in studies of the social and political history of Ukraine and the Soviet Union, in social and political researches, in making biographical guidebooks and dictionaries, academic synthesis papers and schoolbooks on the contemporary history of Ukraine.

Keywords: Dnipropetrovsk clan, ruling network, Soviet party establishment, CC CP(b)U – CC CPU, CC CPSU, informal groups, L. Brezhnev, V. Shcherbytskyi.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	12
ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
1.1. Історіографія проблеми.....	18
1.2. Джерельна база дослідження	45
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	53
РОЗДІЛ 2. КЕРІВНИКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У 1920-І – НА ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ.....	60
2.1. Регіональна верхівка 1920-х – 1930-х років.....	60
2.2. Дніпропетровська номенклатура під час Другої світової війни.....	73
2.3. Вихідці з регіону за доби пізнього сталінізму.....	89
РОЗДІЛ 3. ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ЗЕМЛЯЦТВО У 1953 – НА ПОЧАТКУ 1970-Х рр.....	108
3.1. Еволюція дніпропетровського клану у хрущовську добу (1953 – 1964 рр.).....	108
3.2. Представники дніпропетровської групи в боротьбі за владу (1964 – 1972 рр.).....	126
РОЗДІЛ 4. ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КЛАН У ВЛАДНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ 1970-Х – ПОЧАТОК 1990-Х РОКІВ.....	144
4.1. Політичне домінування дніпропетровського клану (1970-ті – початок 1980-х рр.).....	144
4.2. «Дніпропетровці» у боротьбі за збереження своєї політичної монополії (середина 1980-х – початок 1990-х рр.).....	165
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	202

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР	Верховна рада
КДБ	Комітет державної безпеки
КП(б)У	Комуністична партія більшовиків України
КПК	Комітет партійного контролю
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	Комуністична партія України
ЛКСМ України	Ленінський комуністичний союз молоді
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
РМ	Рада міністрів
СРСР	Союз радянських соціалістичних республік
УРСР	Українська радянська соціалістична республіка
УСРР	Українська соціалістична радянська республіка
ЦК	Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність роботи. Серед ключових проблем сучасного українського суспільства важливе місце посідає діяльність неформальних олігархічних груп, які гальмують реформи, спрямовані на подолання економічної відсталості, політичної корупції, та на розвиток інститутів громадянського суспільства. Це явище було отримане у спадок від Радянського Союзу. Мережі неформальних груп номенклатури, неофіційні практики та зв'язки компенсували недоліки командно-адміністративної системи і відстрочили крах забюрократизованої, недомодернізованої країни.

Після розпаду в 1991 році «червоної імперії» ситуація кардинально змінилася. У результаті розриву із союзним центром, з якого відбувалася координація майже всіма сферами життя радянської України, розпочалася короткотривала дезорганізація місцевих управлінських еліт, замкнених на Москву. Відсутність стримуючих чинників і контролю з центру стала підґрунтям до початку боротьби за перерозподіл сфер впливу між найбільш потужними регіональними елітами (київською, харківською, дніпропетровською та донецькою). Унаслідок транзиту радянських еліт, з притаманними їм політичними практиками, і входженню їх до новостворених кланово-олігархічних груп було майже повністю заблоковано модернізацію у вже незалежній Україні. На зміну тоталітарному прийшов гібридний політичний режим, що поєднував демократичний фасад із масштабною корупцією.

Ефективна боротьба з олігархічними групами вимагає ґрунтовних знань про формування і функціонування неформальних мереж серед політичних еліт. У такому контексті видається вкрай важливим дослідження особливостей розвитку і трансформації дніпропетровського партійного клану.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів держбюджетних науково-дослідних тем молодих учених Запорізького національного університету «Пропаганда та суспільна свідомість на Півдні і Сході України (1930-ті – поч. XXI ст.)»

(№ держреєстрації 0119U000225) та «Регіональні ідентичності Півдня і Сходу України в контексті сучасної російсько-української війни» (№ держреєстрації 0116U006967). Особистим внеском дисертанта в розробку цих тем є вивчення особливостей функціонування системи комуністичної пропаганди на Дніпропетровщині у 1930-х – кінець 1980-х рр., а також дослідження еволюції ідентичностей представників партійно-радянської верхівки Дніпропетровської області у 1930-х – початку 1990-х рр.

Об'єктом дисертаційної роботи є політична еліта Радянського Союзу 1920-х – початку 1990-х рр.

Предметом вивчення стали особливості формування та функціонування дніпропетровського клану в 1920-х – початку 1990-х рр.

Метою роботи є доведення існування неформальної управлінської групи – «дніпропетровський клан» серед політичних еліт УРСР¹ та СРСР, визначення специфіки її становлення та діяльності.

Для реалізації поставленої мети в дисертації сформульовано такі **дослідницькі завдання**:

- охарактеризувати стан вивчення проблеми в історіографії, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;
- визначити ознаки належності до дніпропетровської управлінської мережі;
- показати етапи зародження, принципи кооптації та джерела формування дніпропетровського клану в 1920-х – наприкінці 1980-х років;
- проаналізувати кількісний та якісний склад керівної верхівки Дніпропетровщини у 1920-х – наприкінці 1980-х років;
- визначити кількісний склад «дніпропетровців» серед владних еліт УРСР та СРСР у 1920-х – 1991 рр.;
- з'ясувати статус дніпропетровської управлінської мережі відносно інших управлінських мереж УРСР;

¹Під назвою УРСР у роботі розуміємо державне утворення, яке з 10 березня 1919 р. мало назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), а з 30 січня 1937 року отримало назву – Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

- висвітлити обсяг повноважень і функціонал представників дніпропетровського клану всередині номенклатурних еліт УРСР та СРСР.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з кінця 1920-х до початку 1990-х років. Нижня хронологічна межа пов'язується із появою і поступовим закріпленням більшовицької еліти в регіоні. Верхня хронологічна межа пов'язана з транзитом представників дніпропетровського клану до політичної системи незалежної України.

Територіальні межі. Оскільки дніпропетровська управлінська мережа функціонувала на трьох рівнях: регіональному, республіканському та загальносоюзному, то ми не можемо обмежитися виключно однією адміністративно-територіальною одиницею. Ключова увага дослідження приділяється Москві (загальносоюзний рівень влади), Києву (республіканський рівень влади) та Дніпропетровщині (базовий регіон для цієї управлінської мережі) з урахуванням змін адміністративно-територіального устрою.

Методологічною основою роботи стали концепція елітизму та мережева теорія (network approach). Їх використання застосовувалося в дослідженні із загальнонауковими принципами історизму, об'єктивного і всебічного вивчення, що реалізувалися за допомогою як загальнонаукових (системно-структурний, логічний), так і спеціально-історичних (порівняльно-історичного, історико-генетичного, діахронного, просопографічного, ретроспективного) методів наукового пізнання.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше було проведено комплексне дослідження дніпропетровської управлінської мережі 1920-х – початку 1990-х рр. Доведено існування дніпропетровського клану, як осердя клану Брежнєва. На підставі розробленої автором методики були ідентифіковані та виокремлені актори, які були нами віднесені до так званого дніпропетровського клану. Визначено, що витoki цього клану сягають періоду відновлення місцевої партійно-радянської еліти після Великого терору 1937 – 1938 рр. Виокремлення цієї регіональної групи в окрему впливову силу відбувається в післявоєнний період і пов'язане з прізвищами найбільш впливових радянських керівників УРСР

та СРСР – Леоніда Брежнєва та Володимира Щербицького. Щербицький був патроном дніпропетровської управлінської мережі в УРСР, яка, у свою чергу, була ядром «клану Брежнєва» на загальносоюзному рівні.

У дисертації розкрито особливості формування і функціонування дніпропетровського клану на трьох рівнях влади (регіональному, республіканському та загальносоюзному), а також виділені етапи становлення цього неформального об'єднання. На основі критеріїв-маркерів встановлено належність акторів до клану. Виявлено залежність авторитету і впливу регіональної партійно-радянської еліти Дніпропетровщини від соціально-економічного розвитку регіону. Показана залежність місцевих еліт від їх патронів, зокрема відсторонення Шелеста і Підгорного вплинуло на зменшення ваги харків'ян і поступове їх витіснення дніпропетровцями.

З'ясовано, як обсяг повноважень і розподіл функцій, які мали ключові представники дніпропетровського клану всередині номенклатурних еліт УРСР та СРСР, впливав на вивищення цього неформального об'єднання з-поміж інших еліт. Також показана специфіка транзиту представників дніпропетровської управлінської мережі в політичну систему незалежної України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням. Усі наукові результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, одержані здобувачем особисто.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання фактичних даних роботи у вивченні соціально-політичної історії України і Радянського Союзу, у соціологічних та політологічних дослідженнях, при підготовці біографічних довідників і словників, узагальнюючих наукових праць та шкільних підручників історії України новітнього часу. Окрім того, результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при підготовці та викладанні спецкурсів у вищих навчальних закладах України.

Наукова апробація. Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Основні положення дисертації було апробовано під час доповідей

на таких наукових форумах: «Молода наука – 2015» (м. Запоріжжя, Україна, 2015 р.); «Молода наука – 2017» (м. Запоріжжя, Україна, 2017 р.); XIV Міжнародна конференція «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (м. Київ, Україна, 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку» (м. Одеса, Україна, 2016 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми техногенної безпеки в Україні та світі (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС)» (м. Запоріжжя, Україна, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Крах Радянської імперії: анатомія катастрофи (Соціалістичний табір, СРСР та пострадянський простір у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.)» (м. Ніжин, Україна, 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Неоднозначне минуле. Радянський спадок крізь призму модернізації (м. Київ, Україна, 2017 р.); VIII Міжнародна наукова конференція «Природа – Людина – Культура» (м. Краків, Польща, 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Х Новицькі читання» (м. Запоріжжя, Україна, 2018 р.); XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Південь України в умовах глобальних соціокультурних трансформацій: питання культурної, етнорелігійної, етнічної та національно-громадянської ідентичності» (м. Запоріжжя, Україна, 2019 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 1 розділ у колективній монографії, 6 статей у наукових фахових виданнях України, з них 6 у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз (1 стаття у співавторстві у виданні, що входить до бази Web of Science), 5 публікацій у збірниках тез конференцій.

Структура роботи зумовлена темою, метою та дослідницькими завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, 4 розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дослідження – 277 сторінки, основний текст роботи викладено на 188 сторінках, список використаних джерел та літератури включає у себе 837 позицій.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В основу аналізу історіографії з означеної теми ми поклали запропонований українським істориком Наталією Яковенко принцип конуса [756]. Верхівкою цього конуса будуть дослідження, які безпосередньо присвячені проблематиці існування та функціонування дніпропетровського клану. На проміжному щаблі цієї структури розташовуються праці, автори яких досліджували неформальні групи і неформальні відносини в середовищі партійно-радянської номенклатури СРСР. Фундаментом або «підшовою» нашого історіографічного аналізу стали роботи біографічного характеру, на сторінках яких описані кар'єрні траєкторії і соціально-політичні портрети ключових представників дніпропетровського клану.

Праці про власне дніпропетровську «партійну групу»

Однією із засадничих робіт для нашої теми є стаття «Регіональні когорти та політична мобільність в СРСР: на прикладі Дніпропетровська», написана почесним професором Іллінойського університету Джоелем Мозесом [578]. На основі доступних у 1976 році для американських дослідників джерел (періодичні видання та офіційні довідники) ним була зроблена одна із перших спроб показати позицію «дніпропетровської групи (когорти)» у тодішній політичній системі і пояснити на підставі моделі взаємовідносин «клієнт-патрон» кар'єрні успіхи вибраних ним двадцяти чотирьох «дніпропетровців». Для обґрунтування цієї моделі Мозес виділив п'ять характеристик: 1) тісна приналежність та ідентифікація двадцяти чотирьох посадових осіб один із одним та з Дніпропетровською областю; 2) відносно значне зростання чисельності представників регіону із моменту, коли Брежнєв очолив КПРС у 1964 році; 3) широкий діапазон покладених на них авторитетних посад і функціональних обов'язків; 4) порівняння числа представників із різних регіональних когорт, обраних у ЦК на партійних з'їздах, починаючи з 1954 року; 5) підвищення статусу дніпропетровської когорти в порівнянні зі зменшенням кар'єрних можливостей

когорти, пов'язаної із Харковом і Миколою Підгорним (членом політбюро ЦК КПРС та вірогідним суперником Брежнєва). Завдяки такому підходу, вченому вдалося показати унікальність кар'єрного зростання «дніпропетровців» у цей період та довести, що це багато в чому пов'язано з опікою їхнього патрона Брежнєва. Запропонована і перевірена на відповідному фактографічному матеріалі Мозесом патрон-клієнтська модель аналізу політичного набору в СРСР на прикладі «дніпропетровської когорти», на нашу думку, обґрунтована, але не є вичерпною.

Важливим кроком у дослідженні регіональних еліт Радянської України є праця Орісі Кулик. У 2017 році вона захистила у Стенфордському університеті дисертацію «Коли Україна управляла Росією: регіоналізм та номенклатурна політика після Сталіна, 1944 – 1990» [826]. У цьому дослідженні головна увага зосереджена на місцевій бюрократії Києва, Львова і Дніпропетровська та особливостях формування у цих регіонах персональних мереж. Авторка описує неформальні зв'язки між елітами, а також їх взаємодію, кодекси поведінки та форми «етикету» у владних структурах. Ключові тези дисертації побачили світ у однойменній статті [656].

На думку Кулик, «щоб зрозуміти підйом Дніпропетровська в 1960 – 1970-х роках, треба сягати поза межі патронажу, клієнтелізму і зауважувати, що змінилося після смерті Сталіна в 1953 році» [656]. Ці зміни вона пов'язує зі збільшенням економічної ваги регіону, територіальною стратифікацією через існування в Радянському Союзі закритих і відкритих міст і сіл, нерівномірний розподіл привілеїв і ресурсів. Посилювали цю нерівність лобізм та неформальні відносини, які сформувалися на початку 1970-х років між Військово-промисловою комісією (нам не вдалося встановити, що це за комісія – Б.В.), політбюро, секретаріатом і «дніпропетровцями» високого рангу. Авторка висуває цікаву гіпотезу про те, що після усунення Хрущова київсько-харківський «клан», до якого вона включає Підгорного, Шелеста та Семичасного, втратив свій вплив у зв'язку із заміною хрущовської децентралізації на політику посилення владної вертикалі. Це один із чинників, який додатково посприяв вивищенню «дніпропетровців» у цей період.

Такі тези отримали розвиток в іншій статті авторки «Радянський ВПК та поширення впливу українських регіональних еліт за Хрущова та Брежнєва» [573]. Спираючись на думку Наталії Кібіти про збільшення незалежності регіональних та загальнореспубліканських еліт від Кремля через реформу раднаргоспів [571], Кулик іде далі і стверджує, що цей чинник (економічна незалежність) є не менш важливим для вивищення еліт найбільш потужних промислових регіонів на кшталт Донбасу, Харкова, Києва та Дніпропетровська. Кулик пов'язує успіх деяких керівників Дніпропетровщини із розташуванням у регіоні пріоритетних для радянської політичної та економічної системи підприємств [573, с. 130–132].

Американський учений Джон Віллертон приділив значну увагу системі патронажу в цілому в СРСР [587; 588] і, зокрема, патронажним мережам та союзам (коаліціям) безпосередньо в період правління Брежнєва [589]. Віллертон пов'язує успіх Брежнєва з його вмінням домовлятися і вступати у союзи/коаліції з іншими управлінськими мережами. У період 1960-х – 1970-х років, на його думку, можна говорити про п'ять впливових мереж: 1) мережа Брежнєва (основа – так звана «дніпропетровська мафія»); 2) група Суслов-Пельше-Пономарьов (очолював «сірий кардинал» Суслов); 3) харківська (українська) група під керівництвом Миколи Підгорного, до якої входили Віталій Титов і Петро Шелест; 4) білоруська група, створена під час Другої світової війни й очолювана Кирилом Мазуровим, до неї увійшли Петро Машеров і Михайло Зімянін; 5) московська група на чолі з Іваном Капітоновим, включала в себе Віктора Гришина та Петра Демичева [589, с. 183]. Серед перерахованих мереж домінуюче становище займала особиста мережа Брежнєва, довкола якої гуртувалися інші «союзні» мережі. Представники «союзних» мереж, хоч і займали високі посади, проте найбільш впливові все ж таки залишалися за представниками брежнєвської групи. За спостереженнями Віллертона, група Брежнєва займала ключові посади в трьох галузях: промисловості, сільському господарстві, оборонній галузі, а також домінувала в органах державної безпеки. Цікавим, але необґрунтованим, видається твердження автора про альянс між харківською та донецькою управлінськими мережами.

Одним із перших українських дослідників, який звернув увагу на присутність у владній вертикалі неформальних груп СРСР та УРСР, є Валерій Васильєв. У своїй статті «Перші секретарі обкомів компартії України в Радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.)» [605] автор намагається показати існування особливих, більш глибоких і стійких, ніж службові, зв'язків серед обласних або регіональних партійних керівників; робить деякі узагальнення щодо процесів формування та діяльності неформальних управлінських груп. Валерій Васильєв виділяє три управлінські мережі: харківська, яку почав створювати та очолив Микола Підгорний; дніпропетровська, яку особисто опікував Леонід Брежнєв; донецька, якою опікувався багаторічний голова Ради міністрів УРСР Олександр Ляшко. Одним із ключових чинників, який впливав на формування найбільш потужних клієнтел, дослідником визначено промисловий розвиток регіону. Тобто, чим потужніший був промислово-економічний потенціал регіону, тим більшою була ймовірність утворення впливової управлінської мережі або клану.

Важливий внесок у дослідження дніпропетровської управлінської мережі внесли українські історики Віктор Крупина та Юлія Кузьменко. Їхня стаття висвітлювала діяльність номенклатурних земляцтв в УРСР 1950-х – 1980-х рр. Під земляцтвом автори розуміють «неформальну владну групу, консолідовану на ґрунті належності її представників до регіону, де проходило їх особистісне і/або професійне становлення, створення і функціонування якої відбувається за законами патрон-клієнтелізму, а діяльність спрямована на зміцнення політичних позицій членів земляцтва і лобіювання корпоративних інтересів» [650]. Також дослідники вважають, що належність до земляцтва могла, обумовлюватися професійними, родинними, товарицькими або кон'юнктурними зв'язками. У той же час виникають запитання відносно тлумачення авторами понять і суті таких явищ, як «клієнтела» та «земляцтво». Дослідники стверджують що ці поняття не можна ототожнювати лише тому, що вони є «деструктивною неформальною групою, орієнтованою на задоволення виключно власних інтересів і потреб за рахунок державної організації» [650]. Звідси наше запитання: а земляцтва не мають на меті задоволення власних потреб за рахунок державної організації?

Також дискусійним є протиставлення клієнтели та трудового колективу. Хіба трудовий колектив не може бути частиною клієнтели? Невже клієнтела не зацікавлена в якнайдовшому безперервному функціонуванні державних інститутів та організацій, які задовольняють її інтереси?

У цьому безперечно важливому дослідженні виділяються харківське, донецьке, дніпропетровське номенклатурні земляцтва, які були сформовані в індустріально розвинених областях, а їх господарські керівні кадри входили до номенклатури ЦК КПРС. Для нашого дослідження, в першу чергу, цікавими є авторські інтерпретації відносно дніпропетровської управлінської мережі. Неформальну групу «дніпропетровців» дослідники, як самі зазначають, за «традицією» називають дніпропетровським кланом або «дніпропетровською сім'єю». Часом початку формування дніпропетровської команди Брежнєва дослідники вважають 1947 – 1950 рр. (період роботи Брежнєва першим секретарем Дніпропетровського обкому). Остаточо цей клан сформувався на початку 70-х років ХХ ст. Відраховувати час початку його формування з моменту обрання Брежнєва першим секретарем Дніпропетровського обкому, на нашу думку, не є виправданим, адже і до цього моменту він формував соціальні зв'язки, які пізніше стали основою клану. При перерахунку «дніпропетровців», які входили до цього клану дослідники послуговуються класифікацією «москвичі», «кияни» та «дніпропетровці». У першому наближенні таке ділення виглядає обґрунтованим. Також слушною є пропозиція дослідників ввести в аналіз цих неформальних регіональних груп поняття «область-донор», тобто область, кадри якої мали переваги при заміщенні вакантних посад у столиці.

У статті «Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. ХХ ст.» Юлія Кузьменко розглянула проблеми місця та ролі неформальних практик партійно-радянської номенклатури УРСР на початковому етапі перебудови, їх впливу на темпи впровадження і результативність реформ, що розпочалися в Радянському Союзі з ініціативи Михайла Горбачова [653, с. 182].

Іншої думки про дніпропетровський клан дотримуються дослідники Андрій і Тетяна Портнови [694]. За ними, значення дніпропетровського клану, як керівної

групи Радянського Союзу періоду «застою», перебільшено. Як аргумент для підтвердження цієї думки, автори підкреслюють начебто хибність тези про призначення колег Брежнєва по Дніпропетровську на високі посади в Москві. Окрім Костянтина Грушевого і Миколи Тихонова, більше нікому не вдалося зайняти високі посади на владному «Олімпі» в Москві, бо всі інші «дніпропетровці» «канули в Лету». При цьому автори забувають, як мінімум, про Миколу Щолокова (міністр внутрішніх справ СРСР з 1968 по 1982 рр.), Віктора Чебрикова (у 1982 – 1988 рр. – голова КДБ СРСР, 1988 – 1989 рр. – секретар ЦК КПРС), Георгія Павлова (керуючий справами ЦК КПРС з 1965 по 1983 рр.) та інших менш відомих, але пов'язаних із дніпропетровською партійною організацією. Вірогідно, Портнови не взяли до уваги особливостей існування і функціонування неформальних груп в УРСР – СРСР, принципів добору і критеріїв ідентифікації з цими групами політичних акторів та не проаналізували структуру дніпропетровського клану. Автори цієї статті стверджують також, що логіка земляцтва, просування «дніпропетровців» була більше притаманна Щербицькому, аніж Брежнєву. Але пояснення превалювання цієї логіки в призначеннях Щербицького немає. Далі по тексту ми знаходимо вкрай неочікуване ствердження: Щербицький як «господар України» не мав реального впливу на загальносоюзному рівні [694]. Член політбюро ЦК КПРС, перший секретар однієї із найпотужніших в економічному плані республіки, з чисельною партійною організацією, а також близький соратник генерального секретаря ЦК КПРС Брежнєва не мав реально впливу на загальносоюзному рівні, а мав лише формальну владу? З цим важко погодитися хоча б на підставі того, що слово першого секретаря ЦК КП(б)-ЦК КПУ завжди мало значення для прийняття більшості рішень на політбюро ЦК КПРС, чи, наприклад, при зміні керівника Радянського Союзу.

Окремі питання формування та функціонування дніпропетровської партійної верхівки знайшли своє відображення в роботах історика Валентина Іваненка. Серед керівників партійно-радянського апарату Дніпропетровщини 20-х – 30-х років Іаненко аналізує роль Менделя Хатаєвича у формуванні місцевого номенклатурного клану [633]. Також значну увагу дослідник приділяє

дослідженню репресій проти місцевої партійно-радянської номенклатури 20-х – 30-х років [632]. У роботах цього історика також висвітлено роль місцевої керівної верхівки у здійсненні політики колективізації на Дніпропетровщині [637].

Як бачимо, проблема існування дніпропетровського клану привернула увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Усі згадані автори постулюють факт існування дніпропетровського клану без належного обґрунтування свого твердження. На підставі непрямих і несистематизованих фактів дослідники говорять, що цей клан був «найяскравішим прикладом формувань кланів» в УРСР. Проте значні теоретичні і практичні напрацювання є серйозним підґрунтям для синтетичного дослідження неформальної мережі вихідців з Дніпропетровська.

Праці про неформальні групи в номенклатурі

Проміжною ланкою «історіографічного конуса» дослідження є роботи про неформальні групи в середовищі номенклатури СРСР.

Західні дослідники першими почали займатися аналізом політичної системи Радянського Союзу, її ключових акторів через призму патрон-клієнтелізму. Одним із перших у повоєнній західній історіографії на радянські політичні еліти звернув свою увагу американський дослідник Джон Армстронг. Серед низки його праць найбільш цікавою для нашого дослідження є робота «Радянська бюрократична еліта. Аналіз українського апарату», яка вийшла друком у 1959 році [566]. Основну увагу професор зосередив на аналізі чиновництва регіональних партійних комітетів та центрального апарату Компартії України у 1938 – 1956 рр. На основі не надто широкого біографічного матеріалу, який тоді йому був доступний, історик спробував показати наскільки були залежними регіональні еліти від своїх покровителів. Ця залежність обумовлювала формування персональних груп, пов'язаних патрон-клієнтськими зв'язками. На думку автора в українському партапараті формувалася «нова олігархія». Також він висунув припущення, що часта ротация перших секретарів обкомів була спрямована на підриг формування впливових регіональних центрів влади [566, с. 52].

Питання плинності кадрів та вплив цього процесу на так звані «сімейні кола» розкривав у своєму дослідженні Джеймс Олівер. Він поставив під сумнів твердження деяких дослідників про руйнування неформальних зв'язків всередині радянських еліт внаслідок високої плинності кадрів. За ним, це порушення могло відбуватися лише тоді, коли особу переміщували з одного територіального підпорядкування/юрисдикції чи з одного функціонального сектору бюрократії в інший. Але такого збою, на його думку, не повинно було відбуватися при переміщеннях у рамках однієї території (міста, області) або в межах одного й того ж функціонального сектора бюрократії. Олівер намагався обґрунтувати свою гіпотезу на прикладі московської парторганізації в період з 1950 по 1971 роки. Він дійшов висновку, що принаймні на «московському матеріалі» не можна говорити про спроби руйнування особистих зв'язків місцевих за допомогою призначення немісцевих керівників [583].

Професор Австралійського національного університету Томас Рігбі в одному із своїх досліджень 1981 року спробував показати, як відбувається еволюція клієнтелізму в перші десятиліття існування СРСР. Автор стверджує, що поява регіональних клік пов'язана із ранньорадянським періодом, а Сталін був лише її «акушером». Потрапляння у взаємну залежність місцевих клік і центрального управлінського апарату породжувало, на думку автора, явище клієнтелізму [584].

Регіональними елітами СРСР післясталінського періоду займався згаданий вище американський учений Джоель Мозес. Він звертає увагу на зростання процесів регіоналізації номенклатури саме з приходом до влади Брежнєва (1964 рік), що, на його думку, пов'язано з економічними та етнічними чинниками. Висунення «місцевих» на посади перших секретарів обкомів зменшило політизацію процесу вибору осіб на ці посади. Щоб визначити ступінь впливовості цих регіональних (провінційних) груп, автор пропонує використовувати внутрішні та зовнішні показники. До внутрішніх він відносив: 1) кількість осіб, обраних на одні і ті ж провінційні посади в самих провінціях на підставі народження, отриманої освіти і займаних посад у минулому; 2) шаблонні закономірності серед призначень на посади в провінціях, проведених різними

особами в однакову кількість років; 3) шаблонні закономірності серед тих же категорій осіб за віком, партійним стажем та іншими основними характеристиками (біографічними даними), обраними в тих же провінціях. Зовнішніми показниками, на думку Мозеса, були: 1) кількість сформованих провінційних когорт, ідентифікованих за віком, освітою, попередньою кар'єрою, обраних для республіканських і державних посад; 2) шаблонні закономірності у сформованих когортах у призначеннях на ті ж або схожі республіканські і державні посади; 3) число сформованих провінційних когорт, ідентифікованих відповідно до народження, освіти і попередньої кар'єри, обраних у ЦК КПРС. На підставі аналізу цих показників Мозес відзначає високий ступінь впливовості серед політичних еліт Радянського Союзу «дніпропетровців» або, як він їх називає, – «дніпропетровська мафія» і «харків'яни» на чолі з Підгорним [579]. Запропоновані дослідником показники-критерії мають широке пізнавальне поле для роботи з регіональними політичними групами.

Здійснив спробу з'ясувати роль та масштаби політичного патронажу, як засобу підтримки лідерства після відсторонення Хрущова від влади, і Джон Міллер [576]. Ключовими запитаннями, на які він намагався відповісти у своєму дослідженні, були: які масштаби і межі покровительства?; за яких обставин використовувалося покровительство (або не використовувалося)?

Новим етапом у дослідженні західними вченими радянського регіоналізму стала книга Джеймса Гарріса «Великий Урал: регіоналізм та еволюція радянської системи» [570]. Вона певною мірою є прикладом синтетичного дослідження, в якому розкрита логіка існування і функціонування партійної еліти конкретного регіону – Уралу. Автор намагається показати, як вплинув «уральський регіоналізм» на розвиток радянської системи на різних етапах її існування. На відміну від своїх попередників, Гарріс послуговувався не тільки офіційною радянською пресою, а й великим комплексом архівних матеріалів. Цікавим є авторське висвітлення протиборства управлінських еліт: українського Донбасу та Уралу за ресурси і вплив. Автор вважає, що сильний регіоналізм послаблював жагу московського керівництва до централізації. Історичні корені такого потужного владного регіоналізму дослідник пов'язує ще з Російською імперією,

коли на цій території найбільш впливовими родинами були Строганови та Демідови. Такими собі «боярами» радянського періоду він вважає перших секретарів Уральського обкому. У зв'язку із високими темпами промислового розвитку і необхідністю виконувати поставлені Москвою плани місцеві керівники часто займалися приписками і різними махінаціями, приховуючи невиконання поставлених завдань. Розкриття цих фальсифікацій стало причиною, за твердженням Гарріса, початком кампанії проти регіональних груп керівників по всьому Радянському Союзу [570].

Надзвичайно продуктивною в теоретичному та практичному аспектах була спроба поглянути на патрон-клієнтські стосунки, які формувалися між представниками радянської інтелігенції та радянською політичною елітою, здійснена Шейлою Фіцпатрік [723]. У своєму дослідженні вона намагалася знайти відповідь на запитання: 1) хто такі патрони?; 2) що патрони могли зробити для своїх клієнтів?; 3) як можна знайти собі патрона?; 4) роль посередників у відносинах між патронами і клієнтами та інші. На її думку, ключовими рисами, які обумовлювали виникнення системи патронажу в сталінському СРСР, були постійна загроза життю чи кар'єрі, дефіцит товарів та послуг, погане функціонування правової системи [723, с. 210–233].

Системі особистих зв'язків і самоідентифікації радянських еліт присвячена робота Бостонського професора Джеральда Істера, яка вийшла друком англійською мовою у 2007 році, а у 2010 році була перекладена російською в серії «Історія сталінізму» [631]. Автор цього дослідження вважає, що основною опорою радянського керівництва в Москві були регіональні керівники, які мали систему особистих відносин із керівниками в центрі. Цей взаємозв'язок, як стверджує Істер, обумовив на першому етапі оформлення радянської державності патримоніальний характер цих відносин: «Це дослідження показує, що зв'язки на основі систем особистих взаємин поширювалися і горизонтально – по територіальних та інституційних каналах, і вертикально – від регіонів до центру. Більш того, у ньому показано, що ці зв'язки, орієнтовані зовні, використовувалися як неформальна соціальна структура, на основі якої відбувався обмін інформацією, добувалися ресурси і координувалася діяльність» [631, с. 195]. Як і

його попередник, автор стверджує, що наявність неформальних взаємозв'язків між центром і регіонами обмежувала «деспотичну» владу Москви. Істер намагається, на нашу думку, недостатньо переконливо, обґрунтувати, що особисті зв'язки були сильнішими за бюрократичні, силові і будь-які інші механізми контролю.

Серйозний конфлікт між центром та регіональними керівниками відбувся в розпал «колективізації»: «реалізація цієї радикальної політики призвела до кризи, яка перевищувала адміністративні можливості регіональних керівників і створювала загрозу для виживання їх політичних апаратів». На думку Істера, цей конфлікт вилився в гостру боротьбу за владу між регіонами і Центром. Окрім того, дослідник йде далі і стверджує, що однією із основних цілей цієї боротьби було відсторонення Сталіна від влади. Це твердження малообґрунтоване і суперечить більшості досліджень, які присвячені особливостям сталінської влади [733; 734].

Суперечливим видається твердження історика, що навіть після «перемоги» центру в протистоянні з регіональними керівниками Сталін не вдавався до «чисток» проти внутрішньопартійних угруповань, а скоріше, «заохочував їх у своєрідній шаховій грі «рівноваги влади». Так само як Волго-В'ятська система Молотова, система Середньої Волги Куйбишева і система Закавказзя Орджонікідзе колись виступали як суперники всередині еліти, особисті угруповання інтригували один проти одного і змагалися в боротьбі за владу, заступництво» [631, с. 199]. Таку точку зору автора не розділяють найбільш авторитетні дослідники цього періоду [735; 741; 743]. Сталін міг «терпіти» тільки невеликі групи керівників – «трійки», «п'ятірки», «сімки», які збиралися за його ініціативою, і ніколи не допускав, щоб ті, хто входив у ці керівні групи, створювали власні управлінські мережі [740, с. 21–22].

У книзі «Практика сталінізму: більшовики, бояри і невмираюча традиція» Арч Гетті [612], як більшість представників так званої ревізіоністської течії західної історіографії, будує своє дослідження навколо «конфлікту» центру з регіонами. У рамках цього «конфлікту» він аналізує неформальні практики радянських еліт періоду сталінізму [612 с. 158–163]. Читаючи цей розділ, може

скластися враження, що московські керівники були повністю безсилимими проти сваволі місцевого керівництва: «А.І. Мікояна, направлено до Нижнього Новгорода, тамтешня кліка ізолювала, і йому знадобився майже рік, щоб установити власну владу і перемогти супротив місцевого „клану”» [612, с. 159]. Представники центру, на кшталт Мікояна, виступають у роботі Гетті такими собі пожежниками, які направлялися на тушіння полум'я боротьби за владу, що розгоралося внаслідок конфлікту між керівниками одного регіону. Саме з цими подіями (1920-ті рр.) автор пов'язує фактичне виникнення неформальних регіональних груп, які він називає «сімействами» чи кланами. Додатковим поштовхом для виникнення цих груп, на думку Гетті, була фракційна боротьба в Москві [612с. 175]. Щоб довести логіку побудови цих кланів, історик навіть стверджує, що і в самого Сталіна був власний клан, який складався із керівників, що входили до «трійок», «п'ятірок» і т.п., а тому «він не міг з повною щирістю викривати ці клани, очолюючи один із них [612, с. 179]. Важко погодитися із такою авторською інтерпретацією цих управлінських груп при Сталіні, адже він не наводить ніяких пояснень, чому вважає ці групи «особистим кланом Сталіна». Боротьбою проти кланів автор намагається пояснити і масові операції 1930-х років, зокрема терор 1937 – 1938 рр. Цей процес був завершальним етапом боротьби Сталіна проти регіональних кланів, яку він вирішив розв'язати в середині 1930-х рр. Завершаючи опис трьох етапів боротьби Сталіна проти кланів, Гетті робить парадоксальний висновок: «Сталін міг убити купу народу, але не міг змінити систему. Він міг знищити кланових ватажків та їх прихильників, але не кланову систему і культуру, і аж ніяк не ясно, чи хотів він останнього» [612, с. 275]. Таким чином, можна зробити висновок, що Гетті вважає за можливе стверджувати про історичну обумовленість і природність існування цих неформальних груп у СРСР.

Британські історики Еван Моудслі та Стівен Вайт відтворили колективну біографію радянської політичної еліти за весь період існування СРСР. У цьому дослідженні автори запропонували нову методику аналізу політичних еліт СРСР – «метод зміни поколінь». Історики виділили чотири покоління керівників, які змінювали одне одного приблизно кожні двадцять років, привносячи в політичну

систему елементи власних соціально-психологічних характеристик [677]. Такий підхід дозволяє більш чітко визначати колективні особливості представників кожного покоління еліти, а також може стати одним із ключів для пояснення за якими принципами відбувалося об'єднання еліти у неформальні управлінські групи.

Радянські історики дослідженням неформальних практик партійно-радянської номенклатури не займалися, адже офіційно декларувалося, що таких практик не було і не може бути в так званому «безкласовому» суспільстві СРСР. Але в той же час варто відзначити поодинокі праці дослідників, які були частиною тієї системи і «по гарячих слідах» дали свою оцінку тій системі і практикам, що були їй притаманні.

Першою спробою дослідити номенклатуру в 1950-ті здійснив сербський дисидент Мілован Джилас у своїх роботах – «Новий клас» та «Недосконале суспільство» [618]. У цих роботах автор намагається надати характеристику соціально-політичної, економічної та ідеологічної сторін життя суспільства, яке було побудовано в СРСР і країнах Східної Європи. Важливим елементом цієї роботи є його теорія про так званій «новий клас», який з'являється після революційних подій 1917 року. Під «новим класом» Джилас розуміє нову бюрократію, яка захопила владу в Радянському Союзі. Важливою рисою цього «нового класу» стала особлива, колективна власність. Таким чином, ця нова «політ-бюрократія» сконцентрувала у своїх руках усю повноту влади.

По слідах робіт Джиласа у 1980 році німецькою мовою вийшла друком книга Михайла Восленського «Номенклатура: Панівний клас Радянського Союзу» [609]. Восленський, як і Джилас, вважав початком зародження панівного класу 1917 рік, а остаточне оформлення цього класу, на його думку, можна вважати 1953 рік. Доволі детально описавши особливості існування та функціонування номенклатури, Восленський вказав і на наявність у правлячій верхівці Радянського Союзу «партійних груп», але, окрім констатації цього факту, автор далі не пішов.

Вітчизняна історіографія зайнялася дослідженням неформальних груп і практик номенклатури лише після розпаду Радянського Союзу. Звернення до цієї

проблематики було обумовлене декількома чинниками: зняття заборони на раніше табуйовані теми; «архівна революція» (відкриття доступу до архівних матеріалів); знайомство українських учених із напрацюваннями західної історіографії та їх методологією досліджень, без якої неможливо було б на високому рівні здійснювати вивчення неформальних практик. Сучасна українська історіографія з 1990-х по сьогоднішня напрацювала значний масив досліджень, присвячених правлячій верхівці Радянської України, а от вивчення регіональних управлінських мереж і груп, на жаль, ще знаходиться в зародковому стані.

Серед робіт, що присвячені номенклатурі довоєнного періоду, потрібно виділити роботи Миколи Дорошка, який одним із перших серед українських учених звернувся до цієї проблеми. З-поміж численних його праць варто відзначити монографію «Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917 – 1938 рр.)» [621], до якої увійшли основні авторські напрацювання про особливості формування та функціонування компартійно-радянської номенклатури в УСРР-УРСР. За його концепцією, процес становлення партійно-радянської номенклатури в Україні здійснювався під диктовку московського центру, а керівна верхівка, як і владні структури республіки, була «експортована» з Росії, що обумовило окупаційний характер установленої влади. Також Дорошко вважає, що зрощення бюрократії з так званими «професійними революціонерами» призвело до виникнення функціонально-корпоративних, відомчих та регіональних угруповань і навіть кланів.

У 1994 році на шпальтах провідного фахового історичного журналу України вийшла стаття авторитетного історика Станіслава Кульчицького «Партійно-державний апарат у системі влади» [657]. У цій статті автор провів деконструкцію теорії панівного класу, запропоновану Восленським. Критикуючи його, дослідник справедливо відзначає, що номенклатурники не були повноправними носіями влади, вони були лише її провідниками і користувалися нею тільки на правах довірених осіб [657, с. 3–4]. Також він запропонував нове для тодішньої історіографії поняття «субцентр влади», яке давало можливість поглянути під іншим кутом зору на відносини між УРСР та СРСР [658]. Варто відзначити, що запропонована ідея Кульчицького про «субцентри влади» знайшла свій

подальший розвиток у роботі Валерія Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин «центр-субцентр влади» (1917 – 1938 рр.)» [606].

Важливою віхою дослідження української номенклатури стали роботи запорізького історика Миколи Фролова. В основу його наукових розвідок, присвячених номенклатурі УСРР 1917 – 1938 рр., була покладена теорія еліт [724; 727; 728]. Для позначення керівної верхівки дослідник запропонував використовувати термін «номенклатурна еліта». На його думку, політична еліта наявна в будь-якому суспільстві, і Радянська держава не є винятком. Під політичною елітою автор розуміє соціальну групу, «представники якої беруть участь у плануванні, формулюванні, прийнятті і реалізації політичних рішень, мають у своєму розпорядженні необхідні важелі влади і владні повноваження». Додатковим аргументом на користь своєї точки зору, що представників керівної верстви Радянського Союзу варто вважати елітою, є те, що саме представники цієї групи формували внутрішню і зовнішню політику держави, тримали під своїм контролем соціально-економічну сферу життя суспільства, «силові» структури та засоби масової інформації. Такий авторський підхід до аналізу керівної верхівки СРСР, на нашу думку, є обґрунтованим і переконливим. Окрім цього, варто звернути увагу на те, як історик визначає сутність цієї еліти. Компартійно-радянська еліта УСРР, на його думку, за своєю суттю була регіонально-більшовицькою: «Регіональна – за обсягами та географічними кордонами отриманої влади. Більшовицька – за змістом ідеологічного наповнення діяльності цієї еліти» [727, с. 10]. Таке становище еліти УСРР, як він переконливо доводить, було обумовлене специфікою кооптування до цієї еліти, яка ще й була проросійськи орієнтованою. Основні результати досліджень цього історика викладені в його трьох монографіях: «Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування» [724; 730], «Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування у 1923 – 1928 рр.» [727] та «Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917 – 1922 рр.) : становлення і функціонування» [728]. Також Фролов присвятив частину своїх робіт дослідженню життя і діяльності окремих діячів комуністичної

еліти та внутрішньопартійній боротьбі 1920-х – 1930-х років [725; 726; 729; 731; 732].

Первинний сплеск інтересу українських дослідників до цієї проблеми не мав бурхливого розвитку, незважаючи на фундаментальний доробок вище згаданих учених. Звісно, поступовий поворот до вивчення неформальних практик та регіональних управлінських груп відбувається, але якщо поглянути на досягнення українських істориків за період з 1991 по 2019 роки, то він виявиться значно скромнішим, ніж напрацювання зарубіжних учених.

Цікавим дослідженням є дисертаційна робота львівської історикині Юлії Шелеп «Партійна номенклатура в Українській РСР у 1970-х – першій половині 1980-х років» [834]. Значну увагу в цьому дослідженні приділено спробі встановити роль неформальних практик та інститутів у системі добору та взаємодії в партійно-радянському керівництві 1970-х – 1980-х років. Авторка відзначає, що наслідком брежнєвської кадрової політики стало формування кланів і груп впливу. Виділяє вона лише дві такі групи – харківську і дніпропетровську. Також дослідниця вказує на «земляцький» підхід та кумівство у вирішенні кадрових питань досліджуваного періоду. Запорукою кар'єрного успіху, за її твердженням, було входження до «команд», які функціонували за принципами патрон-клієнтелізму.

Значну увагу дослідженню номенклатури УРСР у післявоєнний період приділив полтавський історик Петро Киридон [642]. З-поміж низки його праць варто згадати монографію «Правляча номенклатура Української РСР (1945 – 1964 рр.)» [643]. Дослідник вважає, що номенклатура – це «соціальне кастове утворення, властиве країнам соціалістичного табору». На нашу думку, таке визначення мало що додає до розуміння цього. Залучивши значний масив джерел, автор намагається реконструювати узагальнений портрет номенклатурника, описати низку пільг і привілеїв, якими користувалися члени цієї «касти». Значну увагу приділено аналізу існування і функціонування партійно-державних інституцій в умовах хрущовських реформ.

Поодинокими є дослідження конкретних регіональних управлінських мереж/груп. Співробітник інституту історії НАН України Роман Подкур провів

дослідження механізмів зміни партійного керівництва та показав, які управлінські конфлікти були характерними для вінницької управлінської мережі в середині 1950-х – початку 1960-х рр. під керівництвом першого секретаря обкому Козиря [693].

У загальному вигляді означені віхи еволюції донецької регіональної еліти в радянській політичній системі України в дослідженні Вадима Денисенка «Гене́за еліт Донбасу за радянської доби» [617]. Автор доводить, що запорукою успіхів місцевої еліти став значний економічний і демографічний потенціал регіону. Але, на його ж думку, значних успіхів у партійно-радянській еліті УРСР цей клан не мав, бо постійно потрапляв під удари політичних «важковаговиків», якими на той час були харківське та дніпропетровське земляцтва.

Запорізький історик Олексій Штейнле значну частину свого наукового доробку присвятив вивченню неформальних груп Харківської та Запорізької областей. Його напрацювання в першу чергу стосуються методики ідентифікації окремих політичних акторів з тією чи іншою регіональною управлінською групою. В одній із своїх статей Штейнле, визначаючи роль вихідців із Харкова в політичних елітах СРСР післясталінських часів, виділяє низку критеріїв-фактів, на підставі яких можна робити припущення про існування неформальної групи в радянських політичних елітах: 1) висока концентрація керівників з одного регіону; 2) наступність контролю над ключовими постами в системі управління; 3) більш інтенсивні контакти патронів з клієнтами всередині групи [752, с. 229–230]. Практичну дієвість цих критеріїв історик показав на «харків'янах». У дослідженні Штейнле також, як й інші дослідники до нього, констатує, що хрестоматійним прикладом неформальної групи в післясталінський період було дніпропетровське земляцтво.

В іншій своїй роботі цей дослідник намагається з'ясувати причини і виокремити чинники, які стали на заваді створенню «запорізької групи» [753, с. 166–171]. Цікавою знахідкою автора є так звані «маркери», орієнтуючись на які, дослідник зміг визначити належність того чи іншого політичного актора до регіону. Такими маркерами «тутешності» є: 1) місце народження; 2) здобуття освіти в регіоні; 3) робота в місцевих установах; 4) родинні зв'язки та

5) підтримка тісних контактів після залишення краю [753, с. 167]. Серед об'єктивних чинників, які стали на заваді створенню «запорізького клану» в СРСР, були недостатній матеріальний та людський потенціал краю, слабка інтеграція її представників у структури республіканської та центральної влади, пізнє виокремлення Запоріжжя в окрему адміністративну одиницю. Як доречно відзначає дослідник, тривалий час представники запорізької номенклатури підпорядковувалися «дніпропетровцям». Дослідження такої залежності дає підстави для цікавого вектора вивчення міжрегіональних неформальних зв'язків між домінуючим регіоном і його «супутником» (Дніпро – Запоріжжя, Донецьк – Луганськ, Харків – Полтава та Суми).

Більш широке осмислення регіоналізму і регіональних груп запропонував український філософ Михайло Мінаков у статті «Постсовєтська несучасність республіки регіонів» [674]. Цей дослідник вважає, що на початках УССР було дві протиборчі групи – харківська і донецька-дніпропетровська, які мали різні ідентичності. На 1941 рік, унаслідок конкуренції між регіональними угрупованнями, розклалася донецька-дніпропетровська група. А відновлення змішаних війною груп відбувалося після відновлення радянської влади в Україні. Пovoєнна боротьба цих угруповань схилила чаші терезів то на бік харків'ян, коли першими секретарями ЦК КПУ були Підгорний, а потім Шелест, то на бік дніпропетровців, коли першим секретарем ЦК КПУ став Щербицький. На думку Мінакова, ці групи «не становили загрози для совєтського ладу і навіть були його частиною – незначною, але допустимою» [674, с. 3].

Успіх таких груп у незалежній Україні Мінаков пов'язує з особливостями цих угруповань. Успіхи дніпропетровців пов'язуються з їхнім значним досвідом як у політичній, так і фінансово-економічній сферах, а успіхи донеччан були обумовлені лише досвідом у виробничій сфері. А харків'яни випали з цієї боротьби. Які ж причини виходу із боротьби цієї групи? На жаль, автор не наводить їх. Подальші вдачі та програші цих двох груп Мінаков пов'язує із різними типами легітимності, які вони творили. Дніпропетровці вміло поєднували елементи плутократії з імітацією ідеології, а донеччани не спромоглися на довготривале підтримання власної легітимності, що обумовило їх швидке падіння.

Сучасна російська історіографія має у своєму «активі» доволі потужний науковий доробок із вивчення неформальних груп і практик партійно-радянської номенклатури. У першу чергу це пов'язано із розташуванням на території Росії найбільших архівних установ із масивом документів, присвячених означеній проблематиці. По-друге, в Росії дослідження радянських інститутів влади не переривалося і навіть стимулювалося, адже багато в чому сучасний режим у Росії шукає шляхи підтримки своєї легітимації в радянській управлінській моделі.

Один із магістральних шляхів розвитку вивчення радянської номенклатури у Російській Федерації пов'язаний із вивченням партійної еліти регіонів колишнього СРСР. З початку 90-х років у РФ було захищено чимало дисертаційних робіт, присвячених проблемам існування і функціонування регіональних еліт Радянської Росії. Серед них хотілося б виділити дисертацію та публікації Віктора Мохова [831]. Дослідник визначив склад, структуру радянської регіональної політичної еліти, а також її динаміку і статусні позиції, показав зміни в соціальному образі і шляхи рекрутування у владні органи регіональної політичної еліти. Важливість цієї роботи полягає в комплексному вивченні регіональних еліт СРСР 1950 – 1990 рр. Автор розглядає регіональні еліти, як дієвий елемент радянського модернізаційного проєкту. Від цих еліт багато в чому залежав успіх чи провал радянської модернізації. У процесі цієї модернізації країни сама регіональна еліта пройшла дві стадії свого розвитку: перша стадія – виникнення і розвиток, а друга – розвиток і криза. Вододілом між цими стадіями, на думку Мохова, стали 1950-ті роки (десталінізація, реорганізація управління народним господарством) [684]. Мохов у своїх дослідженнях приділяє значну увагу і іншим аспектам номенклатурної організації влади в СРСР [680–683; 685]. Серед інших дослідників, які вивчали регіональні еліти Радянської Росії, можна назвати: Олександра Коновалова (досліджував формування та функціонування номенклатурних кадрів органів ВКП(б) - КПРС в регіонах Сибіру: 1945 – 1991), Івана Олексієнка (вивчав соціально-історичні характеристики номенклатури Алтайського краю), Андрія Шумського (розглянув процеси становлення та еволюції політичної еліти Челябінського краю в 1950-ті – 1960 ті рр.), Дмитра

Сельцера (досліджував субрегіональну адміністративну еліту у період політичної трансформації в Росії (1985 – 2005 рр.) [827; 829; 832; 836].

Проблемами радянського елітогенезу також займалися вчені Михайло Афанасьєв, Оксана Гаман-Голутвіна, Ольга Криштановська. Соціолог Афанасьєв у своєму дослідженні «Клієнтелізм та російська державність» на багатому фактологічному матеріалі показує особливості еволюції патрон-клієнтельних відносин та їх роль у розвитку Росії. Третій розділ цієї роботи присвячено дослідженню патрон-клієнтельних відносин у Радянському Союзі. Клієнтельні відносини, що сформувалися в цей період, на думку автора, стали універсальною формою реалізації інтересів номенклатури: «зміст групових та індивідуальних інтересів у радянському суспільстві визначала номенклатурна монополія-привілей» [598, с. 152]. Не менш важливими є описані Афанасьєвим такі соціальні явища, як: номенклатурна рента, «соціальний контракт» між керівною верхівкою і підлеглими [598]. Оксана Гаман-Голутвіна також у своїх студіях показує історичні закономірності, які вплинули на формування радянських політичних еліт та обумовили специфічність їх рекрутації. Дослідниця розглядає радянську еліту, як класичний приклад еліти мобілізаційного типу [611; 828]. Більш детально хотілось би зупинитися на роботі Ольги Криштановської «Анатомія російської еліти» [651], яка стала результатом її п'ятнадцятирічного дослідження еволюції російських еліт. Криштановська, порівнюючи чотири покоління еліти: «брежнєвське», «горбачовське», «єльцинське» та «путінське», розкриває механізми формування, особливості кооптування, специфіку конфліктів у цих елітах. Її дослідження було побудовано на міцній соціологічній базі. Дослідники із групи Криштановської послуговувалися широким соціологічним інструментарієм: неформалізовані глибинні інтерв'ю членів еліти, формалізовані інтерв'ю, експертні опитування, вивчення офіційних біографій, застосування контент-аналізу при вивченні преси та аналіз безлічі документів і статистичних даних [651]. З-поміж тих чотирьох поколінь нас у першу чергу цікавить еліта брежнєвська. Як видно із дослідження і як сама авторка відзначає у вступі, вивчення брежнєвського покоління еліти проводилося пліч-о-пліч із британськими вченими Стівеном Уайтом і Еваном Модслі, про роботи яких ми

вже писали вище. Тому не дивно, що результати цих досліджень є в основі своїй досить схожими, хоча і мають дещо різні інтерпретації та висновки.

Значну увагу дослідників з РФ привернули владні механізми у СРСР, зокрема неофіційні. Рудольф Піхоя одним із перших істориків РФ почав вивчати механізми управління в Радянському Союзі. Йому належать найбільш ґрунтовні дослідження політичної історії СРСР у 1945 – 1991 рр. Зокрема до таких робіт належить його трьохтомна праця «Москва. Кремль. Влада» [688–690]. Ця робота, написана на великому масиві архівних матеріалів, доступ до яких він отримав, очолюючи Державну архівну службу Росії. Маючи доступ до «таємниць» колишнього Радянського Союзу, він багато зробив для того, щоб удоступнити ці матеріали і для широкого кола істориків («архівна революція»). Автор послідовно розглядає внутрішню і зовнішню політику, боротьбу радянських еліт за владу, соціально-економічні трансформації хрущовського і брежнєвського періодів, а також показує взаємозв'язок ініційованих Горбачовим реформ («перебудову») на розпад СРСР. В основі цього дослідження лежить авторська концепція про те, що в СРСР не існувало одного центру влади; на його думку, таких «центрів» було чотири: ЦК КПРС, Рада міністрів СРСР, КДБ СРСР, та Міністерство оборони СРСР. Основні положення праці «Москва. Кремль. Влада» були розширені та доповнені новими авторськими інтерпретаціями і реалізовані в новій книзі історика, яка вийшла друком у 2019 році [691; 692].

Проблемами партійно-радянської системи влади, політичною повсякденністю та управлінськими практиками радянської номенклатури у СРСР займається уральський історик Андрій Сушков. У 2003 році Сушков захистив кандидатську дисертацію «Структура і персональний склад Президії ЦК КПРС в 1957 – 1964 рр.», на основі якої вийшла його монографія «Президія ЦК КПРС в 1957 – 1964 рр.: особистості і влада» [708]. Історик на основі архівних матеріалів і спогадів аналізує критерії та джерела кадрового комплектування президії ЦК КПРС за період з 1957 по 1964 рік, виділяє причини змін персонального складу в цьому органі влади, а також показує механізми розподілу обов'язків і співвідношення владних повноважень між членами президії ЦК КПРС. У фокус інтересів цього дослідника в останні роки потрапили питання боротьби Сталіна з

регіональними управлінськими групами і, зокрема, «ленінградська справа», вістря якої було направлено проти найбільш авторитетних вихідців із ленінградської номенклатури [705–707].

Під цікавим кутом зору подивився на взаємовідносини, що склалися між центральною владою і номенклатурою за правління Сталіна, Хрущова та Брежнєва, пермський історик Костянтин Титов. Кожен із цих «вождів», приходячи до влади, «заключав» неформальний соціальний контракт із номенклатурою [718; 717; 720]. Автор намагається обґрунтувати тезу про те, що в 1924 – 1927, 1956 – 1957 і 1964 роках, коли відбувалося переукладання соціального контракту між верховною владою і номенклатурою, верхній владі завжди вдавалося нав'язати номенклатурі свої положення, але ніколи не навпаки [719]. Номенклатура, за твердженням автора, лише покійно виконувала нав'язані їй умови. І навіть тоді, коли здавалося, що номенклатура має всі можливості перебрати ініціативу на себе («номенклатурний переворот» 1964 року), Брежнєву вдалося «перетягнути ковдру на себе» [717].

Один із механізмів появи неформальних зв'язків усередині здавалося б монолітного Апарату ЦК КПРС дослідив Микола Митрохін [672]. На його думку, поява неформальних практик була пов'язана із формалізацією або надмірною бюрократизацією процесу прийняття рішень. Дослідник чітко розділяє поняття «блат», який був потрібен для отримання тих чи інших матеріальних ресурсів конкретною особою за рахунок наявних «особистих зв'язків» або соціального статусу, належності до певної групи, корупції від «особистих зв'язків», які дещо відрізнялися від «блату» тим, що були скоріше справою колективною і не завжди безпосередньо вели до отримання особистої (або навіть групової) вигоди. Незважаючи на участь членів Апарату ЦК у таких неформальних практиках, Апарат ЦК КПРС, за твердженням Митрохіна, не був корумпованою структурою, адже хабар тут було замінено на участь у тривалих великих соціальних союзах, що забезпечують чи не довічну конвертацію «особистих зв'язків» на довгу соціальну ренту. Ці «особисті зв'язки» часто використовувалися апаратниками на користь об'єднань, до яких належали: політичні групи, регіональні та професійні лобістські групи, громадські організації, об'єднання людей із «малої

батьківщини» чиновника, його особиста «клієнтура» і креатура, а також більш-менш широке коло друзів [671].

Ще одним «феноменом» радянської дійсності були корпоративні практики. На думку Митрохіна, корпорації В Радянському Союзі найбільших успіхів досягали у 1950-х – 1980-х роках: «у них була своя корпоративна мораль, правила поведінки, символи успіху і культурні пріоритети, власні «герої» та «антигерої», свій професійний жаргон – усе це вкрай рідко ставало надбанням людей, не зайнятих у подібній корпорації» [672]. Митрохін вважає Апарат ЦК КПРС майже ідеальною моделлю корпорації. Ця структура відрізнялася від інших бюрократичних структур влади: інакшою моделлю поведінки, спілкування, регламентованими правилами тілесності, відповідним стилем одягу. Для забезпечення соціально-побутових умов представників Апарату в центрі Москви було побудоване закрите «партійне містечко», мешканців якого разом з усією його інфраструктурою обслуговувало Управління справами Апарату ЦК КПРС. Таким чином, створювалася замкнута від пересічного громадянина СРСР екосистема.

Одним із найавторитетніших російських дослідників, який займається вивченням радянської управлінської системи, є Олег Хлевнюк. Загальне число написаних ним одноосібно і в співавторстві статей наближається до 100, а книг більше 60. У 1996 році він захистив у Московському державному університеті ім. Ломоносова докторську дисертацію [833], на основі якої була підготовлена та опублікована перша ґрунтовна наукова монографія «Політбюро. Механізми політичної влади в 1930-х роках» [736]. На сторінках цієї книги розкривається специфіка діяльності найвищого органу влади в СРСР. Автор досліджує механізми прийняття рішень, взаємовідносини Сталіна і його найближчих соратників по політбюро. На основі архівних документів історик аналізує причини вбивства Кірова, конфлікт між Сталіним та членами політбюро у довоєнний період. У подальших своїх наукових пошуках професор Хлевнюк поступово дійшов і до вивчення проблем радянської системи початку 1990-х років. Серед численних праць цього вченого найбільш важливими для нашого дослідження є роботи, які присвячені регіональним управлінським мережам та

особливостям їх функціонування. Історик, розглядаючи проблеми взаємодії центру і регіонів у 1930-х роках, дійшов до висновку, що, незважаючи на суттєве поширення клієнтурних зв'язків, вони не змогли стати на заваді утвердженню одноосібної сталінської диктатури. Парадоксальним є те, що ці неформальні підсистеми не тільки не завадили утвердженню диктатури, вони ще й сприяли її довготривалому існуванню, підвищуючи дієвість системи [743]. Сталін із метою придушення «загрози» від покоління «старих більшовиків» за власною ініціативою порушив цей крихкий баланс між політбюро і відомчо-регіональними групами. Як справедливо відзначає Хлевнюк, якщо навіть така загроза була, то вона була лише потенційною і ніяк не проявила себе в попередні роки. «Чистки» кадрового складу керівників різного рівня Хлевнюк називає «кадровою революцією», і дійсно, за масштабами та наслідками ця компанія була революційною, було майже «до ноги» знищене покоління «старих більшовиків», місце яких зайняли нові висуванці, які вийшли зі «сталінської шинелі» [735]. Виходом із цієї «чистки» стала стабілізація і кадрів, і відносин – центр-регіони [742]. Піонером теоретичного осмислення цієї проблеми був Хлевнюк. Ним була запропоновано нову класифікацію відносин у мережах (конфліктні відносини; відносини «начальник – співробітники»; відносини «патрон-клієнти»), розроблена струнка типологізація регіональних мереж (мережі «секретаря-диктатора», мережі «слабкого секретаря» і компромісні мережі), виявлені характерні риси мереж перехідного періоду (1953 р. – кінець 1960-х рр.) [737; 739]. Запропоновані Хлевнюком теоретичні напрацювання мають перспективи застосування під час подальших досліджень українських управлінських мереж.

Учений не пройшов осторонь іще однієї важливої проблеми, а саме участі номенклатури в «номенклатурному перевороті» 1964 року та наслідків цього «перевороту» для регіональних управлінських мереж. Підступаючись до цієї теми, Хлевнюк з'ясував причини, хід реалізації та наслідки поділу партійного апарату за галузевим принципом, проведеного Хрущовим у 1962 році. Саме ця реформа викликала невдоволення всієї владної вертикалі і налаштувала регіональні еліти проти Хрущова, позаяк ця реформа істотно змінила конфігурацію в регіональних управлінських мережах. Досліднику вдалося

показати зміну цієї конфігурації на конкретних прикладах, з'ясувати, яким чином відбувався процес «обрання» в регіонах «старших» і «молодших» секретарів, а також показати, як відбувалося напруження в цих регіональних управлінських мережах [738].

Важливою ланкою нашого дослідження є *біографічні студії*, присвячені керівникам дніпропетровської управлінської мережі та окремим представникам «клану Брежнєва».

Серед усіх акторів цієї неформальної мережі найбільше зацікавлення у дослідників викликає постать Леоніда Брежнєва. Це можна пояснити тим, що він був не тільки найбільш знаковою фігурою цього клану, а й тривалий час очолював Радянський Союз. Незважаючи на зацікавленість учених персоналіями керівників СРСР, особі Брежнєва присвячено не так уже і багато праць на фоні робіт про інших радянських лідерів.

Піонером у написанні біографії Брежнєва був німецький журналіст, кореспондент газети «Newsweek» Джон Дорнберг, який деякий час працював у Москві [567]. Спершу його книжка вийшла німецькою мовою (1973 рік), а в 1974 році – англійською [568]. Автор цієї книги не мав ніякого доступу до більшості архівних матеріалів та написав її ще за дев'ять років до смерті головного «героя», і все ж таки значна частина фактів та оцінок майже не потребує серйозних уточнень.

Через вісім років, у 1981, з'явилося біографічне дослідження постаті Брежнєва, написане американським істориком Полом Мерфі [580]. Унаслідок дефіциту джерел у цьому дослідженні не обійшлося без значної кількості помилок та необґрунтованих емоційних тверджень, які вірогідно пов'язані з ідеологічними вподобаннями автора, які він не зміг відсунути на задній план. Схожою за емоційністю оцінок, часто-густо без опертя на факти та джерела, є книга політичного емігранта Абдурахмана Авторханова «Сила і безсилля Брежнєва. Політичні етюди», що вийшла в німецькому видавництві в 1979 році [592]. За декілька років після смерті Брежнєва вийшла невелика за обсягом, з цікавим ілюстративним матеріалом книга, присвячена Брежнєву в серії «Світові лідери минулого і сучасності» [581].

За нашою оцінкою, першою ґрунтовною науковою біографією є дослідження професорки сучасної історії і культури Східної Європи з Бременського університету Сюзанни Шаттенберг. Уперше книга професорки вийшла німецькою мовою у 2017 році [585], а вже через рік була перекладена російською [748]. Безумовною перевагою цієї книги є опора авторки на значний масив архівних джерел із архівів Росії (АП РФ, РДАНІ, АЗП РФ), України (ДАДО, ДАЗО), Молдови, Казахстану (АП РК), а також із багатьох західноєвропейських країн, що робить її роботу більш об'єктивною, цілісною, без необґрунтованих припущень та інсинуацій, які можна часто зустріти на сторінках біографічних досліджень в інших істориків. Авторка змальовує особистість Брежнєва у контексті його часу, показує всю ширину і суперечливість стилів поведінки, в яких можна прослідкувати його щире намагання досягти миру і підвищити рівень життя мешканців Радянського Союзу.

Одними із перших серед російських дослідників приступили до аналізу життя та політичної діяльності Брежнєва публіцисти: Рой Медведєв та Дмитро Волкогонов. У книзі Медведєва була здійснена спроба показати Брежнєва без раніше прийнятих радянських кліше і штампів [668]. Безперечно, цієї мети досягти автору вдалося, але в той же час, за відсутністю доступу до архівних документів, об'єктивну оцінку діяльності радянського «вождя» дати важко. Слабкою стороною цієї роботи є наявність фактологічних помилок, неточностей та емоційних авторських вражень, які не підкріплені джерелами про персону та епоху, що в певному сенсі викривлює портрет діяча. На початку 1990-х років вийшла іще одна робота нефахового історика Дмитра Волкогонова «Сім вождів». У другому томі цієї книги, серед трьох інших «вождів» (Андропов, Черненко, Горбачов) виписаний і політичний портрет Брежнєва [608]. Зі сторінок цієї книги чи не вперше історики дізналися, що в архівах зберігалися щоденникові записи Брежнєва. Довготривалий час перевірити цитовані фрагменти із цих «щоденників» історикам не вдалося, аж доки їх не було видано у 2016 році.

Життєпис Брежнєва 2008 року в серії «Життя визначних людей» (рос. «ЖЗЛ») був підготовлений Леонідом Млечиним [675]. Сильною стороною цієї роботи є наведені у ній спогади колег, друзів, безпосередніх учасників і

свідків тих подій, що олюднують сухі дані із газет, архівів і показують живий взаємозв'язок між Брежнєвим та його оточенням.

З початку 2000-х років почали з'являтися біографічні дослідження життя і діяльності Брежнєва та його епохи від фахових істориків: Сергія Семанова, Бориса Соколова, Дмитра Чурканова, Юрія Аксютіна [594; 699; 700; 703; 744]. У 2013 році була написана колективом російських істориків книга у вигляді біографічної хроніки життя Брежнєва з лапідарними коментарями авторів [614]. Ці дослідження вирізняються з-поміж інших залученням значного масиву архівних і мемуарних матеріалів, що зумовлює відхід від белетристичного писання політичних біографій до наукового.

Дещо інша ситуація склалася із дослідженням біографії Володимира Щербицького. Безумовним лідером у дослідженні життєвого шляху та партійно-радянської кар'єри колишнього першого секретаря ЦК КПУ є вітчизняна історіографія. Окремі аспекти його діяльності висвітлені у статтях Юрія Шаповала [746; 747], Олександра Якубця [757; 758], Петра Тронька [721], Дмитра Табачника [710–712] та Юрія Латиша [661]. У 2017 році Якубцем була захищена кандидатська дисертація «Політична біографія В.В. Щербицького в контексті історії України (1918-1990 рр.)» [837], у якій автор досліджує становлення Щербицького як політичного діяча. Ця дисертація стала певним узагальненням попередніх фрагментарних досліджень постаті Щербицького.

До століття від дня народження Щербицького у 2018 році вийшло друком науково-документальне видання «Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи» [755]. Його біографія в цій книзі вписана у контекст суспільно-політичних і соціально-економічних процесів ХХ століття. Опис його біографії супроводжується багатим ілюстративним матеріалом, фотографіями та документами, які раніше не публікувалися.

Не обділений увагою біографів і міністр внутрішніх справ СРСР дніпропетровець Микола Щолоков. У зв'язку зі складним доступом до більшості архівних матеріалів присвячених Щолокову, не говорячи вже про доступ до його особової справи і матеріалів, слідства по ньому, всі написані біографії міністра носять радше науково-популярний, ніж науковий характер [602; 648].

Треба відзначити, що біографічних досліджень про інших впливових діячів дніпропетровського клану, як-от: Микола Тихонов чи Андрій Кириленко, немає. Скупі біографічні довідки без наукового аналізу на таких представників владної верхівки СРСР можна знайти переважно в комплексних довідниках.

Загалом у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених знайшли відображення певні аспекти формування та функціонування неформальних груп номенклатури загалом і дніпропетровського клану зокрема. Однак комплексної роботи про неформальне об'єднання дніпропетровців в елітах УРСР та СРСР поки що не існує, що обумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження складається із комплексу опублікованих та неопублікованих джерел. Через несистемність та неповноту джерельних публікацій з історії неформальних груп в СРСР наше дослідження у першу чергу базується на ще неоприлюднених архівних матеріалах.

До комплексу *неопублікованих джерел*, які були нами використані під час підготовки цього дослідження, входять документи, отримані з низки архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України. На підставі видової класифікації неопублікованих джерел виділяємо: актові, діловодні та статистичні.

Важливою частиною джерельної бази дослідження є матеріали із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. З-поміж великого масиву документів, за якими можна реконструювати особливості функціонування партійно-радянської системи УРСР та СРСР, нас, у першу чергу, цікавлять матеріали, що зберігаються у Фонді 1. «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (1918 – 1991)». У цьому фонді зберігаються матеріали, які показують роботу вищого партійного органу в республіці: ЦК пленумів, політбюро (з 1952 року – Бюро ЦК, а у 1953 році

перетворено на Президію), Оргбюро ЦК та секретаріату. За результатами роботи цих органів формувалися такі документи: матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України (Оп. 1 та Оп. 2), протоколи засідань політбюро ЦК і матеріали до них (Оп. 6). матеріали управління кадрів ЦК (Оп. 45 і Оп. 46), а також статистичні звіти до ЦК про склад керівних кадрів республіки (Оп. 67). Серед документів загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина) та нами були виявлені матеріали, які показують стан справ у Прокуратурі Дніпропетровської області, а також дозволяють відновити специфіку призначення та звільнення прокурорів області. Також виявлені нами в цьому фонді довідки, в яких подаються основні анкетні дані представників партійно-радянського апарату УРСР, які направлялися або знімалися зі своїх посад у Дніпропетровській області. Ці документи відображають кадрову політику Києва відносно Дніпропетровського партапарату. В інших документах загального відділу, які нам вдалося опрацювати, була виявлена інформація про соціально-економічне становище Дніпропетровської області, що дало можливість уточнити дані із радянських довідників, які нерідко є неповними або неточними. Комплекс документів, які були відкладені до Фонду 1, дозволяє прослідкувати особливості існування і функціонування компартійної верхівки, встановити принципи кадрової політики та реконструювати елементи політичних траєкторій ключових акторів ЦК КПУ [1–59].

Наступними за важливістю та інформативністю для нашого дослідження у процесі архівної евристики є матеріали із фондів архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). У цьому архіві нами були опрацьовані документи, які присвячені діяльності Верховної Ради (Ф. Р-1) та Ради міністрів (Ф.2). У фондах цього архіву нами були виявлені особові справи, облікові картки депутатів Верховної ради УРСР, які представляли Дніпропетровську область у цьому органі влади (Ф. 1, оп. 31). Важливий пласт документів представлений у Фонді 1. Серед матеріалів цього фонду є вкрай важливими для нашого дослідження: постанови та укази президії Верховної ради УРСР, за допомогою яких можна встановити особливості призначення та зняття з посад голів Ради міністрів УРСР та голів президії Верховної ради УРСР [60–85].

В архівосховищах Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) зберігаються документи про діяльність Дніпропетровського обкому КПУ (фонд П-19) та Дніпропетровського промислового і сільського обкомів КПУ (фонди П-9870 та П-9823). Найбільш інформативними в контексті вивчення дніпропетровської управлінської мережі виявилися стенограми, протоколи обласних конференцій, пленумів Дніпропетровського обкому КП(б)У–КПУ, статистичні звіти про склад, чисельність, рух обласної парторганізації. Окрім того, у фондах ДАДО є біографічні довідки та особові справи членів Дніпропетровського обкому, які дозволили відновити біографії більшості членів цієї неформальної групи [86–163].

Матеріали із фондів Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) дають можливість висвітлити один із етапів політичної кар'єри лідера дніпропетровської управлінської мережі – Леоніда Брежнєва. Найважливіші матеріали для з'ясування обставин призначення першим секретарем Запорізького обкому КП(б)У Брежнєва та його переведення з цієї посади сконцентровані у фонді Запорізького обкому (Ф.П. – 102) [164–174]. Також матеріали цього фонду дають можливість установити логіку кадрових призначень в області в період, коли її очолював Брежнєв, прослідкувати кадрові траєкторії його «висуванців». Україн важливими є особові справи, що зберігаються у фонді ДАЗО, на деяких представників «брежнєвської команди» (Всеволожський), які зробили кар'єру в партійно-радянських органах УРСР та СРСР [173].

У Галузевому державному архіві Служби безпеки України нами була виявлена справа на дружину першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Менделя Хатаєвича, з якої ми дізнаємося про особливості ведення справи проти нього [174]. Також нами були виявлені особові справи на керівників УМДБ та УНКВС Дніпропетровської області [175–176]. Вони відкривають додаткові можливості з розкриття логіки призначення так званих «силовиків» у Дніпропетровській області та реконструювати біографічний «профіль» висуванця. Також були виявлені матеріали 9-ї служби КДБ УРСР, яка займалася, зокрема, охороною першого секретаря ЦК КПУ [177; 178]. На основі цих матеріалів можна відновити особливості поведінки найвищого керівництва республіки, а також

реконструювати мету та шляхи поїздок керівництва республікою. Для реконструювання особливостей роботи УНКДБ-УНКВС по Дніпропетровській області під час Великого терору нами були залучені матеріали з Фонду 16. «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР» з цього архіву [180–182; 186].

Опубліковані джерела

Важливою частиною джерельної бази є документи, що видавалися в радянський період. До них ми відносимо матеріали радянського законодавства, що були покладені в основу правового регулювання діяльності номенклатурних еліт: конституції СРСР та УРСР, матеріали і стенографічні звіти партійних з'їздів та конференцій республіканського та загальносоюзного рівнів. По них ми можемо відслідкувати еволюцію правового поля, в якому функціонували радянські політичні еліти СРСР різних періодів.

Не менш цінним джерелом, в якому зібрані документи правового характеру (постанови, ухвали і т.п.), що приймалися керівною верхівкою УРСР та СРСР, є багатотомне видання «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» і «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [268–279; 281]. Певним доповненням цих партійних документів є чотирьохтомне видання «Збірник законів СРСР та Указів Президії Верховної Ради СРСР» [307–311]. Важлива інформація публікувалася у офіційних друкованих виданнях Верховної ради УРСР та СРСР, а також у збірниках постанов Раді міністрів УРСР [312; 313; 432–477]. Варто відзначити неповноту документів, які видавалися в радянський період.

Велику кількість документів було введено до наукового обігу через публікацію збірників документів російськими вченими. У першу чергу тут потрібно пригадати серію «Документи радянської історії», що виходить у видавництві «Російська політична енциклопедія» (далі – «РОСПЕН»). Найбільш значущими для дослідження вищої партійно-радянської еліти УРСР та СРСР є: «Політбюро ЦК ВКП(б) і Рада міністрів СРСР. 1945 – 1953» [299], «Політичне керівництво України 1938 – 1989» [300], «Регіональна політика М.С. Хрущова.

ЦК КПРС і місцеві партійні комітети» [306], «Сталінське Політбюро у 30-і роки» [314].

У 2015 році за сприяння РДАНІ та АП РФ у видавництві «РОСПЕН» вийшло перевидання збірника документів, у якому відображена діяльність вищого партійно-радянського органу в СРСР – політбюро (президії) ЦК КПРС у 1950 – 1960-х рр. У першому томі публікуються чорнові протокольні та стенографічні записи засідань президії ЦК КПРС з 1954 по жовтень 1964 рр [301]. З-поміж іншого в цьому томі значну увагу приділено документам, що відображають хід і результати політичної боротьби у вищих ешелонах влади: відсторонення від влади Георгія Жукова у 1957 році та «переворот» і відправлення на почесну пенсію Микити Хрущова у 1964 році. Другий і третій томи цього видання є логічним продовження першого, в них публікуються постанови президії ЦК КПРС по «чистових» протоколах засідань цього органу та інші документи, обговорення яких знайшло відображення в чорнових і стенографічних записах [302–303]. Опубліковані документи в цій серії «Архів Кремля» мають важливе значення для розуміння процесу від обговорення до ухвалення того чи іншого рішення. Ці документи відкривають додаткові можливості для аналізу поглядів членів політбюро (президії), які можуть виступати маркерами виявлення неформальних владних груп, що через своїх патронів ретранслюють свої позиції із різних питань соціально-політичного та економічного життя СРСР.

Ще одна потужна серія документів – «Росія. XX століття. Документи». Вона була започаткована з ініціативи одного із «архітекторів перебудови» – Олександра Яковлєва та фонду «Демократія». У цій серії публікуються документи, на сторінках яких знайшли своє відображення різні сторони соціально-політичного життя верхівки Радянського Союзу від 1917 до 1991 років [282; 284; 285; 287; 290; 291]. Надзвичайно важливою для зняття завіси таємниці, що довгий час висіла над «номенклатурним переворотом» 1964 року, є шоста книга з цієї серії «Микита Хрущов. 1964. Стенограми пленуму ЦК КПРС і інші документи» [292]. У цій же серії вийшли два томи документів, які присвячені особі Хрущова та його політичній діяльності як керівника держави [291; 292]. Перелік вищеозначених нами тем, які знайшли своє відображення у серії, далеко

не повний, в інших томах знайшли своє відображення: міжнародна політика, соціально-економічні трансформації, репресії і депортації народів Радянського Союзу та ін.

У зв'язку з тим, що одним із ключових завдань нашого дослідження була реконструкція неформальних зв'язків усередині партійно-радянської еліти УРСР та СРСР, виникла необхідність відновлення біографій ключових акторів нашої неформальної групи. Для цього нами було залучено низку біографічних словників і довідників. Через свою специфіку цей комплекс робіт посідає проміжне місце між джерелами та вузькоспеціалізованими історичними дослідженнями. Враховуючи те, що більшість із використаних нами біографічних довідників і словників майже повністю дублюють газетні публікації радянського періоду або анкетні дані, автобіографії, що містяться в особових справах на відповідних діячів, ми віднесли їх до джерельної бази дослідження. До цієї групи джерел включаємо і роботи, підготовлені А. Чернєвим, М. Зенковичем, А. Сушковим, І. Івкиним та ін. [768; 775–779; 811; 817; 820].

Для верифікації архівних даних про змінюваність кадрового складу партійно-радянської номенклатури, чисельності населення регіону та оцінки економічної ваги Дніпропетровщини нами були залучені *статистичні джерела*. До цього виду джерел ми відносимо офіційні дані, які були опубліковані у виданнях «Комуністична партія України в цифрах», «Населення СРСР (чисельність, склад і рух населення)», «Адміністративно-територіальне ділення СРСР» [257; 259; 260; 281; 289; 315; 316].

Українформативними для дослідження виявилися *нарративні джерела*. До цієї групи джерел ми віднесли мемуари, щоденники та особисте листування. На відміну від згаданих вище джерел, нарративи є найбільш суб'єктивними. Вони є дуже залежними від особистих оцінок авторів, їх обізнаності та життєвого досвіду. У дослідженні були використанні мемуари, які пройшли цензуру і ті, яким вдалося оминати її. «Офіційні» мемуари проходили через цензуру, внаслідок редагування із них часто вилучали авторські оцінки, інтерпретації подій, авторське бачення замінялося ідеологією. Яскравим прикладом таких мемуарів є

спогади сталінського наркома, а згодом міністра фінансів СРСР Арсенія Зверева [352].

Другою частиною мемуарів, які ми використали в нашій роботі, є ті, автори яких займали найвищі партійно-радянські посади в Москві. Значний масив спогадів керівників цього рівня було видано у серіях «Моє ХХ століття» та «Наше ХХ століття». У цих серіях вийшли спогади: Андрія Громики, Анастаса Мікояна, Петра Шелеста, Микити Хрущова, Володимира Семичасного та ін. [317–322; 324; 325; 330; 334; 346–348; 370; 378; 382]. Важливим джерелом, в якому відобразився процес відходу від влади найвпливовіших брежнєвських висуванців, є спогади Михайла Горбачова, Анатолія Черняєва та головного кремлівського лікаря Євгена Чазова та ін. [340; 341; 380; 383; 390; 391]. Усі ці автори були або патронами, або ключовими акторами різних неформальних груп, а тому їх свідчення про осіб або традиції, які панували в різних управлінських групах, є вкрай цінними.

Особливою цінністю для висвітлення формування і функціонування дніпропетровської управлінської мережі є спогадів представників партійно-радянського апарату України. До цієї підгрупи спогаді відносимо спогади Олександра Ляшка, Валентини Шевченко, Леоніда Кравчука, Георгія Крючкова та помічника Щербицького Віталія Врублевського та ін. [332; 333; 335; 339; 354; 357–359; 364–368; 373; 387–389]. Окрім того, що всі вони добре були обізнані з особливостями управлінської системи, вони майже кожен день спілкувалися з ключовою фігурою Радянської України Володимиром Щербицьким, який був патроном дніпропетровців у республіці.

Унікальним джерелом для нашого дослідження є так звані «щоденники» Леоніда Брежнєва і записи, зроблені його секретарями, що являють собою єдиний комплекс документів про життя і діяльність Брежнєва, які фіксували з точністю до годин, а іноді і до хвилин моменти його повсякдення [327–329]. Це видання вийшло друком у 2016 році. Серед особливостей цього джерела варто відзначити великий масив коментарів і пояснень (науковий апарат), які були зроблені істориками та архівістами в кінці кожного року брежнєвських записів. Цей науковий апарат дозволяє «продертися» через особливості тексту, які були збережені при публікації (закреслені слова, підкреслення, виділення кольором,

обведення слів та окремих фраз), включно з авторською пунктуацією та орфографією. Такий непідчищений текст відкриває додаткові можливості для дослідників особистості Брежнєва. У цих «щоденниках» відсутні записи, що відносяться до часу, коли Брежнєв очолював Молдавію та Казахстан. Як відзначають упорядники видання, ці документи збиралися при комплектуванні Костянтинном Черненком «фонду Брежнєва», але на цей час їх не було виявлено. Зовсім мало записів за 1970 та 1974 – 1975 роки. Хоча при цьому збережені більш, здавалося, небезпечні у разі провалу «змови», для Брежнєва записи від 1964 року. Звісно, ці записи не розкривають внутрішні механізми підготовки «перевороту» 1964 року, але передають стан Брежнєва в цей відповідальний період.

Одним із значущих джерел роботи стали *періодичні видання* 1930-х рр. – початку 1990-х років. У процесі проведення нашого дослідження ми зверталися як до офіційної республіканської преси («Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки») [431–476], так і до загальносоюзного видання – газети «Правда» [392–430]. На сторінках цих видань публікувалися офіційні документи, повідомлялася інформація про хід і результати засідань вищих органів влади та управління СРСР. На сторінках газети «Правда», серед іншого, були публікації про хід різних офіційних церемоній, які нерідко, окрім коментарів пропагандистського характеру, містили фотографії та матеріали, на підставі яких можна з'ясувати вагу того чи іншого члена політбюро ЦК КПРС у владній ієрархії. Для уточнення певних деталей про соціально-економічну ситуацію в регіоні, встановлення змісту втрачених архівних документів, відновлення деталей біографії представників місцевої номенклатури, хроніки призначення і зняття керівників обкому ми також зверталися і до друкованих видань, що виходили в означений період в Дніпропетровській області («Дніпровська правда», «Зоря») [478–566].

Отже, у процесі проведення і написання дисертаційної роботи нами були залучені різнопланові джерела: нормативні документи, статистика, періодика та наративи. Більшу частину необхідних для дослідження даних було взято із архівних джерел. Деякі елементи неформальних практик, які були характерні для партійно-радянської еліти УРСР та СРСР, ми віднайшли в мемуарах цих

представників. Найбільш цінними із наративних джерел стали так звані «щоденники» Леоніда Брежнєва. Критичний аналіз цих джерел дозволив нам реконструювати особливості функціонування дніпропетровської управлінської мережі.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Оскільки предметом аналізу даного дослідження є владна еліта, то виникла необхідність звернутися до елітологічної методології – це концепція «правлячого класу» Гаetano Моска [678], теорія «циркуляції еліт» Вільфредо Парето [687] та «закону олігархічних тенденцій» Роберта Міхельса [575; 673]. Застосування даної методології обумовлено припущенням, що ключовим чинником соціально-політичної стратифікації радянського суспільства були не економічні, а політичні критерії.

В основу нашого дослідження покладена мережева теорія. Підвалини мережевої теорії закладалися Емілем Дюркгеймом [586], Фердинандом Теннісом [713] та Георгом Зіммеlem [630]. Однією із перших робіт, в якій був застосований мережевий аналіз, була робота Якоба Морено «Хто виживе? Основи соціометрії, групової психотерапії і соціодрами» [577]. Застосування мережевої теорії під час дослідження політичних еліт розпочалося в другій половині ХХ ст. У найширшому розумінні мережа – це сукупність акторів, які об'єднані на підставі спільних інтересів і які взаємодіють між собою для досягнення цих інтересів. Актори мережі, контактуючи між собою можуть обмінюватись інформацією та ресурсами, які вони мають у своєму розпорядженні. Під час такого обміну декотрі члени мережі можуть займати домінуюче положення, що створює взаємозв'язок клієнт-патрон [572]. Контакти між членами однієї мережі породжують неформальні відносини, які досить важко виявити. Одним із індикаторів, який може вказувати на наявність мережі є специфічний механізм рекрутування: «еліта структурується за принципами особистої відданості, кожен начальник, який піднімається вгору, веде за собою своїх» [597, с. 134]. Широкий спектр інструментів та методів, якими послуговуються дослідники під час мережевого аналізу, дозволяє: установлювати особливості неформальних

відносин між членами(акторами) мережі, установлювати специфіку взаємодії між різними мережами, з'ясувати особливості комунікації всередині мережі. Стандартне проведення мережевого аналізу може включати в себе чотири основні етапи: 1) виявлення структурної компоненти з первинної соціологічної інформації; 2) побудова мережі; 3) розрахунок індикаторів мережевих моделей; 4) аналіз отриманих результатів [626, с. 63]. Використання мережевої теорії при дослідженні політичних еліт, дозволяє: 1) дослідити структурну взаємодію ключових акторів; 2) виявити основні методи та засоби комунікації між акторами мережі; 3) з'ясувати і пояснити поведінку акторів мережі; 4) відслідкувати їхні горизонтальні та вертикальні зв'язки.

Одним із яскравих прикладів застосування мережевого аналізу в сучасній українській історіографії є робота Ірини Колесник «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій» [645].

Спираючись на базові принципи цієї теорії, досліджуємо зв'язки і відносини між представниками владних еліт УРСР та СРСР з метою підтвердження або спростування існування неформальної управлінської групи, яку в історіографії прийнято називати дніпропетровський клан. Для виявлення зв'язків усередині цієї неформальної мережі ми досліджуємо два типи мереж – соціоцентричний (sociocentric network) та егоцентричний (egocentric network).

Деякі ключові поняття, які використовуються в нашому дослідженні, є або малопоширеними, або їх по-різному застосовують і пояснюють дослідники. Виникає необхідність їхнього роз'яснення. До таких понять ми відносимо: дніпропетровський клан, управлінська мережа, неформальні практики.

У сучасній історіографії доволі часто, як ми показали детально в одному із своїх досліджень, поняття-конструкт *дніпропетровський клан* немає чіткого визначення, воно, частіше за все, виступає таким собі кліше, штампом [603]. Під дніпропетровським кланом, або «кланом Брежнєва», ми розуміємо неформальне об'єднання за земляцьким принципом радянських керівників, яке веде боротьбу за захоплення та утримання у своїх руках влади в державі. До цього об'єднання, за нашими приблизними підрахунками, повинно було входити кілька десятків осіб,

які згуртувалися довкола лідера Леоніда Брежнєва (голови клану) і мали сильні соціальні зв'язки, спільні інтереси та цінності.

Управлінська мережа в нашому дослідженні розглядається як сукупність соціальних акторів, що формують між собою міцні формальні / неформальні зв'язки на ґрунті соціальних відносин – родинних, дружніх, професійних та інших. Крім того, всередині цієї соціальної групи відбувається капіталізація зв'язків, як у вигляді матеріальних, так і нематеріальних (протекція) благ.

Земляцтво – це неформальне об'єднання людей, основою для згуртування яких є їхня приналежність з певною територією (місцем народження, малою батьківщиною і т.п.). Такі об'єднання нерідко формуються і у владних структурах з метою обстоювання як власних інтересів, так і просування інтересів свого регіону.

Однією із базових категорій для аналізу дій і взаємодій управлінських груп у нашому дослідженні є неформальні практики (або «тіньові» відносини), які оперізували всю партійно-радянську еліту СРСР. *Неформальні практики* – це стійкі й обов'язкові поведінкові патерни, що повною мірою демонструють характеристики соціального інституту, але не є при цьому інститутом права [582, р. 43]. Одним із виявів неформальних відносин у кадровій політиці Радянської держави був механізм висування та призначення на керівні посади «своїх», перш за все з огляду на особисту відданість (непотизм).

Методологічну основу дослідження склали філософські, загальнонаукові та спеціально-історичні принципи і підходи. До числа перших, насамперед, відносять принципи історизму та об'єктивності, які передбачають вивчення явищ і процесів у їх розвитку, діалектичній взаємопов'язаності, взаємозалежності і з урахуванням конкретно-історичних умов. Це означає, що при дослідженні політичних еліт УРСР та СРСР 1920-х – початку 1990-х рр. нами було враховано якісну відмінність від сучасності і від сучасного погляду на нього. Дослідження існування і функціонування владних еліт, і зокрема дніпропетровського клану, відбувалося з урахуванням історичного контексту, тобто у взаємозв'язку із основними тенденціями розвитку радянського суспільства. Урахування історичного процесу знайшло вираження в розгляді ключових акторів

дніпропетровської управлінської мережі / «брежнєвського клану» як динамічних феноменів, а не статичних явищ.

Принципи всебічного та об'єктивного пізнання виразилися в цілісному висвітленні процесів формування і функціонування дніпропетровської управлінської мережі в історичному процесі та об'єктивному його дослідженні.

Принципи історичного пізнання реалізувалися за допомогою порівняльно-історичного, історико-генетичного, діахронного, системно-структурного та просопографічного (метод колективної біографії) методів. Порівняльно-історичний метод дозволив виявити особливості розвитку політичних кар'єр представників регіональної еліти Дніпропетровщини на різних етапах їхньої політичної кар'єри. Історико-генетичний метод використовувався для висвітлення розвитку політичної кар'єри вихідців із регіональної партійної еліти Дніпропетровщини в контексті цілісного історичного процесу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями в розвитку радянського суспільства та змінами в їх поведінці, характері і світогляді. За допомогою діахронного методу були виділені етапи формування, розвитку та становлення дніпропетровської управлінської мережі/дніпропетровського клану наприкінці 1930-х – на початку 1990-х рр.

Системно-структурний метод розкрив взаємозв'язки між інтеграцією вихідців із дніпропетровської номенклатури до республіканської та загальносоюзної партійно-радянських еліт із факторами суспільного розвитку та надав історичному дослідженню цілісного системного вигляду. Просопографічний метод є різновидом біографічного методу. Наразі він широко використовується в історичних дослідженнях, предметом аналізу яких є політична еліта. За допомогою просопографічного методу було вивчено траєкторії кар'єри представників регіональної партійно-державної еліти, керівних кадрів Дніпропетровського обкому, виявлено та узагальнено їхні параметри і характеристики, що, у свою чергу, дозволило реконструювати їхній соціально-демографічний і професійний образ.

Нами було розроблено методикау ідентифікації акторів із регіональними управлінськими мережами, яка є вкрай важливим завданням для повного і

всебічного дослідження історичного досвіду взаємовідносин центральної і регіональної влади. За допомогою системи маркерів-критеріїв були виявлені та визначені представники дніпропетровської управлінської мережі в системі партійно-радянської влади УРСР та СРСР.

Щоб виокремити вихідців із Дніпропетровської області, які були включені і діяли в цій політичній системі в інтересах управлінської мережі, представниками якої вони були, ми розробили низку критеріїв або індикаторів, за якими і визначали належність того чи іншого представника до вищих номенклатурних еліт Радянської України і Радянського Союзу.

Основні індикатори відбору такі: 1) місце народження (межі Дніпропетровської області); 2) родинні зв'язки (близькі родичі проживають у межах Дніпропетровської області); 3) освіта (закінчив один із вищих навчальних закладів Дніпропетровської області); 4) старт політичної кар'єри (перші владні повноваження, отримані в керівному апараті Дніпропетровської області); 5) підтримка контактів із місцевою дніпропетровською номенклатурою.

Для того, щоб ми могли, більш-менш, чітко ідентифікувати і віднести того чи іншого політичного діяча до так званої групи «вихідців» із Дніпропетровської області, повинні збігатися принаймні два індикатори із запропонованих вище критеріїв-індикаторів. Особливо важливими «маркерами» є критерій місця народження політичного діяча і перші кар'єрні успіхи, які повинні бути пов'язані з регіоном. Але це не є аксіомою і потребує подальшого уточнення та розширення.

Орієнтуючись на ці індикатори, за допомогою архівних матеріалів, довідників і біографічних енциклопедій, нами були ідентифіковані представники політичної еліти УРСР та СРСР, як ті, кого можна вважати представниками дніпропетровської управлінської мережі у вищих владних структурах.

Запропонована методика аналізу з виявлення та ідентифікації політичних діячів із Дніпропетровської області є одним із інструментів, що дає можливість перейти від припущень до наукового вивчення дніпропетровської управлінської мережі і ролі її вихідців у республіканській та загальносоюзній системі владних відносин УРСР та СРСР.

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє говорити про те, що питання існування та функціонування неформальних груп у середовищі партійно-радянської еліти цікавили науковців, але досліджень, які б були присвячені безпосередньо дніпропетровському клану, вкрай мало і вони висвітлюють лише окремі особливості цього клану. На жаль, варто констатувати, що немає жодної комплексної роботи, яка би всебічно показала особливості зародження, становлення дніпропетровського клану.

Джерельна база дослідження складається із документів та матеріалів, які були вже опубліковані, і тих, що раніше не публікувалися. Кістяком цієї джерельної бази стали матеріали із архівних установ України (ДАДО, ЦДАГО, ЦДАВО, ДАЗО). У зв'язку із обмеженим доступом до частини архівів і наявності грифу «цілком таємно» на значній частині документів, що стосуються керівної верхівки СРСР, ускладнюється процес дослідження неформальних практик цієї соціальної групи. Частково обмеженість доступу до архівів РФ була компенсована за рахунок залучення документів і матеріалів, що публікувалися в спеціальних збірниках документів, які дають можливість реконструювати окремі особливості існування та функціонування владних номенклатурних еліт СРСР.

Також нами були залучені спогади представників вищої партійної еліти, на кшталт спогадів Шелеста, Семичасного, Молотова, Мікояна, Чазова та ін., що дозволило поглянути на особливості взаємовідносин усередині владної верхівки СРСР, які не потрапляли до документів, що відправлялися на зберігання в архіви. Українським цінним джерелом для нашого дослідження стали опубліковані робочі і щоденникові записи, які вів Леонід Брежнєв, а також записи секретарів з його приймальні. Ці джерела дають можливість з'ясувати особливості прийняття рішень Брежнєвим, установити інтенсивність контактів із членами правлячої верхівки, що, у свою чергу, дозволяє виявити акторів його персональної мережі та проаналізувати специфіку еволюції патрон-клієнтельних відносин у його персональній управлінській мережі. До джерельної бази дослідження увійшли газети: регіональні («Дніпровська правда» та «Зоря»), республіканська («Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки»)

та загальносоюзна («Правда»); періодичні видання, а також статистичні довідники.

Широкий спектр залучених джерел став запорукою об'єктивності, аргументованості і системності вивчення особливостей формування та функціонування дніпропетровського клану. Аналіз представленої історіографічної та джерельної бази засвідчує, що вона є достатньо повною для проведення комплексного дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. КЕРІВНИКИ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У 1920-і – НА ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ

2.1. Регіональна верхівка 1920-х – 1930-х років

Після остаточного захоплення Катеринослава 30 грудня 1919 року більшовиками були розпочаті процеси укорінення радянської влади в регіоні. Як і загалом в Україні, формування радянських структур відбувалося за допомогою насилля та терору проти місцевого населення.

На більшій частині краю виникає Катеринославська губернія. У 1922 році до неї приєднують частину повітів із сусідніх Запорізької та Кременчуцької губерній, які були ліквідовані. Відповідно до постанови ВУЦВК «Про ліквідацію губернь і перехід на трьохступеневу систему управління» [265, с. 435-436] від 3 червня 1925 року губернія ліквідується, а на її місці виникає п'ять округів – Запорізький, Криворізький, Павлоградський, Катеринославський та Мелітопольський. 26 липня 1926 року відповідно до постанови ЦВК СРСР місто Катеринослав отримало нову назву – Дніпропетровськ, а округа відповідно стала називатися Дніпропетровською [666, с. 18–19]. На цей момент до неї входило вже 19 районів із населенням 1.292.828 осіб [259]. 9 лютого 1932 року постановою ВУЦВК «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» знову змінюється адміністративно-територіальний поділ УСРР. На території УСРР, окрім автономної Молдавської СРР, було утворено п'ять областей – Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська та Одеська [304, с. 41–46]. На 1 січня 1934 року Дніпропетровська область була поділена на 48 районів із загальною площею 72.768 км² та населенням у 3836,6 тис. осіб [667, с. 188]. Найкрупнішими містами краю були Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кам'янське та Кривий Ріг.

Під час адміністративних реформ другої половини 1930-х років Дніпропетровська область втратила значну частину території. 9 районів передали Миколаївській області в 1937 і 28 – Запорізькій у 1939 роках [294, с. 565–569;

311, с. 52]. Однією із можливих цілей цього розукрупнення було ослаблення місцевих еліт та посилення контролю над ними з боку центру.

Таким чином, у 1939 році завершується формування Дніпропетровщини як одного із регіонів УРСР. Її площа становила 33,3 тис. км² (6% від загальної площі УРСР), а чисельність населення – понад 2 млн 273 тис. осіб (7% від загальної кількості населення УРСР) [260]. Разом зі Сталінською, Харківською, Київською областями вона стала одним із найбільших регіонів тодішнього СРСР і посіла важливе місце в планах більшовицької еліти з побудови потужного військово-промислового комплексу.

На середину 1920-х років Дніпропетровськ стає одним із великих центрів Радянського Союзу, де ведеться будівництво великого промислового комплексу. Наявність Криворізького залізрудного та Нікопольського марганцевого басейнів створювала сприятливі умови для розвитку гірничо-видобувної та металургійної промисловості. Уже на кінець 1925 року в місті Дніпропетровськ працювало 92 заводи і фабрики [620, с. 153]. На 1927 – 1928 роки промисловість краю практично вийшла на рівень довоєнного 1913 року. У 1927 році розпочалося будівництво Дніпровської ГЕС, яка повинна була виробляти електроенергію для забезпечення роботи промисловості Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рогу та ін. [644, с. 50].

За період першої п'ятирічки (1928 – 1932 рр.) було започатковано будівництво таких промислових підприємств, як Дніпровська ГЕС, Дніпропетровський коксохімічний завод, Криворізький металургійний завод, Нікопольський південнотрубний завод та ін.. Також розпочалося відновлення і модернізація двох найбільш потужних заводів Дніпропетровська – трубопрокатного заводу ім. В.І. Леніна і металургійного заводу ім. Петровського [714].

Важливу роль для соціально-економічного розвитку регіону відграв транспорт. Так, на початок 1939 року довжина залізничних мереж у Дніпропетровській області становила – 1324 км, поступаючись лише залізничній мережі Сталінської (1384 км) та Харківської (1342 км) областям [615, с. 106].

Дніпропетровськ став «столицею» Сталінської (пізніше Придніпровської) залізниці.

На 1938 рік валова продукція Дніпропетровської області складала 2,1 млрд крб. (10,7% від усього ВВП УРСР). За долею ВВП вона поступалася лише Сталінській (3,4 млрд крб. і 17,4%), Харківській (2,9 млрд крб. і 15,1%) та Київській (2,3 млрд крб. і 11,6%) областям [616, с. 216]. За видобутком залізних та марганцевих руд у СРСР Дніпропетровська область займала провідне місце. На 1940 рік металургійна промисловість Дніпропетровщини давала біля 3 тис. тонн чавуну, 3 тис. тонн сталі та близько 2 тис. тонн прокату [349, с. 16]. Таким чином, питома вага металургійної промисловості Дніпропетровської області від загального об'єму СРСР складала: чавуну – 20%, сталі – 16,5%, прокату – 18,2% [263, с. 23].

Крім того, станом на 1940 – 1941 роки Дніпропетровщина поступово перетворюється на потужний навчально-науковий центр в УРСР. Підготовка висококваліфікованих кадрів забезпечувалася за рахунок широкої мережі начальних закладів, які готували кадри як для регіону, так і для всієї республіки. На території м. Дніпропетровськ та області працювало 16 інститутів і державний університет, а також функціонувало 46 середніх спеціальних навчальних закладів [780, с. 40]. Доволі великою була мережа середніх навчальних закладів, яка перед початком війни в області включала 1606 шкіл [349, с. 17].

Загалом, Дніпропетровщина відіграла важливу роль у сталінській форсованій модернізації. Наприкінці 1930-х років вона стає одним із «зразкових» радянських регіонів, звідки для потреб союзного центру постачаються продовольство, руда, метал; готується робоча сила. Водночас за цими характеристиками край поступався іншим українським регіонам-«важковаговикам»: Сталінському, Харківському та Київському.

Згадані промислові підприємства та інші, побудовані під час індустріалізації, стануть основою економічної потужності Дніпропетровщини. Розвиток промисловості відбувався за рахунок вилучення продовольчих ресурсів із села. Курс на колективізацію сільських господарств, який був взятий наприкінці 1927 року після XV з'їзду ВКП(б), а також насильницька хлібозаготівельна кампанія

викликали супротив селянства. Одним із найбільш масштабних антирадянських виступів на Дніпропетровщині було Павлоградське повстання, яке розпочалося на початку квітня 1930 року. Повстання було доволі швидко придушене. За участь у постанні було заарештовано і притягнуто до відповідальності близько 210 осіб із 360 заарештованих [297, с. 22]. Остаточо спротив місцевого селянства зламав Голодомор 1932-1933 років, під час якого загинули, за приблизною оцінкою вчених, від 659 тис. до 833,6 тис. жителів регіону [290, с. 25].

Безпосереднім виконавцем задумів союзного центру на Дніпропетровщині була місцева номенклатура. Вона почала формуватися одразу після встановлення радянської влади в регіоні.

Від початку утворення у 1919 році Катеринославського губерньського комітету КП(б)України його очолювали: Михайло Бек (лютий – червень 1919 р.), Яків Яковлев (Епштейн) (січень – лютий 1920 р.), Сергій Мінін (лютий – травень 1920 р.), Еммануїл Квірінг (червень – липень 1920 р.), Олександр Кисельов (липень – листопад 1920 р.). Відповідальними секретарями Катеринославського губерньського комітету КП(б) України були: Еммануїл Квірінг (листопад – грудень 1920 р.), Абрам Гилянський (грудень 1920 р. – березень 1921 р.), Олександр Луговий (Левенштейн) (березень – липень 1921 р.), Олександр Кисельов (липень 1921 р.), Тимофій Симонов (липень 1921 р. – 1923 р.), Василь Іванов (1923 р. – січень 1925 р.), Олексій Медведєв (січень – серпень 1925 р.).

Проаналізувавши біографії всіх вищезазначених керівників Катеринославського губкому КП(б)У, ми можемо виділити такі закономірності: 1) усі, окрім Михайла Бека, були призначені до Катеринослава, не маючи з цим містом жодних зв'язків, тобто були «варягами»; 2) були членами КП(б)У та мали досвід революційної боротьби і роботи на партійно-радянських посадах різних рівнів; 3) після роботи в Катеринославі майже всі ставали одразу або кандидатами, або членами ЦК КП(б)У, ба, навіть входили до складу бюро ЦК КП(б)У (Яковлев, Квірінг, Медведєв); 4) усі, за виключенням Бека, Мініна, Кисельова та Симонова, зазнали репресій та були розстріляні в період з 1936 по 1938 рік [773].

У зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою 1925 року, були реорганізовані і місцеві органи управління. З 1925 по 1926 рік функціонував Катеринославський окружком КП(б)У, який у 1926 році перетворюється на Дніпропетровський окружком КП(б)У. У серпні 1925 року Катеринославський окружком КП(б)У очолив Олексій Медведєв.

Його біографія була типовою для російських більшовиків, відправлених «зміцнювати владу Рад в Україні». Народився Медведєв у селі Сернозаводськом Калузької губернії. У 1904 році вступив до лав РСДРП. У 1917 році став членом Петроградського комітету РСДРП(б), брав участь у Жовтневому перевороті 1917 року в м. Петроград. З 1918 по 1920 рік був головою Козельського повітового комітету РКП(б). Незабаром потрапляє до складу партійних структур УСРР. З 1921 р. – секретар Білоцерківського (Київська губернія) повітового комітету КП(б)У. З 13 січня 1921 по 4 квітня 1923 року обіймав посаду кандидата в члени Центральної Контрольної Комісії КП(б)У. У 1922 – 1923 рр. – голова Харківської губернської Ради профспілок. З 10 квітня 1923 по 12 травня 1924 року працював членом Центральної Контрольної Комісії КП(б)У. У 1923 – 1924 рр. – голова Центральної Контрольної Комісії КП(б)У і народний комісар робітничо-селянської інспекції Української РСР. Далі він входить до верхівки номенклатури УСРР, з 17 травня 1924 по 13 грудня 1925 року працюючи другим секретарем ЦК КП(б)У і членом Політичного бюро та Організаційного бюро ЦК КП(б)У ЦК КП(б)У [793].

У січні 1925 року Медведєва призначають відповідальним секретарем Катеринославського губернського комітету КП(б)У, а з серпня 1925 по 5 вересня 1927 року він працює на посаді відповідального секретаря Катеринославського (до 1926 р.) та Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У. Подальша кар'єра керівника показує, що призначення до Дніпропетровщини було не опалою, а способом зміцнити контроль центру над стратегічно важливим регіоном. Після від'їзду із Дніпропетровська кар'єра Олексія Медведєва стрімко пішла вгору. 12 грудня 1925 року його обирають кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У, а вже з 16 жовтня 1926 року він стає членом політбюро ЦК КП(б)У, на цій посаді він буде залишатися до 21 листопада 1929 року. У 1927 – 1929 рр.

Медведев обіймає посаду секретаря ЦК КП(б)У. З 29 листопада 1927 по 21 листопада 1929 року – член Оргбюро ЦК КП(б)У. Надалі його відкликають з України для роботи в союзних структурах. У 1929 році – секретар Союзної Ради ЦВК СРСР. З 13 липня 1930 по 26 січня 1934 року був членом Центральної Контрольної Комісії ВКП(б) [793]. З 1934 по 20 серпня 1937 року – член Верховного Суду СРСР. 20 серпня 1937 року, в розпал «Великого терору», був заарештований і засуджений Військовою колегією Верховного Суду СРСР до страти. Розстріляний 30 жовтня 1937 року [792].

5 вересня 1927 року Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У очолив Борис Семенов. Він народився в Санкт-Петербурзькій губернії. Член РСДРП з 1907 року. У 1917 – 1921 рр. – секретар Петроградського міського відділення профспілки торгових і конторських службовців, голова Спаської райради, воєнком бригади, воєнком дивізії (7-я армія), голова Петроградського районного Революційного трибуналу, організатор Петроградського райкому РКП(б), голова Петроградської губернської ЧК. У 1922 – 1925 рр. – секретар Промислового райкому РКП(б), член розвідувальної експедиції ВРНГ СРСР, заступник голови тресту «Лензолото», заступник завідувача організаційного відділу Московського міськкому РКП(б).

До УСРР потрапляє у 1925 р. як відповідальний секретар Луганського окружкому КП(б)У, кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. Паралельно входить до вищих представницьких органів Компартії: член ЦК КП(б)У (1925 – 1934 рр.) та кандидат в члени ЦК ВКП(б) (1925 – 1937 рр.). З Донбасу його переміщують на посаду відповідального секретаря Дніпропетровського окружкому КП(б)У (1927 – 1930 рр.), що відкриває йому двері до партійної верхівки республіки – політбюро ЦК КП(б)У.

Подальша кар'єра Семенова складалася із постійних переміщень між «складними» для радянської верхівки регіонами: другий секретар Середньоазійського бюро ЦК ВКП(б) (1931 – 1933 рр.), перший секретар Кримського обкому ВКП(б) (1933–1936 рр.), перший секретар Сталінградського обкому ВКП(б) (з 22 грудня 1936 р) [805]. Був заарештований 8 вересня 1937 р. за

обвинуваченням в участі у контрреволюційній терористичній організації. 30 жовтня 1937 р. був розстріляний [803].

За результатами чергових адміністративно-територіальних змін у 1932 році виникла Дніпропетровська область і, відповідно, було проведено реорганізацію місцевого партійно-радянського апарату. Як наслідок, виник новий орган влади – Дніпропетровський обласний комітет КП(б)У.

Першим секретарем новоутвореного органу управління став Володимир Чернявський [822]. Народився в м. Омськ у 1893 р. У лютому 1911 р. вступив до лав РСДРП(б). Брав участь в окупації Української Народної Республіки. З квітня 1917 по січень 1918 року займав посади члена виконкому Київської Ради робітничих депутатів, секретаря Центрального бюро професійних спілок Києва. У січні – лютому 1918 року був членом колегії народного комісаріату праці УСРР. У 1919 році був обраний секретарем Київського губернського комітету КП(б)У, а у 1921 році був призначений на посаду в.о. відповідального секретаря Подільського губернського комітету КП(б)У [822].

У 1922 році Чернявський уперше потрапляє до Катеринослава, його обирають на посаду завідувача організаційно-інструкторського відділу Катеринославського губкому КП(б)У. Відпрацювавши рік у Катеринославі, у 1923 році був переведений на посаду прокурора Одеської області. З жовтня 1925 по лютий 1927 року – завідувач Організаційно-розподільчого відділу Київського окружного комітету КП(б)У. 12 грудня 1925 року був обраний кандидатом у члени Центральної Контрольної Комісії КП(б)У. У грудні 1927 роки знову направлений в м. Одеса відповідальним секретарем Одеського окружного КП(б)У. З 1927 по 1937 рік був членом ЦК та кандидатом у члени Оргбюро ЦК КП(б)У. З 21 листопада 1929 по 5 червень 1930 року включений до складу кандидатів у члени секретаріату ЦК КП(б)У. З 21 листопада 1929 року був переведений із кандидатів у члени Оргбюро ЦК КП(б)У. У 1929 – 1930 рр. займав посаду завідувача Організаційно-розподільчого відділу ЦК КП(б)У. У 1930 – 1932 рр. – секретар ЦК КП(б)У та член Оргбюро ЦК КП(б)У. У 1930 – 1937 рр. – кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У.

У лютому 1932 року Володимир Чернявський знову працює на Дніпропетровщині, але вже цього разу на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. Однак у регіоні він не затримався. Вже через вісім місяців його призначають першим секретарем Вінницького обкому КП(б)У (1932 – 1937 рр.) [821]. У період «Великого терору» був його активним учасником, входив до складу особливої трійки, створеної за наказом НКВД СРСР № 00447 від 30 липня 1937 року [295]. Пізніше був сам заарештований та 7 грудня 1937 року розстріляний [808].

Після Чернявського на посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому було обрано Василя Строганова. До РСДРП(б) вступив у 1905 році. З 1918 року на партійно-радянській роботі. У 1921 – 1924 рр. – секретар Томського губкому РКП(б), секретар Ярославського губкому РКП(б). У 1924 – 1927 рр. – голова Сормовської районної контрольної комісії ВКП(б) (м. Нижній Новгород). У серпні 1927 р. потрапляє в УСРР до Сталінського окружного комітету Компартії, де був обраний відповідальним секретарем. У липні 1930 року Строганова «перекидають» до Харкова і призначають відповідальним секретарем Харківського окружного комітету КП(б)У. Робота в тогочасній столиці Української СРР допомогла йому стати секретарем, а згодом – другим секретарем ЦК КП(б)У [810].

У 1932 році був направлений до Дніпропетровська на посаду першого секретаря обкому КП(б)У. Уже через рік був перекинутий на посаду секретаря Уральського обкому ВКП(б). З Уральського обкому в 1934 році був направлений до Свердловського обкому ВКП(б) на посаду другого секретаря. З 1935 року був головою виконкому Північної крайради. У 1936 році був переведений на посаду голови виконкому Північної облради [809]. 10 серпня 1937 року був заарештований, а 5 березня 1938 року був розстріляний в Архангельській губернії [808].

З лютого 1933 по березень 1937 року першим секретарем Дніпропетровського обкому був «варяг» Мендель Хатаєвич. Залишаючись секретарем ЦК КП(б)У, він очолив партійні структури Дніпропетровщини [249]. Хатаєвич, як представник вищої партійно-радянської еліти України, підтримував

колективізацію та був одним із організаторів Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Протягом 1933 – 1937 рр. у регіоні починає формуватися «культ Хатаєвича». Цей регіональний «культ вождя» відобразився у назвах підприємств, колгоспів, вулиць та парків. Ім'я Хатаєвича отримали новозбудований у 1934 році палац піонерів та «Центральний парк культури і відпочинку» (зараз парк ім. Лазаря Глоби) у м. Дніпропетровськ [640].

17 березня 1937 року Хатаєвича знімають з посади першого секретаря Дніпропетровського обкому і призначають другим секретарем ЦК КП(б)У. На новій посаді він затримався недовго і вже 9 липня 1937 року його заарештовують за сфабрикованою справою, як учасника так званого «правотроцькістського центру». 29 жовтня 1937 року Військова колегія Верховного Суду СРСР виносить йому вирок – «розстріл із конфіскацією особистого майна» [636].

Вилучення Хатаєвича із когорти спочатку регіональної партійної еліти, а потім і взагалі із політичного поля Радянського Союзу, було спричинено черговою кампанією по боротьбі із внутрішніми ворогами партії та особисто Сталіна. Деякі дослідники у своїх роботах намагаються довести, що Хатаєвича було репресовано у зв'язку із тим, що він на одному із пленумів обкому в серпні 1936 р., серед іншого, заявив: «...в практиці нашого керівництва є елементи авторитарності. Очевидно, не тільки в нашій організації, але і в інших організаціях ці елементи авторитарності не зустрічали викоренення. Проти такого наголошування, плазування перед окремою особою, прояву вождизму я особисто... завжди виступав, виступав проти гомінливого вставання і усякого іншого ритуалу, який у багатьох місцях у нас запроваджено й запроваджено цілком даремно» [635, с. 640]. На нашу думку, не варто виправдовувати фізичне знищення Менделя Хатаєвича його критичними висловлюваннями на одному із пленумів відносно політики радянського керівництва, до якого він сам належав і політику якого впроваджував у життя регіону. На наше переконання, кампанія по боротьбі з «троцькізмом», від якої і загинув Хатаєвич, була штучно інспірована в рамках загальносоюзної кампанії «чисток», яку прийнято називати «Великим терором».

Хатаєвича можна віднести, на нашу думку, до тієї когорти керівників, які вважали, що «вони заслужили статус членів еліти завдяки своїм колишнім заслугам перед партією» [637, с. 27] і які намагалися створити умови для своєї безпосередньої участі в керівництві державою через регіональні субцентри. Але, як загальновідомо, Й. Сталін докладав значні зусилля, щоб запобігти виникненню внутрішньопартійних груп та будь-яких подібних угруповань. Так, до прикладу, на лютнево-березневому пленумі ЦК 1937 року, він жорстко розкритикував практику добору кадрів за принципом особистої відданості патрону «люди іноді підбираються не за політичним і діловим принципом, а з точки зору особистого знайомства, особистої відданості, дружніх відносин, взагалі за ознаками обивательського характеру, за ознаками, яким не повинно бути місця в нашій практиці...Що значить тягати з собою цілу групу приятелів...? Це означає, що ти отримав деяку незалежність від місцевих організацій і, якщо хочете, деяку незалежність від ЦК. У нього своя група, у мене своя група, вони мені особисто віддані. Так підбирати людей не годиться. Цей метод підбору небільшовицький, я б сказав, антипартійний метод підбору людей, з цим методом товариші повинні покінчити, поки не пізно» [263]. На нашу думку, цей виступ Сталіна, логічно пояснює, чому було репресовано Хатаєвича. Саме з причини формування довкола нього когорти особисто відданих людей та у зв'язку із бурхливим розвитком його особистого культу.

Мендель Хатаєвич не був єдиною жертвою серед дніпропетровської верхівки. По всій території СРСР у 1937 – 1938 роках прокочується хвиля «Великого терору». Ця кривава політика «зачисток», розпочата з ініціативи і за безпосередньої участі Йосипа Сталіна, зачепила усі групи населення, зокрема регіональні еліти. За період розгортання кампанії терору за різними оцінками було фізично знищено від 50% до 75% представників радянської номенклатури. Однією з основних причин і цілей «Великого терору» було руйнування регіональних партійних еліт, які могли перетворитись у потужні регіональні клани. Це порушувало монолітність тоталітарного апарату та створювало загрозу владі диктатора, чого Сталін допустити не міг. Безпосереднім наслідком висловленого на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 року особистого

ставлення Йосипа Сталіна до регіоналізації партійних еліт стала так звана «кадрова революція» як складова «Великого терору» 1937 – 1938 років.

Дніпропетровщиною прокотилися дві хвилі політичних репресій. Перша хвиля репресій умовно обмежується травнем-липнем 1937 року, а друга припадає на жовтень 1937 – січень 1938 року. Одним із результатів цих репресій було майже повне «зачищення» місцевої партійної еліти, яку, умовно, можна віднести до команди перших секретарів Дніпропетровського обкому Хатаєвича та Марголіна.

Перша хвиля «змила» з політичної карти регіону майже весь склад партійної еліти Дніпропетровської області 1930-х рр. Було репресовано членів обкому: С. Александрова (зав. відділом пропаганди), П. Ветрова (другий секретар Дніпропетровського міськкому), Г. Олексієнка (заст. голови Дніпропетровського облвиконкому), І. Румянцева (голова Дніпропетровського обл. суду), С. Дайна, В. Яблонського, С. Тарана, А. Носача, а також Ю. Макєєва, Н. Танигіна та М. Матвеєва – секретарів Дніпродзержинського, Криворізького та Запорізького міськкомів відповідно [715, с. 139].

Під час другої хвилі арештів до в'язниць НКВС потрапив уже новий склад бюро Дніпропетровського обкому на чолі із першим секретарем Марголіним та Нікітченком, завідувачі відділів, секретарі міських і районних комітетів партії, секретарі парткомів великих підприємств, голови виконкомів [715, с. 139]. Також були заарештовані і розстріляні: перший секретар Дніпропетровського ЛКСМУ О. Вікторов, його наступник Є. Гейро, секретар Нікопольського міськкому І. Янутан [715, с. 140]. Розстріляли голову облвиконкому І. Федяєва та його заступників [305, с. 23].

Загалом за період репресій було розстріляно 59 із 87 членів обкому, що складає 67% від загальної чисельності [305, с. 23]. Ця «чистка» регіональних еліт і, зокрема, дніпропетровської, запустила «політичні ліфти» – відкрила широкі можливості, для просування в гору всім тим, хто і не мріяв про партійну кар'єру. Треба було заповнювати «посадовий вакуум», який утворився внаслідок цих чисток.

Відновлювати нормальну роботу української парторганізації після «Великого терору» було направлено в.о. першого секретаря ЦК КП(б)У Микиту Хрущова [250]. Ситуація, що склалася після «зачистки», справила на нього дуже сильне враження. У своїх спогадах він описав картину, яка перед ним постала: «Україною ніби Мамай пройшов. Не було, як я вже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів» [382, с. 35]. Хрущов, за особистим дорученням Сталіна, їздив по республіці і повинен був контролювати підбір нових висуванців на місце їх репресованих попередників. Сталін приділяв особливу увагу ситуації в Дніпропетровську. Чому ситуація саме в цьому регіоні у нього викликала занепокоєння? На це запитання Хрущов відповідає власною здогадкою: «мабуть, турбувався про стан справ у Дніпропетровську, бо боявся, щоб не похитнулася металургія» [382, с. 37].

Перед приїздом на Дніпропетровщину Микита Хрущов мав особисту розмову зі Сталіним, який запропонував йому призначити першим секретарем Дніпропетровського обкому Дем'яна Коротченка [382, с. 37]. Так і сталося, на місце репресованого Марголіна було призначено його старого знайомого – Коротченка, який у 1930-х роках разом із ним працював у Бауманському РК ВКП(б). Марголін тоді був секретарем райкому, а Коротченко був головою райвиконкому [352, с. 131].

Під час своєї поїздки Дніпропетровщиною Хрущов відвідав два доволі великих промислових міста регіону – Запоріжжя та Дніпродзержинськ. У Дніпродзержинську голова республіки вперше познайомився із Леонідом Брежнєвим та Леонідом Корнійцем [382, с. 37]. Це знайомство Хрущов у своїх спогадах згадував доволі скупко без будь-яких подробиць: «ми стали висувати останніх на партійну роботу, формувати парткерівництво. Тоді ж був висунутий Корнієць. Він був секретарем якогось сільського райкому на Дніпропетровщині. Крім Брежнєва, з Дніпродзержинська висунули ще одну людину, секретаря обкому партії по пропаганді». Рекомендував Хрущову до підвищення по партійній драбині Леоніда Корнійця новопризначений голова Уряду – Дем'ян Коротченко. У висновку, підготовленому відділом керівних партійних органів ЦК КП(б)У від 21 лютого 1938 року, зазначалося таке: «тов. Корнієць Л.Р. має

великий досвід керівної партійної роботи, знає сільське господарство, радянську роботу. Останній час працює 1-м секретарем крупного Мелітопольського райкому КП(б)У. Тов. Коротченко характеризує його як серйозного, ініціативного партробітника. Можна висунути 2-м секретарем Д/Петровського обкому КП(б)У» [786].

Висуванці Хрущова недовго працювали на Дніпропетровщині. 19 лютого 1938 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено: «затвердити головою Ради Народних Комісарів УРСР тов. Коротченка Д.С., звільнивши його від обов'язків виконуючого обов'язки першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У» [785]. Другий секретар обкому Корнієць зміг пропрацювати лише з лютого по серпень 1938 року. Його обирають головою президії Верховної ради УРСР, а через рік – головою Ради народних комісарів республіки [663, с. 203]. Як бачимо, Хрущов активно допомагав своїми висуванцям зайняти високі посади на владному Олімпі республіки.

На місце Дем'яна Коротченка у лютому 1938 року було призначено Семена Задіонченка: спочатку в.о., а з червня 1938 р. – першим секретарем обкому КП(б)У. Він був «варягом» у місцевій номенклатурі, знаходився у дружніх стосунках із своїми двома попередниками – Марголіним та Коротченком, усі троє були на партійній роботі, в один і той же проміжок часу, у Бауманському районі м. Москва [352, с. 131; 774].

Обрання Семена Задіонченка стало початком відновлення місцевої партійної організації після «чистки» 1937 – 1938 років. Довкола нього швидко починає формуватися нова владна еліта Дніпропетровщини.

Таким чином, адміністративно-територіальні перетворення 1920-х – 1930-х років посприяли перетворенню Катеринославщини в Дніпропетровську область. Дніпропетровська область була утворена однією із перших на території УСРР, що дозволило їй обігнати інші пізніше утворені області за соціально-економічним потенціалом. Адже в області вже поступово було налагоджене економічне життя та відлагоджена управлінська структура, а областям, що утворилися пізніше, лише тільки необхідно було пройти той шлях, що пройшла Дніпропетровщина.

Майже одразу після встановлення радянської влади на території Катеринославщини відбувається формування партійно-радянської вертикалі влади. На 1920-ті – 1930-ті роки в регіоні вже сформувався місцевий культ вождя. Цим «вождем» став Мендель Хатаєвич. Завдяки його зусиллям відбулася перша спроба консолідації місцевої партійно-радянської верхівки довкола першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. Але процес перетворення місцевої керівної верхівки у впливову регіональну управлінську мережу був перерваний «Великим терором», одна із кампаній якого була направлена на «чистку» партійно-радянської еліти. Керівна верхівка в результаті цих чисток майже повністю була винищена, а на її місце прийшла нова генерація керівників, серед яких був Леонід Брежнєв.

2.2. Дніпропетровська номенклатура під час Другої світової війни

На 1940 рік була повністю відновлена стабільна робота всіх місцевих органів влади, були зайняті всі вакантні посади, які вивільнилися за результатами «зачистки» регіональної партійної еліти 1930-х років.

Центром консолідації місцевої номенклатури стали партійно-радянські органи. Найбільш впливовим органом влади було бюро обкому у складі 9 членів та 2 кандидатів у члени. У 1940 році на першому пленумі Дніпропетровського обкому членами бюро були обрані: перший секретар обкому Семен Задіонченко; другий і третій секретарі Костянтин Грушевий та Павло Найдьонов відповідно; секретар з агітації та пропаганди Леонід Брежнєв; секретар по кадрах Михайло Кучмій; голова облвиконкому Костянтин Караваєв; другий секретар Дніпропетровського міськкому Микола Манзюк; командир корпусу генерал Костянтин Добросердов та завідувач металургійного відділу обкому Леонід Лукич. Кандидатами в члени Дніпропетровського бюро обкому було обрано Г. Шевченка (зав. сільгоспвідділом) та Георгія Бельченка (секретар обкому ЛКСМУ) [97, арк. 17-18].

Усі вищеперераховані члени і кандидати в члени бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У були представниками так званої нової генерації керівників

регіону, яка змінила собою попередню партійну еліту, знищену під час «Великого терору».

Хто вони? З якого соціального прошарку? Який рівень освіти мали? З яким соціально-політичним капіталом прийшли? Місцеві вони чи «варяги»? На ці та низку інших запитань нам необхідно знайти відповіді, щоб зрозуміти як формувалось «ядро» регіональної еліти Дніпропетровщини, яка буде боротися за місце у владній ієрархії УРСР та СРСР.

Перший секретар Семен Задіонченко народився 10 червня 1898 року в м. Ржищев Київської губернії. Закінчив Кременчуцьке ремісничо-технічне училище. Член РКП(б) з 1919 року. Свою партійну кар'єру почав з 1931 року, коли його призначили завідувачем організаційного відділу, а потім заступником та головою (1934 – 1936 рр.) виконкому Бауманської райради м. Москва. У 1936 – 1937 роках – перший секретар Бауманського райкому ВКП(б). У 1937 році Задіонченко отримав значне підвищення – став заступником голови РНК РРФСР. Але майже через рік був значно понижений у номенклатурній ієрархії і відправлений у 1938 році на вакантне місце першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)України [774]. На момент призначення йому було 40 років, він мав досвід роботи на керівних партійно-радянських посадах поза межами України та не був жодним чином пов'язаний із Дніпропетровщиною.

На відміну від Семена Задіонченка, другий секретар обкому Костянтин Грушевий був із України, народився у м. Сміла Київської губернії 25 жовтня 1906 року. Навчався у Дніпродзержинському металургійному інституті. Життя Костянтина Грушевого пов'язало його міцно та на довгі роки із Дніпропетровськом. Під час навчання в інституті Грушевий познайомився із Леонідом Брежнєвим, з цього моменту між ними зав'язуються дружні стосунки. У 1934 – 1938 роках Грушевий працював спершу інженером, а потім отримав підвищення та став начальником прокатного цеху Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського. Після роботи на металургійному заводі, з 1938 по січень 1939 року, перейшов на партійну роботу, обіймав посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У. У віці 33 років став

другим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У, на цій посаді залишався до 1941 року [769].

Секретарем обкому з пропаганди та агітації у 1940 році був Леонід Брежнев. Народився 19 грудня 1906 року в м. Кам'янське Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська обл.). Освіту здобував спочатку в Курському землемеліоративному технікумі (1924 – 1927 рр.). Працювати почав з 1927 року землевпорядником Грайворонського повітового земельного відділу в Курській губернії [190]. З 1930 по 1931 рік навчався в Московському інституті сільськогосподарського машинобудування імені М. І. Калініна, але не закінчив цей інститут. Тоді ж, у 1931 р., він підвищує власні шанси на кар'єрний ріст, вступивши до ВКП(б). Кинувши навчання в Москві, повернувся на батьківщину та вступив на вечірнє відділення Дніпродзержинського металургійного інституту імені М. І. Арсенічева, навчання в якому завершив у травні 1935 року із присвоєнням кваліфікації інженера-тепловика [208]. Паралельно із навчанням в інституті ім. Арсенічева Брежнев працював (1933 – 1935 рр.) директором металургійного рабфаку м. Кам'янське [113, арк. 3].

У 1935 – 1936 рр. служив у РСЧА. З листопада 1936 по серпень 1937 року працював директором Дніпродзержинського металургійного технікуму [113, арк. 3]. У серпні 1937 року був переведений на партійну роботу заступником голови Дніпродзержинського міськкому [113, арк. 3]. За участю Брежнева у розпал репресій був виключений із партії, але згодом відновлений, Герман Поль [748, с. 78]. За деякими даними, саме завдяки директору Металургійного інституту Полю, Брежнев був обраний парторгом інституту. Окрім того, вони проживали в одному домі і часто ходили разом на полювання [702, с. 6]. Робота в міськкомі у розпал Великого терору деякою мірою робила Брежнева співучасником «чисток» партійного активу міста, адже він не ухилився від голосування за виключення з лав партії осіб, які потрапили в тенета НКВС. Як справедливо відзначає Сюзанна Шаттенберг, Брежнев «не виступав за форсування репресій і не був прихильником крайніх заходів, не просував «викриття» і арешти своїх колег, але так само не міг ухилитися від показових «проробок» «ворогів народу» та «шкідників» [748, с. 81]. Незабаром рішенням Дніпропетровського

бюро обкому від 14 травня 1938 року Брежнева обрали зав. торговельним відділом Дніпропетровського обкому КП(б)У [231].

Менше ніж через рік, на черговому пленумі обкому КП(б)У (07.02.1939 р.), Леоніда Брежнева обирають секретарем з пропаганди та вводять до складу членів бюро Дніпропетровського обкому [200]. Пізніше, вже обіймаючи посаду генсека, Брежнев так згадував роботу на цій посаді: «я ненавиджу цю тряхомудію, не люблю займатися нескінченною балаканиною. Так що ледве-ледве відбрикався» [675, с. 60]. У зв'язку із черговою ротацією всередині обкому та відповідно до рішення 6 пленуму Дніпропетровського обкому від 24 травня 1940 року обрати «Леоніда Ілліча секретарем обкому КП(б)У з оборонної промисловості, звільнивши його від обов'язків третього секретаря обкому КП(б)У» [194]. У цей період Брежнев займався активною організаційною роботою: «доводилося зв'язуватися з наркоматами, вилітати до Москви, безкінечно їздити областю. Вихідних ми не знали, в сім'ї я бував уривками» [326, с. 46].

У 1940 році Дніпропетровський міськком очолив Микола Манзюк. Народився він у 1903 році в м. Катеринослав. Членом ВКП(б) став у 1927 році. У 1930 році працює спочатку завідувачем агітаційно-масового відділу Петриківського райкому, а потім був призначений редактором Петриківської районної газети [698, с. 206]. З кінця 1930-х років розпочинається кар'єрний злет Миколи Манзюка. У 1937 році він інструктор Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У, а 1938 році вже завідувач Відділу друку Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У. У 1938 році обирається другим секретарем Дніпропетровського міськкому КП(б)У [791].

Секретар обкому Гавриіл Чумаченко народився у 1903 році [824]. Вищу освіту здобував у Ленінградському інституті інженерів залізничного транспорту, в цьому ж інституті отримав ступінь кандидата наук. У 1931 – 1937 рр. керував кафедрою, був заступником директора Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. З 1937 по 1938 рік очолював Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту. З 1940 року Гавриіл Чумаченко на керівній партійній роботі: в 1940 – 1941 рр. – перший секретар райкому КП(б)У,

секретар обкому КП(б)У з транспорту; в 1941 – 1944 рр. – завідувач відділу Свердловського обкому ВКП(б), завідувач відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1944 році почав працювати завідувачем Транспортного відділу ЦК КП(б)У [824].

Завідувачем металургійного відділу обкому з 1939 року був Леонід Лукич. Народився він у вересні 1904 року в м. Катеринослав. До лав ВКП(б) вступив у 1925 році. Вищу освіту здобув у Дніпропетровському металургійному інституті, який закінчив у 1932 році. З 1934 по 1939 рік працював на металургійному заводі ім. К. Лібкнехта спершу інженером, а потім зайняв посаду головного інженера заводу. Після роботи на металургійному заводі, у 1939 році, був призначений завідувачем відділу металургійної промисловості Дніпропетровського обкому КП(б)У. Перед німецькою окупацією Дніпропетровщини встиг попрацювати секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У з металургійної промисловості. У серпні 1941 року – уповноважений Державного комітету оборони СРСР з виробництва боєприпасів. Від 1941 року і до повного звільнення Дніпропетровщини в лютому 1944 року був першим секретарем Ревдівського міськкому ВКП(б) і партійним організатором ЦК ВКП(б) Нижнетагільського металургійного комбінату Свердловської області [790].

Радянська вертикаль в області була представлена головами облвиконкому Костянтином Караваєвим (1938 – 1940 рр.), Павлом Найдьоновим (1940 – 1944 рр.); та головою міськвиконкому Миколою Щолоковим.

Костянтин Караваєв народився у 1894 році в с. Філін Московської губернії. У 1917 році вступив до лав РСДРП(б). З 1917 по 1919 рік – член колегії Подільського повітового виконкому Московської губернії. Служив у РСЧА з 1919 року по 1920 рік. Після військової служби знову повертається до м. Подольськ. Працює уповноваженим продовольчо-робітничого кооперативу, а потім завідувачем повітового фінвідділу м. Подольськ. Через дев'ять років Караваєва направляють у м. Серпухов очолювати місцевий окружний фінвідділ. У 1930 – 1936 роках обіймає посаду заступника голови Сокольницького району, а з 1936 року був головою Залізничної райради м. Москва. З 1937 по 1938 рік очолює житлове управління м. Москва.

У 1938 році в кар'єрі Караваєва настає переломний момент, він отримує значне підвищення. Йому на той момент уже 44 роки, а за плечима достатньо широкий досвід роботи на різних партійно-радянських посадах. У зв'язку із необхідністю відновлення роботи радянського апарату на місцях та нестачею досвідчених номенклатурників його призначають в.о. голови Дніпропетровського облвиконкому. Після переведення до Дніпропетровська Караваєв стає кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Він знаходиться у статусі в.о. голови облвиконкому з 15 березня 1938 року, доки 5 січня 1940 року на I сесії Виконавчого комітету Дніпропетровської обласної Ради IV скликання його не обрали дійсним головою Дніпропетровського облвиконкому. У 1940 році у біографії Караваєва відбувся карколомний кар'єрний стрибок з посади в.о. голови Дніпропетровського облвиконкому в крісло заступника голови РНК Української РСР (1940 – 1943 рр.). Такий кар'єрний стрибок ймовірно можна пояснити нестачею досвідчених керівників у республіканському керівництві. Через шість років роботи в РНК його відправили очолювати Одеську облраду (1946 – 1953 рр.). Це було значним пониженням у владній ієрархії. Здавалося, що його кар'єра почала йти під укіс, але ні. Згодом його знову повернули до Києва на посаду міністра держконтролю УРСР (1953 – 1956 рр.), а через три роки Караваєв став членом Комітету партійного контролю при ЦК КПРС. У 1966 році вийшов на пенсію [783].

Життєвий шлях Павла Найдьонова від народження був пов'язаний із Дніпропетровщиною. Він народився 30 листопада 1905 року у м. Катеринослав. З 1927 року – член ВКП(б). У 1927 – 1930 роках навчався у Дніпропетровському хімрабфаці [116, арк. 4]. З 1929 року – секретар комітету ЛКСМУ Дніпропетровського металургійного заводу імені Комінтерну. У 1931 році закінчив робочий факультет і працював техніком-дослідником у відділі економіки праці Дніпропетровського металургійного заводу. У 1931 – 1933 роках – курсант Ворошиловградської школи молодих пілотів. У 1933 – 1934 роках був направлений пілотом-інструктором на Тушинський аеродром м. Москва. У 1934 році повернувся до Дніпропетровська, на посаду заступника начальника політичного відділу Братолюбівської машинно-тракторної станції Долинського району Дніпропетровської області. У 1937 році розпочав свою політичну кар'єру з

посади другого секретаря Васильківського районного комітету КП(б)У в Дніпропетровській області [116, арк. 5]. Уже в лютому 1938 роках працював першим секретарем Мелітопольського районного комітету КП(б)У, а в червні 1938 року став завідувачем сільськогосподарського відділу Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1939 році обирається секретарем по кадрах Дніпропетровського обкому. З 10 січня по 31 травня 1940 року був уже третім секретарем обкому [796]. Після роботи в партійних органах був переведений в радянські органи на посаду голови Дніпропетровського облвиконкому [116, арк. 5].

Микола Щолоков народився у 1910 році на станції Діамантова Катеринославської губернії [825]. Навчався у семирічній школі (1919 – 1926 рр.), після закінчення якої вступив до гірничо-промислового училища (1926 – 1929 рр.). Одразу після закінчення училища вступає до Дніпропетровського металургійного інституту [602, с. 474]. Відслуживши строкову службу у лавах РСЧА з 1933 по 1934 рік, Микола Щолоков починає працювати на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського, де через деякий час стає начальником мартенівського цеху [86, арк. 8].

З 1938 року – перший секретар Червоногвардійського райкому партії м. Дніпропетровська. У 1939 році Щолокова призначають головою Дніпропетровської міськради [602, с. 42]. Пізніше, 3 січня 1940 року його обирають ще й головою міськвиконкому [234, арк. 8]. Таким чином, перед початком війни, Микола Щолоков одночасно займає дві посади – голова міськкому та голова міськвиконкому м. Дніпропетровська. У кінці 1930-х років Щолоков, завдяки своєму другу Костянтину Грушевому, знайомиться із Леонідом Брежнєвим. Між ними трьома зав'язуються міцні товариські стосунки, які стануть для кожного з них міцною опорою в боротьбі за владу. На 1941 Миколі Щолокову було вже 31 рік, він міцно інтегрований до місцевої партійної еліти, має доволі близьких друзів, які займають високі посади в керівництві регіоном.

Отже, представники партійно-радянської номенклатури регіону були доволі молодими – 31-37 років, лише голові облвиконкому Костянтину Караваєву на 1938 було 44 роки. Більшість із них мали досвід роботи в партійно-радянських

структурах різного рівня. Варто відзначити, що представники як партійної, так і радянської вертикалі, в переважній своїй більшості, були місцевими висуванцями. «Варягами» були перші секретарі обкому Дем'ян Коротченко та Семен Задіонченко, «перекинуті» до Дніпропетровська з Москви. Вони були близько знайомі один з одним, тому що пліч-о-пліч працювали в Бауманському райкомі у 1930-х роках. Також до місцевої номенклатури ніякого відношення до свого безпосереднього призначення в Дніпропетровськ не мали голова облвиконкому Костянтин Караваєв та завідувач відділу Гавриїл Чумаченко.

Важливою частиною місцевої влади, не менш впливовою, ніж партійно-радянська номенклатура, були керівники силових структур Дніпропетровщини. До цих структур ми включаємо начальників Управління НКВС у Дніпропетровській області Петра Дмитрієва, Миколу Дятлова, Льва Павленка, Миколу Суркова, а також прокурора області Володимира Вовка.

Петро Дмитрієв очолював Управління НКВС у Дніпропетровській області з 22 квітня 1940 по 28 березня 1941 року. Народився він у 1908 році в селищі Юзівка Катеринославської губернії (нині Донецьк, Донецька обл.). Навчався в Новочеркаському політехнічному інституті, який так і не закінчив, та в Північно-Кавказькому інституті. У 1933 – 1934 роках служив у РСЧА. Партійну кар'єру розпочав з посади завідувача промислово-транспортного відділу Сталінського обкому КП(б)У (1938 – 1939 рр.). До Дніпропетровської області на посаду начальника Управління НКВС він потрапляє після того, як рік відпрацював на аналогічній посаді в Чернігівській області у 1939 – 1940 роках [770].

Микола Дятлов, як і його попередник, для місцевих «силовиків» був чужинцем. Народився він в 1901 році в с. Корбачеєво Московської губернії. Освіту здобував спершу у радянській партшколі міста Київ (1929 – 1931 рр.), а згодом ще закінчив десятирічну середню вечірню школу для робітничої молоді у місті Дніпропетровськ. Відслужив строкову службу в лавах РСЧА з 1920 по 1922 рік [803, с. 351]. Перший досвід роботи в «силових» органах здобув працюючи міліціонером у містах Коломна та Київ. Начальником УНКВС Дніпропетровської області був доволі короткий термін – з 28 березня по червень 1941 року. Після

Дніпропетровська був направлений до Львівської області на ту ж саму посаду начальника УНКВС [772].

Миколу Дятлова на посаді начальника УНКВС Дніпропетровської області замінив Лев Павленко. На відміну від попередніх керівників управління, він був «місцевим», оскільки народився в м. Катеринославі у лютому 1908 року. З 1925 року працював на Дніпропетровській залізниці. У 1928 – 1930-х роках працював начальником одного із металургійних заводів м. Єнакієво (нині Донецька обл.). Працюючи некваліфікованим робітником на залізниці, отримував невелику зарплатню, тож вирішив здобути вищу освіту в Дніпропетровському металургійному інституті ім. Сталіна (1930 – 1934 рр.). Після завершення навчання у 1934 році зайняв посаду начальника одного із металургійних заводів м. Єнакієво, але пропрацював на цьому заводі недовго. У 1936 році був призначений начальником металургійного заводу м. Орджонікідзе. До лав ВКП(б) вступив доволі пізно у 1939 році. В органах НКВС почав працювати в Сталінській області з 1938 року. З 1939 по 1940 рік працював у різних структурних підрозділах НКВС УРСР. До рідної Дніпропетровської області повернувся у червні 1941 року на посаду начальника УНКВС, але вже незабаром, у серпні цього ж року, був призначений начальником ОО УНКВС 383 дивізії Південного фронту [803, с. 664].

Микола Сурков народився у 1904 році в м. Ачинськ. До лав ВКП(б) вступив у 1924 році. Освіта: закінчив училище. З 1920 року працює на різних посадах в органах ВНК–ОДПУ–НКВС–НКДБ. 15 квітня 1941 року очолив УНКДБ, а згодом, у серпні цього ж року, був переведений на посаду начальника УНКВС Дніпропетровської області. На Дніпропетровщині не затримався надовго, у жовтні 1941 року був направлений в Івановську область [803, с. 828].

Прокурором Дніпропетровської області у 1939 – 1941 роках був уродженець міста Катеринослав Володимир Вовк. Він здобув освіту у Всесоюзному Комуністичному університеті ім. Сталіна. У 1937 – 1938 роках працював завідувачем відділу та секретарем Кіровського райкому КП(б)У міста Дніпропетровськ. З 1937 року на партійній роботі в Кіровському райкомі КП(б)У міста Дніпропетровська. У 1939 році був призначений прокурором

Дніпропетровської області. На початку війни був евакуйований на Схід СРСР. У 1941 – 1943 роках – завідувач промислового відділу Фрунзенського обласного комітету КП(б) Киргизії; виконуючий обов'язки заступника прокурора Української РСР із спеціальних справ [766].

Таким чином, ми можемо констатувати, що для керівників «силових» структур, які входили до місцевої партійної номенклатури, важко знайти спільні характеристики, які б їх об'єднували, або виокремити закономірності, які б вказували на те, чому саме їх призначили на ці посади і чому саме вони були відправлені на Дніпропетровщину.

До прикладу, двоє із них були місцевими – Павленко та Вовк, а всі інші ніякого відношення до регіону не мали і були так званими «варягами» в середовищі місцевої партійної верхівки. Лише Вовк, Дмитрієв та Павленко мали вищу освіту, а Дятлов та Сурков мали атестат тільки про середню. Всі, окрім прокурора області Вовка, мали незначний попередній досвід роботи в системі НКВС та НКВД. Володимир Вовк подібного досвіду не мав, перед призначенням його прокурором області за його плечима була робота тільки на партійній роботі на незначній посаді – секретар райкому. Також варто констатувати, що очільники НКВС та НКДБ повинні були бути з немісцевих, бажано із росіян. Павленко серед них – виняток, викликаний війною та потребою налагоджувати оборону області і партизанський рух. Прокурори – місцеві, адже вони не приймали рішення, а лише забезпечували створення видимості закону при засудженні. Незначний досвід Вовка свідчить про малу роль його посади.

Громадські організації в партійній номенклатурі регіону були представлені, перш за все, комсомольськими організаціями – «кузнями» майбутніх партійних кадрів. Серйозного впливу на прийняття рішень місцевою партійною елітою вони не мали, правда у 1940 році керівника місцевої організації ЛКСМУ Г. Бельченка було введено до складу бюро обкому, але лише як кандидата.

Після підписання 23 серпня 1939 року пакту про ненапад, а також таємних протоколів до нього, між Радянським Союзом та Німеччиною до СРСР були приєднані території Західної України, на яких відбулися значні зміни адміністративно-територіального устрою. Для забезпечення керованості цих

територій радянська влада із радянських республік до Західної України направила «перевірені» кадри. Дніпропетровська область опинилась у переліку тих областей, які повинні були відправити своїх представників до Західної України. До Західної України та до Бессарабії, окрім партійних та господарських працівників, з 1 вересня 1939 по серпень 1940 року було відправлено 43 співробітники Управління НКВС УРСР по Дніпропетровській області [99, арк.1-2]. При цьому відтік кадрів суттєво не вплинув на керівну верхівку регіональної еліти Дніпропетровщини. Незначні кадрові ротації відбулися на рівні завідувачів відділів і нижчих за них номенклатурних працівників Дніпропетровського обкому.

Процес радянзації було перервано початком німецько-радянської війни. Потрібно було приготуватися до оборони, а згодом і до евакуації військово-промислового комплексу, адміністративних установ та місцевого населення.

Костянтин Грушевий, тоді в.о. першого секретаря обкому, першим дізнався про напад Німеччини на СРСР. Йому про це повідомив генерал Добросердов – командир сьомого стрілецького корпусу, що дислокувався недалеко від міста Дніпропетровська [349, с. 33]. На терміново скликане засідання обкому прибули: секретарі обкому Л. Брежнєв, Г. Дементьєв, М. Кучмій, Л. Лукіч, К. Тарасов, Т. Чумаченко, голова облвиконкому П. Найдьонов та його заступник М. Черепанов начальник Сталінської залізниці М. Закорко, начальник облвійськомату Матвеев, начальник обласного Управління НКДБ М. Сурков, облпрокурор В. Вовк, другий секретар Дніпропетровського міськкому М. Манзюк, голова Дніпропетровської міської ради М. Щолоков та завідувач транспортним відділом обкому П. Усік [296, с. 381–382].

У перші дні війни із Дніпропетровського обкому до лав Червоної армії було направлено 50 осіб [815]. На політроботу пішли секретар обкому Леонід Брежнєв [255], голова облвиконкому Павло Найдьонов, прокурор Дніпропетровської області Володимир Волков та багато інших секретарів міськкомів та райкомів дніпропетровської партійної номенклатури. 9 липня 1941 року перший секретар обкому Семен Задіонченко був призначений членом Військової ради Південного фронту, а його обов'язки були покладені на другого секретаря обкому Грушевого. Від'їжджаючи на фронт, Задіонченко забрав із

собою деяких співробітників обкому: завідувача партійно-організаційного відділу обкому В. Общину, заступника завідуючого відділу пропаганди І. Слинька, завідувача відділу кадрів М. Волкова, в.о. завідувача особливого сектору Є. Маляревського, а також перших секретарів П. Крючкова, Л. Лопатенка [349, с. 68].

Окрім представників тодішньої партійної номенклатури регіону, до лав Червоної армії потрапили на той час доволі молоді дніпропетровці, які після війни зроблять стрімку кар'єру в політичній еліті СРСР. Наприклад: Володимир Щербицький, який на момент початку війни тільки-но закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут, і який пізніше стане першим секретарем Компартії України та буде найближчим соратником і другом першого секретаря КПРС Леоніда Брежнєва; Микола Міронов – студент п'ятого курсу Дніпропетровського державного університету, пізніше завідувач адміністративного відділу ЦК КПРС, Олексій Ватченко – директор школи, згодом голова президії Верховної ради України [244, с. 384].

При наближенні фронту до меж міста та у зв'язку із небезпекою його захоплення 14 серпня 1941 року весь апарат обкому та облвиконкому переїхав до міста Павлограда [349, с. 164]. У цьому ж місті був організований підпільний обком у складі трьох осіб: секретаря підпільного обкому Миколи Сташкова, його заступника Дмитра Садовніченка та члена обкому Дем'яна Ситника [749, с. 189]. Загалом було сформовано 7 підпільних міськкомів та 29 підпільних райкомів. На думку дослідника Миколи Слободянюка, дніпропетровське підпілля було доволі ефективним у підпільній боротьбі [701, с. 546]. Незважаючи на широку мережу підпільних організацій, «протягом війни в 12 з 29 районів Дніпропетровської області підпільно-партизанський рух був розгромлений у перші ж дні окупації або не розгорнувся взагалі. До кінця 1941 р. в області вціліли лише 3 підпільні організації: Дніпропетровський обком, Дніпродзержинський та Павлоградський міськкоми» [701, с. 548].

Пізніше, у результаті невдало проведених військових операцій, фронт відкотився до Павлограда. Разом зі зміною лінії фронту змінив свою дислокацію й обком, який спершу було переведено до селища Григорівка Межівського району,

а 11 жовтня 1941 року до Ворошиловграда. Керівництво Дніпропетровським обкомом було покладене на Георгія Дементьєва, а згодом на Миколу Манзюка. До кінця жовтня 1941 року Дніпропетровська область була остаточно захоплена. Усіх керівників області перед німецькою окупацією Ворошиловграда було евакуйовано до Сталінграда [698, с. 198–206].

Таким чином, під час війни керівники Дніпропетровської області були розкидані майже по всій території СРСР. Леонід Брежнєв у червні 1941 року пішов на фронт з посади секретаря з оборонної промисловості Дніпропетровського обкому. Спершу став начальником політичного Управління Південного фронту, а з 1942 року – начальником політвідділу 18-ї армії. У 1945 році його перевели на посаду начальника політичного Управління 4-го Українського фронту [256]. 5 вересня 1945 року, відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б), було затверджено «генерал-майора Л. І. Брежнєва начальником політуправління Прикарпатського військового округу» [217]. Майже через рік 13 червня його було знято з цієї посади та направлено в розпорядження ЦК КП(б)У [246].

Разом із Брежнєвим у 1942 році у 18-й армії Південного фронту знаходився Андрій Кириленко, який був членом Військової ради [129, арк. 3]. Саме в цей час, на нашу думку, відбулося тісне знайомство між Брежнєвим і Кириленком, яке стане запорукою подальшої дружби між ними. Підтримуючи один одного у боротьбі за владу, вони досягнуть поставленої мети, увійдуть до найвищої політичної еліти та разом будуть керувати Радянським Союзом.

На Південному фронті почав свою службу ще один дніпропетровець – Костянтин Грушевий. З січня по травень 1942 року Грушевий був членом Оперативної групи, начальником Оперативної групи по транспорту Військової ради Південного фронту. Направлений із Ворошиловграда до Військової ради Південного фронту Костянтин Грушевий був не один, а разом зі своїм товаришем Михайлом Кучмієм [349, с. 271-272]. Це розпорядження вони отримали від Леоніда Корнійця: «Товариш Кучмій призначається начальником відділу політуправління Південного фронту по керівництву партизанським рухом на окупованій ворогом території, – сказав Корнієць. – А вам (Грушевому – В.Б.)

належить виїхати уповноваженим Військової ради фронту в Сталінград» [349, с. 273–274]. До групи, яка була направлена до Сталінграда налагоджувати виробництво озброєння, набоїв та різного спорядження для військ Південного фронту, окрім Грушевого, були включені ще чотири дніпропетровці: Павло Найдьонов, Лев Лукіч, Микола Черепанов та Микола Щолоков [349, с. 273-274].

Про контакти дніпропетровців між собою залишив детальні спогади Костянтин Грушевий. Під час служби на Південному фронті він бував у відрядженнях у різних містах СРСР та зустрічав своїх друзів з Дніпропетровська. Зокрема у своїх спогадах Грушевий відзначив цікаву зустріч, коли він повертався із Куйбишева до Сталінграда через Саратов. У зв'язку із поганими погодними умовами він був змушений залишитись у Саратові до того моменту, коли дозволять летіти далі в Сталінград. Щоб домовитися про літак, який відвезе його в Сталінград, він направився до місцевого обкому. Очікуючи прийому в першого секретаря Саратовського обкому, Грушевий побачив знайоме обличчя: «...швидко йшов мені назустріч явно знайомий чоловік. Я перший впізнав його. Це був однокашник по інституту Гнат Трохимович Новіков» [349, с. 292]. На момент цієї зустрічі, Гнат Новіков був секретарем Саратовського обкому ВКП(б) з промисловості та енергетики. Пізніше Гнат Новіков увійде до близького кола соратників Брежнєва.

Ще одна зустріч дніпропетровців відбулася у Сталінграді, між Брежнєвим та Грушевим. Брежнєв прилетів до Сталінграда за наказом Військової ради, яка доручила йому: «перевірити стан справ у групі резерву політпрацівників і підібрати товаришів для укомплектування частин і з'єднань фронту» [349, с. 298].

Грушевий прямо вказує на тісні контакти всередині дніпропетровського земляцтва: «я не втрачав зв'язку з Дніпропетровським обкомом партії. Розмовляючи по телефону з Дементьєвим, який очолював обком у той час, я знав, як вирішуються питання влаштування наших партійних кадрів, як надається допомога сім'ям евакуйованих товаришів. Я знав, що С. Б. Задіонченко після Сталіно направлений в Уфу й обраний першим секретарем Башкирського обкому партії, що галузеві секретарі обкому за вказівкою ЦК ВКП(б) направлені до

Свердловська і поступили як інженери в розпорядження І. Ф. Тевосяна» [394, с. 299-300].

Зустрічі і постійні намагання підтримувати зв'язок між дніпропетровцями вказують нам на згуртованість цієї групи, існування неформальних зв'язків, які почали формуватися ще до початку війни в керівній верхівці Дніпропетровської області. Незважаючи на те, що вони були «розкидані війною» по різних військових формуваннях, містах та селищах, все ж між ними продовжували існувати доволі міцні неформальні зв'язки. Саме завдяки цим контактам вони підтримували своїх і допомагали один одному будувати адміністративні кар'єри.

Отже, центром консолідації дніпропетровської номенклатури під час евакуації стала військова рада Південного фронту. До неї потрапили К.С. Грушевий (секретар Дніпропетровського обкому), П.А. Найд'юнов (голова облвиконкому), М.М. Кучмій (секретар обкому по кадрах), Л.Є. Лукіч (секретар обкому з металургії), Д.Г. Кашкін. (секретар обкому по будматеріалах), Ю.І. Сова (заст. голови облвиконкому), М.М. Черепанов (заст. голови облвиконкому), О.С. Пінчук (зав. особливого сектору обкому), П.В. Усік (зав. транспортного відділу обкому), І.М. Сіренко (секретар Криворізького міськкому), Л.Г. Мамоненко (секретар Дніпродзержинського міськкому), С.Ф. Ніколаєв (секретар Дніпропетровського міськкому), М.А. Щолоков (голова Дніпропетровської міськради) [98, арк. 14].

25 жовтня 1943 року силами Третього Українського фронту було вигнано нацистів із Дніпропетровська, а відновлення радянського контролю над усією областю завершилося лише у лютому 1944 року. За час війни були зруйновані численні промислові підприємства та шахти, занепало сільське господарство. Відбудова промисловості відбувалася в дуже складних умовах, майже повністю знищена соціальна інфраструктура: житлові будинки, лікарні, школи.

Паралельно із відновленням соціально-економічного життя в УРСР відбувається поживлення політичного життя: відновлення довоєнної вертикалі влади в Центрі і на місцях; доукомплектування номенклатури різних рівнів; вертикальні переміщення представників номенклатури, що було пов'язано із необхідністю зайняти вивільнені місця (попередники були репресовані, загинули

на війні або отримали нові посади в тилу і не було необхідності їх повертати на колишні місця).

Для нашого дослідження вкрай важливим видається з'ясування: які посади і де займали вихідці із дніпропетровська в перші післявоєнні роки?; хто опікувався Дніпропетровщиною із представників ЦК КП(б)У?

Відновлення партійно-радянського апарату почалося із затвердження нового складу обкому. У перший післявоєнний склад Дніпропетровського обкому також були введені В. Общин, М. Манзюк (голова Дніпропетровського міськкому), Г. Чумаченко, Д. Кашкин, Ф. Гришин, О. Сухотський, С. Хостенко (голова ЛКСМ) [296, с. 401]. На посаду першого секретаря обкому було призначено Георгія Дементьєва, яку він обіймав до лютого 1944 року. Новий перший секретар не мав значного партійно-радянського досвіду. До початку війни Дементьєв займав посади заступника голови виконкому Дніпропетровської обласної ради (1940 – 1941 рр.) та третього секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У (квітень 1941 р.). У перші місяці війни він був в.о. першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1941 – 1942 роках – комісар бригадного району протиповітряної оборони в м. Міллерово (зараз Ростовська обл.). Знаходився у розпорядженні ЦК КП(б)У з 1942 по 1943 рік. Головою виконкому Дніпропетровської облради було призначено Павла Найдьонова (1943 – 1944 рр.). Він був представником нової когорти керівників, які почали отримувати перші високі посади після чистки 1937 – 1938 рр. У перші передвоєнні роки входив до складу обкому як секретар (1939 – 1940 рр.), відпрацювавши рік секретарем, він був призначений головою Дніпропетровської облради (1940 – 1941 рр.). З початком війни був направлений до 37-ї армії членом Військової ради (1941 – 1943 рр.) [114, арк. 1–5].

Цікаво, що обидва представники партійного і радянського апарату на своїх посадах затрималися не довго, близько одного року. У березні 1944 року між ними відбулася «рокіровка»: Дементьєв став головою виконкому Дніпропетровської області, а Найдьонов був призначений першим секретарем Дніпропетровського обкому. З яких причин відбулася ця заміна нам не відомо, але ми знаємо, що вона завершилася крахом політичної кар'єри для Павла

Найдьонова. У 1948 році Найдьонова відправили до Львівської області керувати управлінням легкої промисловості.

Таким чином, до захоплення нацистськими військами території Дніпропетровщини в середовищі місцевої партійно-радянської еліти були запущені процеси консолідації довкола керівної верхівки області. Ключовими фігурами, довкола яких відбувалися ці процеси, були: Павло Найдьонов, Леонід Брежнєв, Микола Щолоков, Костянтин Грушевий.

Після окупації області нацистами більша частина партійно-радянської еліти Дніпропетровщини потрапила в евакуацію (керівні органи в східних областях СРСР, оборонна промисловість), а частина потрапила до лав Червоної армії у Військові ради та політуправління. Одним із центрів найбільшої концентрації дніпропетровців у військовий час була Військова рада Південного фронту. Повернення частини колишньої керівної верхівки області розпочинається у 1943 року, а остаточне відновлення повноцінного функціонування всієї партійно-радянської вертикалі збігається у часі із завершенням Другої світової війни. Одним із чинників, що сповільнював процеси відновлення кадрового потенціалу в місцевих партійно-радянських органах, став процес направлення до Західної України керівників середньої ланки. Але цей процес принципово не змінював тенденцій на зменшення чисельності «варягів» у керівній обоймі, які були запущені ще в довоєнний час. Переважна більшість партійно-радянського апарату мала доволі міцні зв'язки з регіоном: народження, освіта, перший досвід роботи та, що найголовніше, початок політичної кар'єри саме в Дніпропетровську.

2.3. Вихідці з регіону за доби пізнього сталінізму

На місце Найдьонова направили Георгія Дементьєва, уродженця Росії, який за роки роботи в дніпропетровській партійно-радянській номенклатурі став її органічною частиною, пройшовши шлях від секретаря Петропавлівського райкому КП(б)У (1935 – 1937 рр.) до першого секретаря Дніпропетровського облвиконкому (1943 – 1947 рр.) [114, арк. 1-5].

Виходячи із біографічних даних Дементьєва, його важко назвати «варягом» у дніпропетровській регіональній еліті, адже він, перебуваючи на різних посадах у місцевому апараті (15 років), сформувався як партійно-радянський керівник і став частиною цієї регіональної еліти.

На зміну «місцевому» Дементьєву прийшов «варяг» із Миколаївської області, Іван Філіпов. До початку війни свою політичну кар'єру розбудовував на Миколаївщині. З початком війни був відкликаний у розпорядження ЦК КП(б)У та направлений на Південний фронт, а згодом до третього Українського фронту. Після війни, три роки (1944 – 1947 рр.) обіймав посаду першого секретаря Миколаївського обкому, з цієї посади був перекинутий на Дніпропетровщину. Очолювати радянську вертикаль влади в Дніпропетровській області Філіпову довелося з 1947 до 1952 року [132, арк. 1-18]. Набувши значного досвіду в управлінні радянським апаратом доволі великого регіону, підвищення не отримав, а був переведений у значно меншу за економічною та політичною вагою область, на посаду голови Виконавчого комітету Ізмаїльської обласної ради.

Позбавившись від «варяга», дніпропетровська номенклатура зі свого складу «проштовхнула» нового голову Дніпропетровського облвиконкому Миколу Гавриленка. Він пройшов доволі потужну школу радянського партапаратника. Перед війною займав посаду першого заступника завідувача Відділу кадрів ЦК КП(б) (1941 р.), під час війни був комісаром штабу партизанських загонів Південно-Західного і Воронезького фронтів. Після завершення війни Гавриленко повернувся до Дніпропетровська вже головою Виконавчого комітету Дніпропетровської міської ради.

Таким чином, після повернення радянської влади на територію Дніпропетровщини відновлення радянського апарату відбувалося за «традицією», щоб місцевий облвиконком очолювали «місцеві». Єдиним порушенням цієї «традиції» стало призначення головою Дніпропетровського облвиконкому Філіпова, який народився в Миколаєві, і професійну політичну кар'єру розбудовував на своїй малій батьківщині. Його призначення ми схильні вважати спробою підірвати монолітність місцевого партійно-радянського керівництва з метою недопущення формування потужної регіональної групи. Це призначення

збігається у часі із призначенням першим секретарем Дніпропетровського обкому Леоніда Брежнєва, який не позбавився від «варяга», що вдалося зробити його наступнику Андрію Кириленку.

Однією із «ключових» фігур, довкола якої могли об'єднатися дніпропетровці, на наше переконання, був – Леонід Брежнєв. Він під час війни зробив доволі успішну кар'єру.

В останні дні Другої світової війни Леоніда Брежнєва, за рішенням ЦК ВКП(б), призначають начальником політуправління Прикарпатського військового округу [248]. Це рішення було затверджене 5 вересня 1945 року на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) [217]. На посаді начальника політуправління він пробув не довго, вже 13 червня на засіданні політбюро його звільнили з цієї посади та направили у розпорядження ЦК КП(б)У [246]. 28 серпня 1946 року за рішенням ЦК КП(б)У, Брежнєва затверджують першим секретарем Запорізького обкому, знімаючи з цієї посади Федора Матюшина [198]. Варто відзначити, що під час зміщення Матюшина з посади першого секретаря Запорізького обкому, члени обкому як один, немовби за продуманим заздалегідь сценарієм, у достатньо різкій формі критикували кадрову політику Матюшина [165, с. 1–169]. На цьому засіданні був присутній давній знайомий Леоніда Брежнєва – Андрій Кириленко. З Кириленком вони познайомилися під час війни, обоє були членами Військової ради 18-ї армії Південного фронту. Можливо, саме тому Кириленко із такою завзятістю критикував свого «боса» Матюшина, щоб угодити своєму другу Брежнєву, якого повинні були обрати на цьому з'їзді першим секретарем Запорізького обкому!? Представляв нового кандидата на посаду першого секретаря другий секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко. У своєму виступі Коротченко так пояснював зміну керівництва областю: «це робиться на користь справи, щоб укріпити вашу Запорізьку організацію і тим самим забезпечити виконання поставлених перед партійною організацією господарських та культурних завдань» [169, арк. 129].

Поки Брежнєв займав посаду першого секретаря Запорізького обкому, його коло «друзів» розширилося. Зокрема в нього укріпилися тісні зв'язки з Андрієм

Кириленком, який у 1946 – 1947 роках був при Брежнєві другим секретарем Запорізького обкому.

Андрій Кириленко свою партійну кар'єру розпочав саме в Запоріжжі, хоча сам був не із місцевих. Народився він 8 вересня 1906 року у с. Олексіївка (нині Білгородська область) [129, арк. 2]. У Запоріжжя потрапив у 1936 році після закінчення авіаційного інституту м. Рибінськ. У Запоріжжі влаштувався на завод ім. Баранова інженером-конструктором дослідно-конструкторського відділу. Майже через два роки, у 1938 році, Кириленко просунувся партійною драбиною, став інструктором Ворошиловського РПК КП(б)У. Як уже відзначалося вище, у 1937 – 1938 роках відбулися масові репресії в партії, які звільнили вакантні посади для молодих партійців без значного партійного досвіду. Саме завдяки тому що працювали «кар'єрні ліфти», Андрій Кириленко у січня 1939 року зайняв доволі високу посаду, в рамках регіону, посаду другого секретаря Запорізького обкому КП(б)У. Другим секретарем йому довелося залишатися недовго, бо 22 червня 1941 року розпочалася німецько-радянська війна. За рішенням ЦК КП(б)У він був відправлений на Південний фронт членом Військової ради 18-ї армії. У цей же час і в тій же 18-й армії служив і Леонід Брежнєв. На нашу думку, Кириленко і Брежнєв познайомилися саме тоді. Прямі свідчення про сам факт знайомства нами не виявлені, але таке знайомство не могло не відбутися бо їх службові обов'язки до цього спонукали [253; 255].

Перед керівництвом області було поставлено амбітне завдання – в найкоротший термін відновити промисловий комплекс міста. Брежнєв із поставленим завданням впорався доволі вдало. На той час республікою керував Лазар Каганович, якого сюди відправив Сталін на місце Микити Хрущова який, на його думку, не виконував поставлені перед ним завдання.

Каганович разом з секретарем ЦК КП(б)У Патолічевим були в Запоріжжі за наказом Сталіна, щоб проінспектувати як ведеться відновлення заводів міста і зокрема «Запоріжсталі» [675, с. 78-79]. Лазар Каганович із Брежнєвим познайомилися ще під час війни, на Північно-Кавказькому фронті. Брежнєв тоді був заступником начальника політуправління Чорноморської групи військ на цьому фронті. Каганович дуже добре відгукувався про нього: «Він розумний,

тямущий, спокійний, рішучий чоловік був і досить активний. Я про нього був хорошої думки»[561, с. 113]. Але, незважаючи на добре ставлення до колишнього політрука, Каганович від цього ніяких поступок керівництву області не давав.

Інтенсивний графік роботи та персональна відповідальність перед найвищим керівництвом держави за несвоєчасне виконання поставлених перед ними завдань зблизили Леоніда Брежнєва і Андрія Кириленка. З того часу і на все життя вони залишатимуться близькими друзями і соратниками в боротьбі за владу.

Разом із Кириленком і Брежнєвим над відбудовою міста працював керівник тресту «Запоріжбуд» – Веніамін Димшиц. У майбутньому Димшиц стане – головою Ради народного господарства СРСР (далі – РНГ СРСР), головою Державного комітету Ради міністрів СРСР з матеріально-технічного забезпечення (1965 – 1976 рр.), а також заступником голови Ради міністрів СРСР [326, с. 88-143]. Доволі складно встановити, яку саме роль відіграло знайомство Димшица з Брежнєвим, але те, що Димшиц залишався заступником у чотирьох голів Ради міністрів СРСР (Хрущова, Косигіна, Тихонова, Рижкова) з 1962 по 1985 роки, свідчить про його професіоналізм та особисту довіру до нього Брежнєва. Після відсторонення Хрущова від влади тодішній перший секретар ЦК КПРС Брежнєв призначив на посаду голови Ради міністрів досвідченого господарника Олексія Косигіна, якого він поважав за професіоналізм, але особистої довіри між ними не було, тому, щоб контролювати норовливого міністра, він направив до нього у заступники «своїх людей» – Гната Новікова, Миколу Тихонова, а також Веніаміна Димшица, який був перевірений на особисту лояльність Брежнєвим ще в Запоріжжі у 1946 – 1947 роках.

Поставлені перед керівництвом області завдання були виконані в строк. Брежнєва «за успішне виконання завдання уряду по відновленню 1-ї черги заводу «Запоріжсталь» нагородили орденом Леніна [113, арк. 3]. Отримання цього ордена, вдале завершення першого етапу відбудови промислового комплексу Запоріжжя відкривало перед Брежнєвим нові можливості.

У листопаді 1947 року, на нашу думку, за сприяння Хрущова та Кагановича, рішенням ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У Брежнєва направляють на його батьківщину,

у Дніпропетровськ, на посаду першого секретаря обкому. Це був вияв високої довіри керівництва до молодого, ще малодосвідченого керівника. Дніпропетровська область була однією із найбільш перспективних областей України, з багаточисельною партійною організацією, але великих успіхів у відновленні та розбудові післявоєнного промислового комплексу не демонструвала. Винний у цьому був, на думку республіканського керівництва, тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому Найдьонов. Тому Павла Найдьонова зняли з посади, а на його місце призначили перспективного та енергійного дніпропетровця Брежнєва, який уже показав непогані організаторські здібності під час відновлення промислового комплексу Запоріжжя. Брежнєву в його спогадах приписали такі оцінки цього повороту в біографії: «У Дніпропетровську мені довелося замінити людину, яку знав ще до війни: П.А.Найдьонов був тоді ще головою облвиконкому. Фронтвик, активний, вольовий керівник, глибоко чесна людина і мій добрий приятель – пам'ятаю про нього багатого доброго. Проте були в його роботі і недоліки, справи в області йшли не блискуче, і кінчилося тим, що Центральний Комітет ВКП(б) поставив питання про зміну керівництва...» [326, с. 97]. Ці недоліки і довелося виправляти новому керівнику, який одразу приступив до роботи. Брежнєв, як уже «тертий калач», розумів, що треба «перетрусити» місцеві кадри з метою покращення роботи, та й треба було набирати людей, яким би він міг довіряти.

Одразу після формального обрання нового першого секретарем обкому відбулися кадрові зміни. Було оновлено персональний склад бюро обкому. До нього включили Леоніда Брежнєва («місцевий», перший секретар обкому), Михайла Кудінова («варяг», 2-й секретар обкому), Леоніда Лукича («місцевий», 3-й секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У), Івана Філіпова («варяг», голова виконкому Дніпропетровської облради), Олексія Фосєвця («місцевий», секретар обкому по кадрах), Володимира Клімушева («варяг», секретар обкому з пропаганди), Павла Храпунова («місцевий», завідувач відділу торгівлі і громадського харчування), Миколу Суркова («варяг», начальник Управління МДБ по Дніпропетровській області), Михайла Бекетова («місцевий», завідувач організаційно-інструкторським відділом обкому) [117, арк. 39-56].

Таким чином, більша частина членів бюро обкому була із місцевої номенклатури, включно із першим секретарем обкому Брежнєвим. Надалі розпочалися процеси консолідації та перші успіхи – серйозні кар’єрні зростання (стрибки). Звідси випливають закономірні запитання – хто ті персоналії, які почали демонструвати успіхи в просуванні партійною драбиною і які чинники обумовили ці процеси? На ці запитання ми спробуємо дошукатися відповіді.

На листопад 1947 року Дніпропетровська область почала відновлюватися після повоєнного Голодомору та демонструвати доволі високі темпи економічного зростання. Швидкими темпами відновлювалися старі заводи та будувалися нові (Південмаш, Дніпровський машинобудівний завод, завод пресів і т.п.). [619, с. 43–44]. Дніпропетровська область поступово перетворювалася на потужний центр хімічної, машинобудівної та металургійної промисловості.

Швидкими темпами збільшувалася чисельність населення. Якщо за даними перепису 1939 р. (В.Б. – дані цього перепису вчені ставлять під сумнів) чисельність населення області складала 2 млн 273 тис. 427 особи [260], то вже за переписом 1959 року в Дніпропетровській області мешкало 2 млн 704 тисячі 783 особи [315]. Швидкі темпи соціально-економічного розвитку, ріст населення та збільшення чисельності місцевої партійної організації посилювало вагу керівників Дніпропетровщини серед інших регіональних еліт СРСР.

Повоєнні роки стали часом зміцнення та подальшого розширення неформальної групи керівників, які мали міцні зв’язки з місцевою номенклатурою та знаходились у дружніх відносинах із Брежнєвим. До цієї групи входили вже згадані Брежнєв, Грушевий, Кириленко, а також долучилися нові члени, найбільш помітними серед яких були Тихонов, Щолоков, Миронов, Павлов, Циньов та Щербицький.

Давній товариш Брежнєва Костянтин Грушевий у званні генерал-майора покинув військову службу, повернувшись на партійно-радянську роботу. У 1947 – 1948 роках – міністр автомобільного транспорту УРСР, а вже згодом очолив партійний апарат Ізмаїльської області. Як перший секретар Ізмаїльського обкому КП(б)У був і членом ЦК КП(б)У. У 1950 році він знову вирішив повернутися на військову службу, вступив до Військової академії Генерального штабу ЗС СРСР.

Після завершення академії у 1953 році увійшов до Військової ради Московського округу ППО [775, с. 385].

Микола Тихонов народився у Харкові, але своє життя провів поза цим містом. Освіта і перші серйозні кар'єрні звершення у нього були пов'язані із Дніпропетровськом. У 1920 році переїхав до Катеринослава (нині м. Дніпро), щоб здобувати освіту в Катеринославському технікумі шляхів сполучення. Після завершення навчання влаштувався на роботу помічником машиніста. Займаючись важкою фізичною працею, він виявив бажання продовжити своє навчання у вищому навчальному закладі. У 1930 році Микола Тихонов закінчив Дніпропетровський металургійний інститут, той самий інститут, у якому, свого часу, навчався Леонід Брежнєв. Від моменту закінчення інституту Тихонов пройшов шлях від інженера до головного інженера одного із найбільш потужних металургійних підприємств Дніпропетровщини. З січня 1940 року він був головним інженером металургійного і трубопрокатного заводу ім. В.І. Леніна. Наступного року його перекинули на відповідну посаду Новотрубного заводу в місті Першоуральськ Свердловської області. Головним інженером на цьому заводі він пропрацював майже шість років, з вересня 1941 по липень 1947 року. У липні 1947 року його повертають на Дніпропетровщину, для того щоб він очолив Південнотрубний завод у місті Нікополі. На посаді директора цього заводу мав можливість познайомитися з Леонідом Брежнєвим, який очолював Дніпропетровську область. Є цікавий епізод, який наведено у спогадах Брежнєва: «Вимагаючи ініціативи від людей, партійний керівник повинен їх у складні моменти брати під захист, приймати удар на себе. Так було, наприклад, з директором Нікопольського трубного заводу М.О. Тихоновим... Підтримуючи лінію, взяту обкомом партії, Тихонов відкрив стаціонар для хворих робітників, організував гарну орсівську їдальню, почав відновлювати розбиту фашистами дорогу, клуб заводу відремонтував одним з перших в області. Але на ремонт йому виділили, пам'ятається, сімсот тисяч рублів, а витратити довелося мало не втричі більше...» [362, с. 132]. У зв'язку з такою перевитратою коштів до Дніпропетровська з перевіркою приїхав міністр чорної металургії Іван Тевосян, який був незадоволений такою ситуацією. За Тихонова вступився перший

секретар обкому Брежнев. Також, важливу роль у виведенні з-під удару Тихонова, зіграв той факт, що міністр приїхав особисто розібратися з ситуацією на місці і побачив на власні очі, куди пішли кошти. Можливо для Тихонова все закінчилося б інакше, якби розгляд цієї справи ґрунтувався лише на бухгалтерських звітах. За результатами перевірки директор Південнотрубного заводу навіть догани не отримав, а отримав радше визнання своїх звершень. Скоріш за все, завдяки особистій рекомендації заступника голови Ради міністрів СРСР та за сумісництвом міністра чорної металургії Тевосяна, Тихонова призначили начальником Головного управління трубної промисловості Міністерства чорної металургії СРСР. Начальником цього управління він був з грудня 1950 по вересень 1955 року. З цього моменту починається його стрімке кар'єрне зростання, яке значно прискориться після обрання Леоніда Брежнєва першим секретарем ЦК КПРС [105, арк. 1–7; 147, арк. 1–25].

Спираючись на вищеописані факти біографії Тихонова, ми можемо свідчити про його належність до дніпропетровського клану. Можна виділити такі чинники, які посприяли включенню Миколи Тихонова до цього неформального об'єднання: 1) отримав вищу освіту в Дніпропетровському металургійному інституті («кузні кадрів» для багатьох представників клану 1950-х – 1980-х рр.); 2) установив особисті відносини з Брежнєвим на початку його кар'єри та формування власної клієнтели зі своїх підлеглих і земляків; 3) отримав значний досвід роботи на металургійних заводах Дніпропетровщини, а один із них навіть очолив, що давало йому можливість «пустити коріння» та стати «своїм» для місцевої еліти.

Микола Щолоков. Як зазначалося у попередньому підрозділі, Микола Щолоков до початку радянсько-німецької війни почав робити кар'єру в радянському апараті м. Дніпропетровськ. Під час війни служив уповноваженим Військової ради Південного фронту по Сталінградській та Ростовській областях; з 1942 по 1943 роки – заступник начальника тилу Закавказького та Північно-кавказького фронтів з політичної частини; з 1943 року – начальник політвідділу 228-го стрілецького корпусу; з грудня 1945 року – відповідальний секретар парткомісії Прикарпатського військового округу [86, арк. 1–10; 777, с. 536–537]. До Прикарпатського військового округу Щолоков потрапив не випадково. Його

туди викликав начальник політуправління Брежнєв: «...Начальник Політуправління Прикарпатського ВО тов. Брежнєв просить призначити тов. Щолокова заступником з політичної частини окружного інтенданта» [602, с. 72]. На цю складну ділянку роботи Брежнєву потрібна була надійна людина, якою був Щолоков. Цей факт ще раз указує на міцний зв'язок, який склався між ними двома, ще в довоєнному Дніпропетровську. Ще одним важливим епізодом у житті Щолокова, який наводять Сергій Кредов та Максим Брежнєв у своїх книгах, присвячених Щолокову, було хрещення його сина Ігоря: «Первісток в родині Щолокова – син Ігор – з'явиться на світ у 1946 році в Чернівцях. Хрещеним батьком хлопчика став Леонід Ілліч Брежнєв. Як свідчить родинний переказ, два політруки сумлінно виконали вимоги церковного обряду» [648, с. 27]. Ми скептично ставимося до наведеного вище епізоду з двох причин: по-перше, в нас немає достовірних фактів або свідчень очевидців, які підтверджували б те, що сина Щолокова охрестив Брежнєв; по-друге, подібні релігійні ритуали засуджувалися радянською владою, кожен, хто брав на себе сміливість стати хрещеним або охрестити власну дитину повинен був розуміти ризики, які з цього випливали: позбавлення партійного квитка, неможливість займати високі партійні посади і т.п. речі. Як показала подальша історія, і Щолоков і Брежнєв зробили доволі успішні кар'єри, їх повинні були прискіпливо перевіряти на всіх рівнях та обов'язково цей епізод би вплив, згубивши кар'єри їх обох.

Улітку 1946 року Щолоков демобілізувався з лав армії у званні полковника. Молодого військового одразу направляють до Києва на вже цивільну посаду, із значним підвищенням: спершу заступником міністра місцевої промисловості УРСР, а згодом (1947 – 1951 рр.) він уже в апараті ЦК, заступник секретаря ЦК КП(б)У з промисловості. За 1946 – 1951 роки Щолоков почав освоюватись у особливостях функціонування республіканського «Олімпу».

Проте продовження його політичної кар'єри було пов'язане із Молдовою. Брежнєв запропонував Щолокову зайняти пост заступника голови Ради міністрів Молдавської РСР. Уже вкотре шляхи цих двох дніпропетровців знову пересіклись. Розпочався доволі відповідальний, для них обох, період в їхній політичній кар'єрі. Треба було в найкоротші терміни почати створювати майже з

нуля місцеву промисловість та формувати власну команду. Таким чином, починаючи з 1951 року, Микола Щолоков, як і його патрон Брежнєв, більше ніколи вже не повернуться на партійно-радянські посади до України.

Ще однією яскравою особистістю з когорти «дніпропетровців», які в післявоєнні роки почали робити стрімкі кар'єри, є Микола Миронов, майбутній завідувач адміністративного відділу ЦК КПРС. Микола Миронов народився 27 грудня 1913 року в тому ж, що і Брежнєв, містечку Кам'янське Катеринославської губернії. Освіту здобував у школі фабрично-заводського учнівства (далі – ФЗУ), яку закінчив у 1928 р. Після навчання у ФЗУ недовгий час працював учителем фізкультури, а вже через декілька місяців вступив до технікуму фізкультури м. Дніпропетровська (1929 – 1931 рр.). Завершивши перший етап свого навчання, почав влаштовувати свою кар'єру. Спершу влаштувався завідувачем сектору культмасової та фізкультурної роботи Дніпропетровського обкому профспілок (1933 – 1934 рр.), згодом у вересні 1934 року перейшов на посаду завідувача відділу вищих навчальних закладів Дніпропетровської обласної ради фізкультури і спорту. Розуміючи, що успішну кар'єру важко буде влаштувати без вищої освіти, він вступив на геолого-географічний факультет Дніпропетровського державного інституту, який вимушений був полишити у 1941 р. з початком радянсько-німецької війни. Добровольцем потрапив на фронт, де пройшов шлях від політробітника до старшого інструктора по роботі серед військ противника у політвідділі 255-ї стрілецької дивізії на Південному фронті. Отримав поранення, проходив лікування в госпіталі у м. Кисловодськ (лютий – травень 1942 р.). Повернувся на фронт старшим інструктором з пропаганди та агітації 225-ї стрілецької дивізії Південного, Південно-Західного фронтів (травень – серпень 1942 р.). З серпня 1942 року по жовтень 1945 року був заступником начальника польового евакопункту № 197 з політичної частини 46-ї армії, 2-го і 3-го Українських фронтів [115, арк. 1–27; 803, с. 609–610].

Після завершення війни повернувся на партійну роботу завідувачем сектору Дніпропетровського обкому КП(б)У. Після завершення свого навчання в інституті отримав призначення першим секретарем Жовтневого райкому КП(б)У у Дніпропетровську [777, с. 329]. Працюючи в райкомі, він близько зійшовся з

першим секретарем обкому Брежнєвим. Можливо, саме протекція останнього допомогла Миронову відправитися на підвищення – секретарем Кіровоградського обкому КП(б)У (грудень 1949 р.).

У 1951 році відбулася чергова чистка в Міністерстві державної безпеки СРСР. Була призначена спеціальна комісія з перевірки цього Міністерства, яка виявила низку порушень та зловживань. Одним із наслідків цієї перевірки була спеціальна постанова «Про неблагополучне становище в Міністерстві державної безпеки СРСР» з відповідними наслідками [298, с. 613–617]. З посади міністра державної безпеки СРСР було знято Віктора Абакумова, якого позбавили партійного квитка і притягнули до судової відповідальності. На думку відомого дослідника Олега Хлевнюка, всі висунуті проти Абакумова звинувачення були надумані і були необхідні для чергової «перетруски» та «посилення контролю за органами державної безпеки» [743, с. 146]. Одним із заходів з покращення роботи МДБ було призначення до нього партійно-радянських працівників. Ця «міграція» партійних функціонерів до лав МДБ зачепила і Миколу Миронова.

Миронова з посади секретаря обкому перекидають у Міністерство державної безпеки й одразу ж призначають заступником начальника 3-го Головного управління. На цій посаді він пробув недовго, з 23 серпня 1951 по 15 березня 1953 року, оскільки після смерті Сталіна 15 березня 1953 року пленум ЦК КПРС, РМ СРСР та президія Верховної ради СРСР своїм спільним рішенням на базі МДБ і МВС СРСР утворили об'єднане МВС СРСР на чолі з Лаврентієм Берією. Одним із перших рішень новопризначеного міністра було розігнати всіх, хто був переведений у Міністерство після зняття Абакумова у 1951 році. Серед них опинився і Миронов. Його «без пояснення причин відправили з пониженням заступником начальника Особливого відділу Київського військового округу» [338, с. 164]. Але вже скоро нового міністра Берію заарештували, а Миронова повернули в Москву на попереднє місце роботи.

Георгій Павлов народився 23 листопада 1910 року в м. Маріуполь Катеринославської губернії (зараз у складі Донецької області) [777, с. 364]. Навчався у Дніпродзержинському металургійному інституті. Під час навчання познайомився з Брежнєвим, який навчався в цьому ж інституті на курс старше.

Пізніше це знайомство стане визначальним для обох. У 1939 році Павлов – інструктор Дніпродзержинського міськкому, а Брежнєв – секретар з пропаганди Дніпропетровського обкому ЦК КП(б)У. Після війни, у 1943 році, знову повернувся до рідного Дніпродзержинська на посаду другого, а згодом переобрався вже першим секретарем Дніпродзержинського міськкому КП(б)У [777, с. 364]. З 1947 по 1949 рік знаходився в розпорядженні ЦК ВКП(б). За ці два роки, займаючи посаду спершу інспектора управління кадрів ЦК, а згодом інструктора «одного з найважливіших структурних підрозділів ЦК партії – відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів» [709, с. 58], отримав значний досвід роботи на владному «Олімпі».

З 1949 року Павлова перекидали з посади на посаду. У 1949 році – перший секретар Магнітогорського міськкому ВКП(б), з 1950 року – другий секретар Челябінського обкому ВКП(б). З 1951 року Павлова переводять з партійного апарату до радянського на посаду заступника голови Костромського облвиконкому. На цій посаді він перебуватиме понад три роки, доки у 1954 році його не повернуть у партійний апарат, призначивши секретарем Костромського обкому КПРС [777, с. 364].

Тож, на початок 1954 року Георгій Павлов отримав значний досвід роботи на різного рівня партійно-радянських посадах, а також близько двох років працював у ЦК. Подібний досвід роботи та мережа зв'язків відкривали широкі кар'єрні перспективи. Незважаючи на те, що він довгий час не повертався працювати до себе на «малу батьківщину», особисті зв'язки, які були ним зав'язані на Дніпропетровщині не були розірвані.

Георгій Циньов народився у 1907 р. в м. Дніпропетровськ, навчався в місцевій трудовій школі, яку закінчив у 1925 році. З 1925 року працював на заводі ім. Петровського. У 1929 році звільнився з роботи у зв'язку з навчанням на металургійному факультеті Гірничого інституту, який пізніше перетворили на Металургійний інститут ім. Сталіна [87, арк. 3]. Інститут закінчив у 1934 році, отримавши диплом інженера-металурга. Рік після інституту працював інженером Нижньодніпровського заводу ім. Карла Лібкнехта [87, арк. 1]. З лютого по листопад 1935 року служив у лавах РСЧА. По завершенню служби повернувся

працювати на завод інженером-дослідником. Згодом став відповідальним секретарем заводського комітету, диспетчером заводу, та з серпня 1938 року – заступником начальника цеха. У грудні 1939 року Циньов потрапив до рядів місцевої партноменклатури завідувачем металургійного відділу Дніпропетровського міськкому КП(б)У, а вже в березні 1940 року обирається першим секретарем Ленінського райкому. Увійшов до бюро міськкому та Дніпропетровського обкому КП(б)У. За рік до початку радянсько-німецької війни обрався секретарем по кадрах, а в травні 1941 року вже став третім секретарем Дніпропетровського міськкому [87, арк. 1-13]. Саме в період з 1939 – 1941 років Циньов познайомився з Брежнєвим, який на той час працював у обкомі. Ми можемо говорити про сам факт знайомства і встановлення зв'язку «патрон-клієнт» та «начальник-підлеглий». Цей зв'язок згодом перетвориться у політичний капітал Циньова і допоможе йому утриматися на найвищих посадах в органах КДБ. Під час війни Циньов пройшов шлях від комісара штабу до начальника політвідділу армії [676, с. 498]. Після закінчення війни перебував в Австрії як представник військової адміністрації СРСР. З 1950 по 1951 роки був Верховним комісаром Австрії від СРСР [777, с. 318, 513]. У 1953 році Циньов закінчує Вищу військову академію Генерального штабу і вже 21 вересня 1953 року займає посаду начальника Управління особливих відділів МВС-КДБ Групи радянських військ у Німеччині [803, с. 900]. З цього моменту для нього відкрилися неабиякі кар'єрні можливості в структурі КДБ.

«Дніпропетровець» Леонід Лукич народився у 1904 році в м. Катеринослав (зараз м. Дніпропетровськ) [790]. У 1925 році вступив до лав ВКП(б). Як і багато хто з майбутньої політичної еліти брежнєвського періоду, закінчив Дніпропетровський металургійний інститут у 1932 році. У 1934 – 1939 роках – інженер, головний інженер Дніпропетровського металургійного заводу ім. К. Лібкнехта. У 1939 – 1941 роках Лукич завідував відділом металургійної промисловості Дніпропетровського обкому КП(б)У, що давало йому можливість контролювати подібний підрозділ міського рівня, який на той час очолював Циньов. Таким чином, ми можемо припустити що, між Циньовим і Лукичем установилися міжособистісні контакти. Цей зв'язок є невід'ємною складовою

мережі неформальних зв'язків дніпропетровської партійної еліти, що, пізніше, замкнеться на Брежнєві.

Контакти Лукича із Брежнєвим установилися протягом 1939 – 1941 рр. Саме в цей відрізок часу припадає нове призначення Лукича на посаду секретаря металургійної промисловості Дніпропетровського обкому. Брежнєв, як секретар з агітації, та Лукич, як секретар з металургійної промисловості, працювали пліч-о-пліч. З 1941 року їх шляхи розійшлися: Брежнєв потрапив до Південного фронту, а Лукич з серпня 1941 року зайняв посаду уповноваженого Державного комітету оборони СРСР з виробництва боєприпасів, а згодом став першим секретарем Ревдівського міського комітету ВКП(б) у Свердловській області. До 1944 року, як партійний організатор ЦК ВКП(б), опікувався Нижньотагільським металургійним комбінатом [790].

Після повернення радянської влади на територію Дніпропетровщини Лукич був відкликаний до місцевого партапарату (1944 – 1952 рр.). У проміжку між 1948 та 1949 роками займав посаду третього секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У, який очолював Брежнєв. У 1952 – 1954 роках, тоді коли керівником області став Кириленко, зайняв посаду другого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У – КПУ [790]. За час роботи другим секретарем Лукич отримав сувору догану, яку йому було винесено за результатами перевірки спеціальною постановою Дніпропетровського бюро обкому, в якій означена причина її винесення: за «проявлену безпринципність і безконтрольність при ремонті житлового будинку, в якому знаходиться його квартира, в результаті чого допущено попущення встановленого порядку капітального ремонту і великі надмірності» [133, арк. 3]. Лукичу та іншим було запропоновано відшкодувати «вартість альфрейних робіт, які були виконані в їхніх квартирах за рахунок міськкомунгоспу» [133, арк. 4]. Тут варто обмовитися, насправді цієї постанови бюро Дніпропетровського обкому могло і не бути, якби не публікація фельетону під назвою «Золоті вензелі» у місцевій пресі 8 червня 1955 року. Ця догана повинна була закрити перспективи подальшого кар'єрного зростання Лукича, але так не сталося, бо вже у 1956 році цю догану було знято без зазначення причини. Ми можемо припустити, що подібні корупційні дії, а також виведення із-під

відповідальності за них, були не поодинокими і витікають із неформальних практик, які панували в тогочасній економіці.

Володимир Щербицький народився 17 грудня 1918 року у м. Верхньодніпровськ Катеринославської губернії. У 1931 році вступив до ЛКСМУ. З вересня 1939 по серпень 1935 року – інструктор, пропагандист Верхньодніпровського РК ЛКСМУ. У 1936 році закінчив середню школу і вступив до Дніпропетровського хіміко-технічного інституту, який закінчив у 1941 році, отримавши диплом інженера-механіка. З 1937 року, паралельно з навчанням в інституті, працював креслярем, конструктором та машиністом на заводах Дніпропетровська, закінчив школу пропагандистів(1939 – 1940 рр.) [721, с. 110]. За рік до закінчення інституту був прийнятий кандидатом у члени ВКП(б), а вже у квітні 1941 року, за декілька місяців до завершення навчання, став членом ВКП(б). До початку радянсько-німецької війни встиг відпрацювати місяць (червень – липень 1941 р.) на Верхньодніпровському гідролізному заводі заступником головного механіка. У липні 1941 року був направлений до Військової академії хімізації Червоної армії. У грудні 1941 року достроково склав іспит в академії та отримав звання молодшого лейтенанта, після чого був направлений до діючої армії [153, арк. 4, 8–9]. Про роки війни Щербицький так пише у своїй автобіографії: «з грудня 1941 року по грудень 1945 року працював на офіцерських посадах у складі Закавказького фронту, після чого був звільнений у запас, як спеціаліст народного господарства з вищою освітою» [153, арк. 5, зв. 8].

У 1945 році Щербицький повернувся до Верхньодніпровська і влаштувався на роботу начальником бюро планово-попереджувальних робіт Коксохімічного заводу ім. Орджонікідзе у м. Дніпродзержинськ [153, арк. зв. 8]. Відпрацювавши інженером 6 місяців (з лютого по серпень 1946 року), обрався секретарем партбюро цього ж заводу. Щербицький став секретарем партбюро заводу завдяки секретарю Дніпродзержинського міськкому Георгію Павлову, який рекомендував свого молодшого товариша на цю посаду. У характеристиці, яку Павлов подав секретарю по кадрах Дніпропетровського обкому, зазначалося, що «тов. Щербицький дисциплінований, виконавський та ініціативний» [153, арк. 10].

Варто також нагадати про те, що, як ми зазначали вище, Павлов входив до «групи Брежнєва», яка вже мала свою напрацьовану «клієнтелу». Підтримка Павлова допомогла Щербицькому увійти до неформальної мережі навколо Брежнєва.

Зайнявши першу сходинку в місцевій партійній ієрархії, Щербицький доволі швидко оволодів основними правилами, за якими існувала і функціонувала дніпропетровська номенклатура. З 1948 по 1954 роки він зробить стрімку партійну кар'єру від завідувача організаційно-інструкторського бюро, через посаду другого секретаря (липень 1948 р. по січень 1952 р.) до першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У (серпень 1952 р. по лютий 1954 р.).

Таке швидке просування Щербицького вгору номенклатурними щаблями було перерване, хоч і на короткий термін, пониженням з посади другого секретаря Дніпродзержинського міськкому в парторги ЦК КПРС на Дніпродзержинському металургійному заводі (січень – серпень 1952 р.). Це пониження, скоріш за все, було обумовлене необхідністю отримання молодим і перспективним Щербицьким хоча б мінімального робітничого стажу. Робота на підприємствах мала велике значення для анкетних даних, які завжди радянська бюрократія ретельно вивчала і могла не пропустити перспективного кандидата на підвищення без робітничого стажу.

Слідом за Брежнєвим у лютому 1947 року з посади другого секретаря Запорізького обкому було знято *Андрія Кириленка*, якого перевели, також із підвищенням, але до Миколаївської області, яка була меншою за Дніпропетровську. На цій посаді він буде залишатися до кінця 1950 року [129, арк. 2]. Цікавим видається той факт, що знятого першого секретаря Миколаївського обкому КП(б)У, місце якого зайняв Кириленко, відправили на Дніпропетровщину головою виконкому Дніпропетровської обласної ради. Якщо було вакантне місце голови Дніпропетровського облвиконкому, то чому на це місце не направили товариша Брежнєва Андрія Кириленка? На нашу думку, відповідь на це запитання може приховуватися у різному принципі добору на високі управлінські номенклатурні посади між радянськими та партійними структурами. Таке призначення перериває логіку попередніх призначень на місце голів облвиконкому Дніпропетровської області і наводить нас на думку про те, що

була здійснена невдала спроба передати під контроль «варягів» місцеву радянську вертикаль, щоб запобігти формуванню на Дніпропетровщині потужної мережі «місцевої олігархії», що спиралася б на вихідців з тутешньої номенклатури, які б взяли під свій контроль, окрім Дніпропетровського обкому КП(б)У, ще й Дніпропетровський облвиконком КП(б)У.

Як ми відзначали вище, у липні 1950 року Брежнєва направлять першим секретарем Компартії Молдавської РСР, а на його місце буде обрано Андрія Кириленка. Кириленко продовжить розпочату політику свого попередника з розбудови соціально-економічного потенціалу області та не буде забувати про те, що треба розвивати і кадровий потенціал регіону. Саме при підтримці Кириленка значно просунуться по кар'єрі в місцевому партапараті особи, які будуть багато в чому в подальшому визначати напрям розвитку регіону, республіки СРСР.

Отже, після вигнання німецьких військових формувань з території Дніпропетровської області розпочинається поступова відбудова соціально-економічного потенціалу регіону. На чолі цього процесу до 1945 року стояв перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Павло Найдьонов, який не впорався із покладеними на нього завданнями. На його місце було переведено Леоніда Брежнєва, який був «місцевим» із широкою мережею особистих знайомств всередині як партійно-радянської еліти області, так і з директорами містоутворюючих підприємств, що стало для нього значною допомогою для відновлення промислового потенціалу області і виведення її в лідери серед інших областей УРСР.

Підірвана війною соціально-економічна база Дніпропетровщини поступово почала відновлюватися. Область за деякими показниками знову повернулася у п'ятірку регіонів важковаговиків, конкуруючи з Харківщиною, Донеччиною за рівнем промислового розвитку.

Відновлення економічного потенціалу області було нерозривно пов'язане з його керівництвом, адже на перших секретарів за це була покладена відповідальність.

Після обрання Брежнєва першим секретарем обкому відбувається процес поступового витіснення «варягів» із Дніпропетровського обкому КП(б)У і заміна

їх місцевими. Така кадрова політика буде продовжена і його наступником на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому Андрієм Кириленком. Паралельно із процесом консолідації місцевих управлінських еліт починають оформлюватися обриси майбутнього дніпропетровського клану. Уже сформувався його кістяк, який стане основою майбутнього клану Брежнєва, до якого ми можемо віднести: Андрія Кириленка, Костянтина Грушевого, Миколу Щолокова, Гната Новікова, Миколу Тихонова, Миколу Миронов, Георгія Павлова, Георгія Циньова, Леоніда Лукича та Володимира Щербицького.

Управлінці «групи Брежнєва» були представниками нової генерації еліти, що почала займати перші посади після «чистки» 1937 – 1938 рр. Вони не мали зв'язків із представниками попередньої еліти, яку іноді називають «революційною». Вони були доволі молодими, на момент призначення на перші номенклатурні посади їх вік не перевищував 30 – 35 років. Майже всі вони мали технічну освіту, звісно, ми не можемо говорити про високу якість цієї освіти, а лише можемо констатувати, що вони її мали, а дехто з них мав і вищу освіту.

РОЗДІЛ 3

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ЗЕМЛЯЦТВО У 1953 – НА ПОЧАТКУ 1970-х рр.

3.1. Еволюція дніпропетровського клану у хрущовську добу (1953 – 1964 рр.)

Поступове нарощення соціально-економічного потенціалу Дніпропетровщини сприяло вивищенню регіональної еліти. Але при цьому соціально-економічний розвиток Дніпропетровщини вписувався в загальноприйнятту в Радянському Союзі парадигму розвитку економіки, яку доволі вдало охарактеризував російський історик Володимир Шестаков: «Фетишизація темпів стає суттю хрущовської економічної політики. Високі темпи залишаються головним критерієм успіхів або неуспіхів вищого керівництва, міністрів, директорів заводів і радгоспів, голів колгоспів, а також окремих працівників, праця яких оцінювалася і винагороджувалася насамперед за темпами зростання продукції – головного показника у плануванні» [750, с. 85].

Для економічного розвитку Дніпропетровщини, як і в попередні роки, було характерне домінування засобів виробництва групи «А» над виробництвом товарів народного споживання, що відносяться до групи «Б». Традиційно значну увагу керівництво області приділяло розвитку металургії та вугільної промисловості, що відповідало загальносоюзним економічним потребам.

Пріоритетною сферою економіки СРСР в умовах «холодної війни» був військово-промисловий комплекс, що мав забезпечити виробництво ракетно-ядерного озброєння. Ще з 1951 року на базі підпорядкованого Міністерству оборони СРСР Дніпропетровського автомобільного заводу (завод №586) було розпочато серійне виробництво перших бойових ракет [789, с. 8]. Для забезпечення професійними кадрами таких підприємств на базі закритого фізико-технічного факультету Дніпропетровського державного університету, для підготовки фахівців середньої ланки було створено Дніпропетровський механічний технікум [789, с. 18]. 1954 року постановою ЦК КПРС і Ради міністрів

СРСР серійне конструкторське бюро заводу № 586 було перетворене в Особливе конструкторське бюро № 586 на чолі з Михайлом Янгелем. Це конструкторське бюро (КБ «Південне») було організоване з «метою створення для Збройних Сил СРСР стратегічних ракетних комплексів з балістичними ракетами на висококиплячих компонентах ракетного палива» [804]. Дніпропетровськ поступово перетворювався на культурно-освітню столицю Південної України.

У 1959 році Дніпропетровськ зробили «закритим містом» для відвідування його іноземними громадянами через те, що в місті розташовувався «Південмаш» – завод із виробництва стратегічних ракет [591]. Відкрили місто лише у 1987 році. Важливо уточнити, що Дніпропетровськ не був повністю «закритим містом». За класифікацію «закритих міст», яку запропонував Майкл Джентайль, Дніпропетровськ потрапляє до категорії умовно-закритих [569, р. 264]. Для компенсації незручностей, пов'язаних із цим статусом, зазвичай, мешканцям міста і робітникам, які працювали на підприємствах типу «Південмаш», надавалися кращі послуги, більша доступність споживчих товарів, більша зарплатня та низка інших привілеїв [569, р. 267]. Окрім привілеїв, у таких містах, як Дніпропетровськ, був «більш жорсткий ідеологічний та культурний контроль з боку політичного центру, що врешті-решт створило серйозну напруженість серед місцевих жителів, які звинуватили центр у всіх негараздах, які вони зазнали» [590, р. 151]. Від закритості Дніпропетровська виграла дніпропетровська партійна еліта, яка могла виходити безпосередньо на перших осіб Кремля, оминаючи республіканське керівництво, що збільшувало її авторитет і вагу в республіканському та загальносоюзному партійно-радянському апараті. Звертаючись до Москви із різними проханнями, місцеве керівництво зав'язувало неформальні відносини із високопосадовцями з Кремля, що збільшувало шанс місцевих керівників перейти з регіонального управлінського рівня на республіканський, а іноді й одразу на загальносоюзний.

Паралельно із соціально-економічним зміцненням регіону укріплювалися і позиції «дніпропетровців» у післясталінській системі влади в УРСР та СРСР. Головним спадком «хрущовського» періоду у формуванні дніпропетровського клану стало виникнення «московської» групи представників земляцтва. Вона

контролювала впливові політичні позиції з відповідними повноваженнями та впливом. До її складу можна зарахувати Леоніда Брежнєва, Андрія Кириленка, Миколу Миронова, Миколу Щолокова, Володимира Щербицького та Миколу Тихонова. Для того, щоб з'ясувати роль та межі впливу, на той час, перерахованих вище групи осіб, необхідно показати їх місце в тогочасній системі розподілу влади.

Першим із когорти «дніпропетровців», кому вдалося не тільки вижити в жорнах сталінських репресій, але й закріпитися на хрущовському владному «Олімпі», був Леонід Брежнєв. Саме йому(що ми спробуємо довести нижче) доля відвела роль першопрохідця та буксира, який поступово висмикував із регіональних еліт Дніпропетровська, Молдавії та Казахстану своїх клієнтів і піднімав угору владною вертикаллю.

Брежнєв після смерті «вождя», у травні 1953 року, був відправлений у «заслання» до ГоловПУР Міністерства оборони СРСР [222, арк. 34; 232, арк. 109]. Фактично його врятував від опали його давній знайомий, а тоді вже перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов, якому необхідно було розставити «своїх» людей на ключові посади. Брежнєва він відправив до Казахстану, за це, як справедливо відзначає Леонід Млечин, «Брежнєв був вдячний і демонстрував свою відданість Микиті Сергійовичу» [675, с. 100].

До нового місця роботи Брежнєв швидко призвичаївся, тим паче, що ця робота була йому знайома. 19 лютого 1954 року Брежнєва, як другого секретаря, включили до бюро ЦК КП Казахстану [195]. Як видно із щоденникових записів Брежнєва за 1954 рік, найбільше його турбувало кадрове питання [329, с. 51–56]. Активно вивчаючи кадровий потенціал республіки, паралельно налагоджував особисті стосунки із місцевими партійно-радянськими керівниками. Зокрема яскравим прикладом довготривалих, плідних для обох та доволі міцних стосунків, є дружба між Брежнєвим та президентом республіканської Академії наук Дінмухамедом Кунаєвим. Для останнього це знайомство стало доленосним. У березні 1955 року, ймовірно за пропозицією Брежнєва, яку підтримав перший секретар республіки Пантелеймон Пономаренко, і за згодою Хрущова, Кунаєва призначили головою Ради міністрів Казахської РСР. Про своїх «патронів» і про

стосунки з ними Кунаєв у своїх спогадах згадував коротко, не вдаючись у деталі. Ці відносини він назвав «діловими і гарними». Ця брежнєвська протекція заклала підвалини для багаторічної дружби між ними, яка тривала до останніх днів життя [360].

Окрім вирішення різних кадрових питань, Брежнєв був активно залучений до хрущовської епопеї освоєння цілинних земель Казахстану. За цим проєктом Хрущов пильно спостерігав і не міг допустити його провалу. А великого успіху, на який розраховував перший секретар ЦК КПРС, не було, тому потрібно було знайти відповідальних. Відповідальним за невдачі з освоєння цілинних земель та за низький врожай був «призначений» перший секретар ЦК КП Казахстану. Для Хрущова це був хороший привід позбутися Пономаренка, висуванця Малєнкова. Пономаренко входив до президії ЦК КПРС та керував однією із найбільших республік Радянського Союзу, що аж ніяк не влаштовувало Хрущова, який хотів бачити на цьому місці «свою людину» [668, с. 82]. Позбавившись від нього, Хрущов рекомендував на його місце перевіреного, і як він вважав, відданого Брежнєва. На черговому пленумі ЦК КП Казахстану в серпні 1955 року Брежнєва обрали новим керівником Казахстану [201]. Таким чином, Хрущов повернув Брежнєва до «великої політики», з якої його «викинули» два роки тому.

Але це був не останній «сюрприз» від Хрущова. 27 лютого 1956 року, відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було запропоновано «сформувати органи Центрального комітету: Президію, Секретаріат та обмінятися міркуваннями ще по одному керівному органу Російської Федерації» [197]. Після повідомлення порядку денного Хрущов запропонував склад секретаріату: «Арістов О.Б., Бєляєв М.І., Поспєлов П.М., Суєлов М.А., Шєпілов Д.Т., Хрущов М.С.», а також ще була пропозиція «назвати для виборів у Секретаріат тт. Брежнєва Л.І. та Фурцеву К.О.» [197]. Незважаючи на те, що ані сам Брежнєв, ані присутні не очікували почути таку пропозицію від Хрущова, все ж кандидатури Фурцевої і Брежнєва були підтримані всіма присутніми одноголосно. Брежнєв знову, як і в 1952 році, потрапив до вузького «кола обраних».

Хрущов не від великої любові до Брежнєва вводив його до цього кола, йому була необхідна підтримка у майбутній «битві» за владу проти «старої гвардії». І як показав час, цю підтримку він отримав.

Першим серйозним випробуванням для Брежнєва стала підтримка реформи Хрущова, яка передбачала зміну галузевого принципу управління промисловістю на територіальний. 28 січня 1957 року члени президії ЦК КПРС почали розгляд пропозицій Хрущова, що були подані ним у вигляді записки: «Деякі міркування про поліпшення організації керівництва промисловістю і будівництвом» [302, с. 522-539]. Брежнєв одразу чітко заявив про свою підтримку ідей, які були представлені в цій записці: «міркування, викладені в записці, – вірні», апелюючи до того, що «на місцях вирости хороші кадри», які зможуть виконати покладені на них завдання [301, с. 222]. Єдиним послідовним критиком цієї реформи був В'ячеслав Молотов, але і його спротив вдалося зломити. 10 травня 1957 року Верховна рада СРСР закріпила хрущовську реформу в законі «Про внесення змін і доповнень до тексту Конституції (Основного Закону) СРСР» [264].

Удруге Брежнєв підтримав Хрущова у боротьбі проти так званої «антипартійної групи» на червневому пленумі ЦК КПРС 1957 року.

Брежнєв отримав за свою відданість подяку від Хрущова у вигляді нового підвищення – член президії ЦК КПРС [206]. 3 березня 1958 року Брежнєва затвердили «заступником Голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР та членом Бюро ЦК КПРС по РРФСР» [302, с. 755]. Через декілька тижнів, 29 березня 1958 року, «у зв'язку з необхідністю посилення контролю і подальшого покращення роботи оборонної промисловості» Брежнєву було доручено опікуватися питаннями оборонної та важкої промисловості [219]. Для ефективного виконання цих обов'язків його зробили ще й членом Ради оборони СРСР, звільнивши від обов'язків члена Бюро і заступника голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР [219]. Незважаючи на те, що Брежнєв непогано виконував свої обов'язки та мав військовий досвід, все ж таки він був цивільною людиною і хотів перейти на партійну роботу. Це розумів і Хрущов, саме тому, через два роки (1960 р.), Брежнєв замінив 79-річного Климента Ворошилова на посаді голови Верховної ради СРСР [199]. Фактично після цього призначення Брежнєв став другою

людиною в державі, але в системі тодішнього розподілу владних повноважень в його руках сконцентрувалася лише номінальна влада, бо Верховна рада СРСР не ухвалювала самостійних рішень, вона лише підтримувала «спущені» з ЦК законодавчі ініціативи.

Брежнєв, як амбітна людина, не міг не розуміти, що для подальшого просування по владній вертикалі йому необхідно розширювати свою клієнтелу, на яку він би зміг опертися в політичній боротьбі. З 1953 по 1964 рік він поступово просував на ключові посади, від регіонального до загальносоюзного рівня, «своїх людей», тобто тих, кому довіряв і з ким тісно співпрацював, зокрема в Дніпропетровську, Запоріжжі, Молдавії та Казахстані.

Важливо відзначити, що до того моменту, коли у 1952 році Сталін висмикнув до Кремля з Молдавії Брежнєва, в Москві вже на різних, доволі помітних, посадах знаходилися його земляки-дніпропетровці. Незважаючи на те, що вони швидше за Брежнєва потрапили з регіонального на загальносоюзний рівень влади, але досягти того положення, що й їх патрон Брежнєв, їм так і не вдалося. Більшість із них, скоріше за все, так би і залишилися на третіх ролях, якби всі вони не зрозуміли, що вступати у боротьбу за перші місця на владному «Олімпі», на той час, неможливо без патрона та розгалуженої клієнтели на місцях. Нижче ми спробуємо показати, як відбувалося формування кремлівської групи Брежнєва в проміжку між 1953 та 1964 роками.

Разом із Брежнєвим до нового кабінету у Верховній раді СРСР переїхав і його особистий помічник – «дніпропетровець» Георгій Цуканов, який до 1958 року керував одним із найпотужніших металургійних заводів Дніпродзержинська. Брежнєву потрібна була така людина, адже він сам не мав відповідної освіти і не розбирався в питаннях управління важкою та оборонною промисловістю, на відміну від свого земляка [320, с.198]. Так і розпочалася плідна і довгочасна співпраця двох дніпропетровців, яка тривала до смерті Брежнєва у 1982 році.

Брежнєву на новій роботі, окрім помічника, була вкрай необхідна людина, якій би він міг довірити організацію безперебійної роботи свого секретаріату. Вибір його впав на перевіреного по роботі в Молдавії Костянтина Черненка, який «був виконавцем – моторним, запопадливим, обов'язковим – чужої волі» [628,

с. 72]. Ця подія стане однією із поворотних у долі Черненка, адже після цього його кар'єра стрімко піде угору, синхронізуючись у часі зі зростанням авторитету його «патрона». Звісно, керівництво канцелярією Верховної ради СРСР не було омріяною посадою для вже немолодого Черненка, адже до неї додавалася лише рутинна канцелярська та організаційна робота. Проте, займаючись справами секретаріату Верховної ради СРСР, опанував специфіку прийняття рішень владною верхівкою СРСР, а також він автоматично був включений у мережу як формальних, так і неформальних зв'язків Брежнєва.

У квітні 1963 року у Фрола Козлова – першого заступника голови Ради міністрів СРСР, секретаря ЦК КПРС – відбувся серцевий напад, після якого він уже не міг виконувати свої обов'язки. На вакантне місце Хрущов обрав Брежнєва, хоча і довго сумнівався у правильності свого вибору [670, с. 96]. І знову Брежнєв обійняв пост секретаря ЦК КПРС, який він втратив, працюючи головою Верховної ради СРСР. Тепер від посади першого секретаря ЦК КПРС Брежнєва відділяла лише фігура Хрущова.

Найбільш характерним прикладом реалізації можливостей, які виникають у результаті довготривалих неформальних відносин – клієнт-патрон, було формування міцного союзу між Брежнєвим і Кириленком. Андрій Кириленко завжди був тим, кого ведуть, а Брежнєв тим, хто спрямовує, допомагає отримати бажане – політичний капітал, що матеріалізується у вигляді посад і статусу у владній ієрархії.

Кириленко у 1950 році фактично «успадкував» місце першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У, яке тільки-но звільнив Брежнєв. Такий перехід влади убезпечив місцеву еліту від перетрушування, оскільки Кириленко продовжив лінію Брежнєва на укріплення місцевої партійної організації «місцевими». За п'ять років роботи в Дніпропетровській області він, не будучи сам вихідцем із регіону, налагодив доволі приязні відносини з місцевою номенклатурою, навіть встиг сформувати свою регіональну клієнтелу. Окремі колеги продовжили співпрацювати з ним пізніше на більш високому рівні – республіканському та загальносоюзному (Володимир Щербицький, Віктор Чебриков, Іван Архіпов і т.п.). Окрім особистих зв'язків, Кириленко отримав

важливий управлінський досвід, який став йому в нагоді, коли його призначили першим секретарем Свердловського обкому (1955 – 1962 рр.). Свердловська область на той час була одним із «найважливіших індустріальних регіонів СРСР» [708, с. 199].

27 лютого 1956 року за ініціативи Хрущова було утворене Бюро ЦК КПРС по РРФСР, яке він сам і очолив. Таким чином, відбулося об'єднання посади першого секретаря КПРС і голови Бюро [716]. До складу цього Бюро було кооптовано Кириленка як першого секретаря Свердловського обкому [811, с. 50]. Наступного року Хрущов зробив Кириленка кандидатом у члени президії ЦК КПРС [288, с. 506–507]. Як стверджує російський історик Андрій Сушков, Хрущов прагнув зміцнити становище Кириленка у владних структурах Кремля [708, с. 199]. На нашу думку, окрім причини, на яку вказує Сушков, на це призначення міг опосередковано вплинути і Брежнєв, адже Кириленко був його людиною, а Хрущов, у свою чергу, вважав Брежнєва своїм протеже із його клієнтелою.

29 червня 1957 року Кириленка вивели зі складу Бюро ЦК КПРС по РРФСР, зробивши кандидатом у члени президії ЦК КПРС. Після того, як пленум ЦК КПРС 31 жовтня 1961 року не підтримав кандидатуру Кириленка як кандидата в члени президії ЦК КПРС, його знову повертають у Бюро ЦК КПРС по РРФСР [811, с. 50]. Але вже 23 квітня 1962 року Кириленка все ж таки обирають членом президії ЦК КПРС та переводять у перші заступники голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Через п'ять днів, 28 квітня 1962 року, рішенням пленуму Свердловського обкому КПРС «у зв'язку з переходом на іншу роботу» Кириленка зняли з посади першого секретаря обкому [811, с. 51]. Таким чином, Брежнєв отримав ще одного впливового союзника в боротьбі за вищу владу у Кремлі.

Після підпорядкування КДБ Раді міністрів СРСР у березні 1954 року Миронова майже одразу перевели до КДБ. Він залишився заступником начальника третього Головного управління, де пропрацював майже два роки. 20 січня 1956 року його знову перевели, але цього разу до Ленінграда, начальником УКДБ по Ленінградській області [803, с. 609–610]. На цій посаді Миронов брав активну участь у політичному житті країни, зокрема він був одним із тих, кому

було доручено підготувати матеріали проти тодішнього голови КДБ Івана Серова. Підготовлені матеріали на Серова читав Леонід Іванов (у 1957 – 1959 рр. – начальник 2-го відділу 3-го Головного управління КДБ при РМ СРСР), який був близько знайомий з Мироновим і якому він довіряв. У своїх спогадах Іванов доволі детально описав той момент, коли Миронов дав йому прочитати свої записи: «Я відкрив папку і побачив там лист, адресований особисто М. Хрущову. У ньому М. Миронов писав, що голова КДБ, Герой Радянського Союзу генерал армії І.А. Серов особисто замішаний у масових репресіях проти радянських людей, що він не бажає вдаватися у суть ситуації, яка змінилася, що продовжує діяти і мислити старими категоріями. Усі ці слова були аргументовані конкретними переконливими прикладами» [353, с. 228-229]. Завдяки «компромату» від Миронова, 8 грудня 1958 року Івана Серова звільнили від обов'язків голови КДБ. Сам Миронов 30 травня 1959 року був призначений завідувачем відділу адміністративних органів ЦК КПРС по союзних республіках.

Як завідувач адміністративного відділу, Миронов отримав доволі серйозний вплив на всю номенклатуру. Зокрема на його відділ покладалося завдання по керівництву і контролю за діяльністю управлінь і відділів військових відомств, органів МДБ–КДБ–МВС, органів прокуратури, Верховного Суду СРСР, органів держконтролю, охорони здоров'я, соціального забезпечення та керівництво військовими політорганами і партійними організаціями піднаглядних відомств. Усі вищеперераховані структури знаходилися під постійним наглядом адміністративного відділу [372, с.17]. Але найважливішим важелем, на нашу думку, який не випускав зі своїх рук Миронов, був безпосередній вплив на питання призначення, затвердження та переміщення всієї обліково-контрольної номенклатури ЦК.

Щоб унаочнити авторитет і вплив Миронова в силовому блоці, варто навести декілька прикладів. За свідченнями Арнольда Малигіна (у 1961 – 1967 рр. очолював сектор держбезпеки відділу адміністративних органів), «Миронов був єдиним завідувачем адміністративного відділу, до якого приїздив у ЦК міністр оборони, хоча маршал Малиновський і займав більш високий щабель у радянській ієрархії» [624]. Миронов дуже уважно слідкував і за органами прокуратури,

зокрема на одному із партійних зборів апарату Прокуратури СРСР Миронов накинувся з гострою критикою на генерального прокурора СРСР Романа Руденка. У своїй книзі «Руденко», яка вийшла у серії «ЖЗЛ», Олександр Звягнцев наводить фрагмент зі спогадів одного з учасників цих зборів: «ми звикли до того, що представники ЦК, які були присутні тоді на партійних зборах, зазвичай відмовчувалися, або ж і виступали та критикували Прокуратуру СРСР взагалі. Ми ніколи не чули, щоб критика стосувалася безпосередньо будь-кого з керівництва прокуратури. Очевидно це тоді було не прийнято. І раптом чуємо, як завідувач відділу адміністративних органів починає критикувати не тільки апарат, але і самого генерального прокурора СРСР. Для нас це було незвично, відчувалося, що такий оборот виявився несподіваним і для самого Руденка. Зазвичай впевнений у собі, він у своєму заключному слові раптом втратив впевненість, був явно розгублений» [627, с. 215].

Миронов, як видно з його біографії і низку скупих спогадів про нього, був людиною прагматичною зі стратегічним баченням майбутнього. Ця схильність мислити з прицілом на майбутнє активно проявилася під час організації «номенклатурного перевороту» 1964 року.

Окремо хотілося б підкреслити, що з 1951 року Микола Миронов робив доволі самостійну та успішну кар'єру в «органах», скоріш за все, не розраховуючи повернутися в партійний апарат. За період з 1951 по 1963 рік нам не вдалося зафіксувати прямих свідчень сучасників, які б розкривали особливості стосунків між Брежнєвим та Мироновим. Але ми добре розуміємо, що такі зносини повинні були бути, адже обоє знаходилися в Кремлі на найвищих партійно-радянських посадах, маючи значний досвід тісного спілкування, можливо, навіть дружби у довоєнному Дніпропетровську. Також варто відзначити, що Миронов повинен був доволі часто зустрічатися з іншими «дніпропетровцями» – Георгієм Циньовим, Семеном Цвигуном та Костянтином Грушевим, які в той самий час знаходилися на відповідальних посадах у «силових» структурах СРСР, які за специфікою своєї роботи курував Миронов.

В останні роки сталінського правління до Москви потрапив ще один дніпропетровець – *Микола Тихонов*. Спершу його призначили начальником

Головного управління трубної промисловості Міністерства чорної металургії СРСР. За п'ять років (1950 – 1955 рр.) роботи в Головному управлінні трубної промисловості Тихонов отримав необхідний управлінський досвід та встиг добре себе зарекомендувати себе перед міністром. У вересні 1955 року тодішній міністр чорної металургії СРСР забрав Тихонова до себе заступником. На посаді заступника міністра він продовжив займатися вже знайомими йому питаннями розвитку трубної промисловості. Його кар'єра у Москві була зупинена 1957 році з початком масштабної децентралізації, запропонованої Хрущовим [302, с. 521–539]. Міністерство чорної металургії ліквідують, а заступника міністра відправляють до УРСР. В Україні вже повними ходом йшла кампанія організації раднаргоспів. Тихонов був ідеальною кандидатурою для того, щоб очолити один із таких раднаргоспів, мав відповідний управлінський досвід та знання. Його направляють до рідної Дніпропетровщини, головою місцевого раднаргоспу (РНГ) Дніпропетровського економічного адміністративного району, який був одним із найбільш потужних в УРСР [571, р. 47–49].

Це не варто сприймати як пониження для Тихонова, адже він продовжив користуватися всіма правами республіканського міністра. Важливим сигналом про те, що він не випав з кремлівської владної верхівки, є, його включення до складу офіційної радянської делегації у США на чолі з Хрущовим [347, с. 477]. Цей перший візит радянського лідера до США був доволі тривалим з 15 по 27 вересня 1959 року [760]. Після завершення візиту Тихонов ще півроку очолював Дніпропетровську РНГ, а вже у квітні 1960 року його знову повернули до Москви заступником голови Державної науково-економічної ради при Раді міністрів СРСР у ранзі міністра СРСР. 31 жовтня 1961 року Тихонова обрали кандидатом у члени ЦК КПРС [256, с. 194-195]. За рік до «номенклатурного перевороту» в Кремлі та зміщення з усіх посад Хрущова, Тихонов отримав чергове підвищення – його призначили заступником голови Держплану СРСР Петра Ломаки [820, с. 284]. Прямі докази лобіювання підвищень Тихонова з боку Хрущова чи Брежнєва відсутні. Незаперечним залишається лише те, що через рік Брежнєв займе місце Хрущова, а Тихонов при новому керівнику зробить дуже стрімку та успішну кар'єру.

Георгій Циньов на відміну від свого товариша Грушевого після війни службу не полишав, а навпаки, активно її розбудовував. З 1946 року знаходився в Австрії спершу помічником, а згодом і заступником Верховного комісара Австрії від СРСР. Після повернення до Радянського Союзу вступив до Військової академії Генерального штабу ЗС СРСР і завершив її одночасно з Грушевим у 1953 році. Завершивши навчання в академії, не маючи за плечима ніякого чекістського досвіду, був направлений ЦК начальником особливих відділів МВС–КДБ Групи радянських військ у Німеччині [338, с. 447]. Після повернення з Німеччини кар'єра Циньова швидко пішла угору паралельно із тим, як Брежнєв набирав політичного впливу в Кремлі. У 1958 році генерал-лейтенанта Циньова призначили начальником Військового інституту КДБ ім. Дзержинського. Два роки пересидівши в інституті КДБ, знову отримав підвищення, 24 червня 1960 року його призначили начальником Спеціального управління (Контррозвідка в РВСП) 3-го Управління КДБ при Раді міністрів СРСР (24 жовтня 1960 р. – травень 1964 р.) [794]. У 3-му Управлінні він зміг швидко зайняти місце заступника начальника цього управління, на якому залишався до 23 січня 1966 року [803, с. 900].

Смерть Сталіна стала початком боротьби за посаду генерального секретаря ЦК ВКП(б). Наслідком її стали чистки секретарського корпусу: «змінилося 45 з 84 перших секретарів республіканських та обласних партійних комітетів, які підпорядковувалися ЦК КПРС» [306, с. 6]. Дивним чином ця чергова партійна «чистка» не зачепила одного із «зразкових» регіонів УРСР з її партійною елітою – Дніпропетровську область. Першим секретарем Дніпропетровського обкому залишався Андрій Кириленко, якого сюди призначили ще у 1950 році. Скоріш за все, Хрущов не чіпав Дніпропетровську партійну організацію, оскільки вважав її представників лояльними до себе.

Вихідці з місцевої номенклатури намагалися утримати у своїх руках посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ, що давало гарантії кадрової стабільності в регіоні. Шість років поспіль з 1944 по 1950 рік першими секретарями Дніпропетровського обкому були місцеві уродженці – Павло Найдьонов та Леонід Брежнєв, що давало надії на успіх у цій боротьбі. У 1950

році Дніпропетровський обком очолив, хоч і не місцевий, але близький і перевірений товариш Брежнєва – Андрій Кириленко. Саме під час його керівництва відбувається поступова стабілізація обласного партійного апарату. Це стало запорукою для виходу на перші ролі дніпропетровців. Завдяки такій позиції першого секретаря, стрімко пішла угору кар'єра Володимира Щербицького, який при Брежнєві був обраний другим секретарем Дніпродзержинського міськкому і просидів на цій посаді 4 роки (1948-1952 рр.) [153, арк. 17, 21]. Для того, щоб піднятися на щабель вище, Щербицькому не вистачало робітничого досвіду, і саме тому, його з 15 січня по 18 вересня 1952 року відправили секретарем парткому металургійного заводу ім. Дзержинського [153, арк. 29]. Це коротке відрядження на підприємство одразу ж дало свої перші результати. 18 вересня 1952 року його обрали першим секретарем уже знайомого йому Дніпродзержинського міськкому [153, арк. 39–40]. Ще через два роки Щербицький переміститься до когорти керівників обласного рівня. 18 лютого 1954 року на черговому пленумі обкому було прийнято рішення обрати Щербицького другим секретарем [153, арк. 48]. На новій посаді Щербицькому було доручено опікуватися кадрами та промисловістю області. Завдяки такому розподілу обов'язків, Щербицький зміг вивчити кадровий потенціал регіону та розпочати підбір кадрів на власний розсуд. Як ми вже показали вище, у Дніпропетровській області, на цьому етапі її економічного розвитку, розбудовувався один із найпотужніших промислових центрів СРСР, що давало і відповідний статус. Зокрема частина найбільших підприємств була підпорядкована напряму Москві. Таке становище ускладнювало взаємовідносини Щербицького з керівниками цих підприємств. Він зміг знайти спільну мову з цими «незалежними» керівниками. У нього склалися дружні відносини з декількома впливовими особами, які керували Дніпропетровським машинобудівним заводом № 586. Саме з цього часу, як вважають деякі історики, дружба пов'язала Щербицького з Леонідом Смирновим директором цього заводу, який пізніше підніметься до рангу заступника голови Ради міністрів СРСР (1963 – 1985 рр.), головним конструктором Михайлом Янгелем та міністром оборонної промисловості Дмитром Устиновим, який курував це підприємство [755, с. 68].

Через місяць, з моменту обрання другим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ, Щербицького обирають кандидатом у члени ЦК КПУ. А ще через рік, 23 листопада 1955 року на засіданні місцевого бюро обкому КП України було вирішено звільнити Андрія Кириленка з посади першого секретаря обкому, а на його місце обрати Володимира Щербицького «увільнивши його від обов'язків другого секретаря» [129, арк. 13]. Пізніше, 17 грудня цього ж року, рішення Бюро було затверджене I пленумом Дніпропетровського обкому КПУ, який постановив «обрати першим секретарем обкому КП України тов. Щербицького Володимира Васильовича» [153, арк. 52]. Таким чином, Володимир Щербицький у свої 37 років, зайняв найвищу на регіональному рівні посаду – перший секретар Дніпропетровського обкому, що накладало на нього ще більшу відповідальність – утриматися на цій посаді, а по можливості, і використати її як трамплін на загальносоюзний рівень. Так і сталося, він не впустив шанс, наданий впертою боротьбою за місце в номенклатурній ієрархії.

Для того, щоб утриматися на цій посаді, треба було розставити «своїх» на ключові партійно-радянські посади в регіоні, а програма максимум – підготувати собі заміну з місцевих, щоб убезпечити місцеву номенклатуру від «перетрусок» і паралельно готуючи кадрові резерви на майбутнє.

Опорою та близьким товаришем Щербицького став Олексій Ватченко, обраний другим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ (1955 – 1959 рр.). На жаль, ми не знайшли документів або свідчень, які б пояснювали, чому саме його Щербицький обрав своєю «правою рукою». Можливо тому, що Ватченко був «місцевим» та ще й лишень на чотири роки старший за Щербицького. На момент обрання другим секретарем йому виповнився 41 рік, він мав повну вищу освіту та значний досвід роботи в різного рівня партійних органах області. До початку Другої світової війни Ватченко розбудовував свою кар'єру на освітянській ниві: 1938 – 1940 рр. – завідувач навчальної частини та вчитель фізики СШ № 87 м. Дніпропетровськ; 1940 – 1941 рр. – директор СШ № 87 м. Дніпропетровськ. Після закінчення війни продовжив свою кар'єру в освіті, але вже як завідувач міського відділу народної освіти м. Дніпропетровськ (25.01.1945 – 01.05.1945 р.). Потім був переведений на посаду заступника завідувача МіськвнО (1945 –

1948 рр.). У січні 1948 року розпочав кар'єру по партійній лінії – перший секретар Жовтневого РК КП(б)У–КПУ м. Дніпропетровська (1948 – 1949 рр.); перший секретар Нікопольського РК КПУ Дніпропетровської області (1949 – 1953 рр.). 29 січня 1953 року Ватченка переводять у Дніпропетровський обком КПУ на посаду завідувача відділу партійних, профспілкових та комсомольських органів Дніпропетровського обкому КПУ. Згодом, 5 серпня 1954 року, він отримав чергове підвищення – секретар Дніпропетровського обкому КПУ. Після того, як першим секретарем Дніпропетровського обкому замість Кириленка став Щербицький (1955 р.), кар'єрне зростання Ватченка продовжилося з ще більшою інтенсивністю. 17 січня 1955 року Щербицький зробив Ватченка другим секретарем обкому, фактично другою людиною у Дніпропетровській партійній організації. Навіть при наступнику Щербицького Гайовому нічого в кар'єрі Ватченка не змінилося, він продовжував обіймати свою посаду до 1959 року [103, арк. 1–12].

30 травня 1959 року кар'єра Ватченка у Дніпропетровську тимчасово призупиняється, його увільнили «від обов'язків другого секретаря та члена бюро обкому КП України у зв'язку із його переходом на іншу роботу». Загадковою «іншою роботою» стала посада першого секретаря Хмельницького обкому КПУ [149, арк. 31]. На місце Ватченка одразу призначили Толобуєва, який пересидить Гайового і займе його місце. У розпал реорганізації управління промисловістю і сільським господарством, яку запровадив Хрущов, Ватченко повернувся до Дніпропетровська, щоб очолити (1963 – 1964 рр.) Дніпропетровський сільськогосподарський обком. Згодом цю невдалу реформу швидко скасовують, усе повертається на свої місця – Щербицький знову очолив Дніпропетровський обком, а Ватченка, як досвідченого керівника, відправили першим секретарем Черкаського обкому КПУ. Як нам видається, це призначення було перевіркою для Ватченка. Він упорався з управлінням невеликою, у порівнянні з Дніпропетровщиною, областю. У цей час Володимира Щербицького знову направляють у Київ на чергове підвищення – голова Ради міністрів УРСР, на його місце поставили, скоріш за все за наполяганням самого Щербицького, Олексія Ватченка [149, арк. 35–36]. Дніпропетровці знову утримали у своїх руках

крісло першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ, і на цей раз уже надовго.

Ще одним важливим представником дніпропетровської номенклатури, який почав робити стрімку кар'єру в цей час, був Віктор Чебриков. Він народився 27 квітня 1923 року в м. Катеринославі (пізніше – Дніпропетровськ). Після закінчення десятирічки вступив до Дніпропетровського металургійного інституту ім. Сталіна. Навчання його було перерване початком радянсько-німецької війни. Військова кар'єра молодого дніпропетровця спершу складалася не дуже успішно. У травні 1943 року він потрапив під Військовий трибунал за звинуваченням за статтею 139 Кримінального кодексу РРФСР «за недбале поводження зі зброєю» [148, арк. 10]. За рішенням трибуналу його було направлено до штрафного батальйону, що діяв на Воронезькому фронті. Також за рішенням цього ж трибуналу його було виключено з комсомолу. Але згодом «за виявлену відзнаку в боях з німецькими окупантами» Військова рада Воронезького фронту, своєю постановою № 702 від 2 липня 1943 року, судимість із Чебрикова зняла. Також йому було дозволено відновитися у членах ВЛКСМ, що він одразу ж і зробив. Не дивлячись на такі життєві перипетії, в грудні 1943 року Віктор Чебриков став кандидатом, а через рік і повноправним членом ВКП(б). Під час війни отримав три поранення, але був демобілізований лише у 1946 році з посади командира стрілецького батальйону у званні майора [148, арк. 1–7].

Одразу після демобілізації повернувся до рідного Дніпропетровська та продовжив своє навчання в інституті. Закінчив інститут у 1950 році з відзнакою, здобувши кваліфікацію інженера-механіка. По завершенні навчання його направили інженером на завод ім. Петровського Міністерства чорної металургії СРСР. У травні 1951 року перейшов працювати завідувачем у промислово-транспортний відділ Ленінського РК КП(б)У м. Дніпропетровськ. 7 грудня 1951 року перевівся із районного в промислово-транспортний відділ Дніпропетровського міськкому КП(б)У. Через рік був обраний секретарем Ленінського району КП(б)У м. Дніпропетровськ. Згодом, 24 листопада 1953 року, обійняв посаду першого секретаря цього ж району. Після призначення першим секретарем обкому Володимира Щербицького Чебрикова відправили парторгом

ЦК КПРС на завод ім. Петровського. Ми можемо припустити, що це пониження було необхідне для набуття більшого робітничого досвіду. Але так чи інакше, це «заслання» відносно швидко та безболісно закінчилося для нього. 1 грудня 1958 року, коли Дніпропетровський обком очолив «варяг» Антон Гайовий, Чебрикова призначають другим секретарем Дніпропетровського міськкому КПУ. З цього часу, його кар'єра почне стрімко йти вгору. Так, 9 березня 1959 року його перевели до Дніпропетровського обкому на посаду завідувача промислового відділу. У жовтні цей відділ реорганізували, а його зробили завідувачем новоствореного промислово-транспортного відділу [148, арк. 12].

У 1961 році замість «варяга» Гайового область очолив «дніпропетровець» Микола Толубєєв. Уже 15 червня 1961 року Чебрикова обрали першим секретарем Дніпропетровського міськкому КПУ [148, арк. 70]. Під час партійної реформи 1962 року на чолі промислового обкому став Толубєєв, який перетягнув до себе другим секретарем новоствореного обкому Чебрикова. На новій посаді Чебриков спершу вступає в конфлікт із районним прокурором, але, у зв'язку із тим, що конфлікт був несерйозним і прокурор у «табелі о рангах» був нижчим за Чебрикова, цю ситуацію простили. Незабаром, за рішенням секретаріату ЦК КПУ від 4 липня 1963 року, він все ж таки отримує догану, але вже «за незадовільну роботу серед населення, неприйняття заходів по негайному припиненню дій хуліганів і проявленні при цьому нерішучості та бездіяльності» [148, арк. 76]. Що цікаво, якихось серйозних наслідків ця догана для подальшої кар'єри Чебрикова не мала. Але варто відзначити, що згодом, 30 липня 1964 року, незадовго до ліквідації Дніпропетровського промислового обкому КПУ, секретаріат ЦК КПУ отримав клопотання від нього і, переглянувши справу за цим клопотанням, затвердив рішення Парткомісії про зняття з Чебрикова догани [148, арк. 80]. Так збіглося, що була припинена вищезгадана реформа з реорганізації управління промисловістю, ліквідовано промисловий і сільськогосподарський обкоми, а на їх місці відновив свою роботу Дніпропетровський обком КПУ на чолі з першим секретарем Щербицьким. Другим секретарем було обрано Толубєєва, а Чебрикова відправили завідувачем промислово-транспортного відділу цього ж обкому. Це було значним пониженням для нього [148, арк.78]. Чергова «опала», як і всі

попередні неприємності, не зупинила надовго кар'єрне зростання молодого дніпропетровця Чебрикова, треба було «відсидітись» на посаді завідувача відділу до 1965 року.

Окрім доволі успішної інтеграції дніпропетровців до вищої партійно-радянської еліти загальносоюзного рівня, подібного процесу майже не відбувалося на республіканському рівні, за винятком того випадку коли Щербицький нетривалий час очолював Раду міністрів УРСР (28 лютого 1961 р. – 26 червень 1963 р.). Зате більш успішно протікав процес витіснення «варягів» на регіональному рівні і захоплення вивільнених посад дніпропетровцями. Так, за нашими підрахунками, складеними на підставі аналізу кар'єрних траєкторій та біографій бюро Дніпропетровського обкому за означений період (1953 – 1963 рр.), можна побачити, що «варягів» у 1952 – 1960 рр. серед членів та кандидатів у члени бюро Дніпропетровського обкому було значно більше ніж «місцевих». Із загального числа в 10-12 осіб – місцевих було 3-4. Ситуація кардинально почала змінюватися на користь дніпропетровців, коли з посади першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ було витіснено останнього «варяга» на цій посаді Антона Гайового. З 1961 по 1964 рік першими секретарями були дніпропетровці Толубєєв та Щербицький. До прикладу, у 1961 році з 12 членів бюро обкому дніпропетровців було вже 6 осіб, а на 1964 рік з 14 членів обкому вже 9 осіб. Єдиною сталою було те, що «силовики» в бюро обкому завжди в означений період були «варягами».

Отже, за період з 1953 по 1964 рік вихідці з дніпропетровської номенклатури успішно захопили частину важливих керівних посад у Кремлі та майже повністю витіснили «варягів» на регіональному рівні (Дніпропетровський обком КПУ). Другою людиною в СРСР став Леонід Брежнєв (секретар ЦК КПРС), контроль за переміщенням кадрів установив «дніпропетровець» Микола Миронов (завідувач адміністративного відділу ЦК КПРС), Андрій Кириленко обійняв посаду голови Бюро ЦК КПРС з керівництва промисловістю РРФСР, Володимир Щербицький очолював Раду міністрів УРСР (1961 – 1963 рр.), а Микола Тихонов устиг побувати заступником голови Ради міністрів СРСР (1962 р.) та заступником голови Держплану СРСР (1963 – 1965 рр.). Таким чином, дніпропетровці зайняли

доволі високі партійно-радянські посади для подальшої боротьби за владу в Кремлі.

3.2. Представники дніпропетровської групи в боротьбі за владу (1964 – 1972 рр.)

1964 рік став вирішальним для представників усієї керівної еліти Радянського Союзу. У цьому році протиріччя між Хрущовим і більшістю членів ЦК КПРС, регіональними керівниками набули свого апогею. Реформи, запроваджені під тиском Хрущова, настільки не влаштували керівну «верхівку» та регіональних керівників СРСР, що вони вдалися до «номенклатурного перевороту».

На цей раз Хрущову вже не вдалося впоратися із невдоволенням керівної верхівки, а тому під тиском членів ЦК КПРС він підписав заяву про вихід на пенсію. Після прийняття заяви Хрущова постало головне питання, а хто ж очолить СРСР? Згідно з прийнятим рішенням ключові посади голови Уряду і першого секретаря ЦК КПРС було заборонено суміщати, тому потрібно було обрати двох кандидатів [266, С. 5]. Головними претендентами на них були Брежнєв, Підгорний та Косигін. Ані Брежнєв, ані Підгорний не мали досвіду роботи в Уряді. Тому на цю посаду було рекомендовано Олексія Косигіна, який тривалий час пропрацював у структурах Ради міністрів СРСР. Питання обрання партійного лідера було складнішим. Вирішити його потрібно було швидко, позаяк на 18:00 було призначено засідання пленуму ЦК КПРС, який мав затвердити рішення президії ЦК. Згадуючи цей вирішальний момент вибору між Підгорним та Брежнєвим, Шелест записав у своєму щоденнику: «Безперечно, чаша терезів була на стороні Підгорного, але він сам відмовився, мотивуючи це тим, що Брежнєв молодший і вже, мовляв, так склалося, що нібито він, Брежнєв, повинен зайняти цей пост» [389, с. 251]. Усі підтримали кандидатуру Брежнєва. Брежнєв, у свою чергу, запропонував запровадити посаду другого секретаря. І цю пропозицію було прийнято одностайно. Але, як виявилось пізніше, «коли через декілька годин вийшли на пленум, цього питання на порядку денному вже не

було» [389, с. 251]. Поки у всіх було «запаморочення від успіхів», Брежнєв уже розпочав втілювати свої плани відносно майбутнього розміщення кадрів.

Усі рішення, прийняті президією, було затверджено пленумом ЦК КПРС, що означало успішне завершення «номенклатурного перевороту» [227]. Тепер Брежнєву необхідно було утриматися на новій посаді та убезпечити себе від подібного перевороту. Він це добре розумів, і тому одразу почав поступову підготовку до заміни керівних кадрів на «своїх людей». Для підготовки кадрових ротаций треба було підготувати підґрунтя, тимчасово задовольнити кадрові апетити керівної верхівки та зняти напругу в регіональних мережах, яка була створена «роковою реформою Хрущева» [738, с.164–179].

Щоб припинити боротьбу між «старшими» та молодшими секретарями на місцях та з метою відновлення контролю патронами над «своїми» регіонами, 16 листопада 1964 року було проведено пленум ЦК КПРС, що скасував політичну реформу Хрущова [293, с. 362–418]. Після прийняття рішення про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових, партійних організацій та радянських органів на місцях процес об'єднання набув «рутинного бюрократичного характеру», у переважній більшості випадків старші секретарі призначалися першими секретаря об'єднаних обкомів [738, с. 175]. Це зняло напругу і конфлікти між молодшими і старшими секретарями на місцях, що дозволяло тріумвірату – Брежнєв, Підгорний, Косигін, зайнятися кадровими ротациями на найвищому рівні.

На ключові партійно-радянські посади направлялися «свої люди» – родичі, близькі друзі, товариші по спільній роботі в Україні, Молдавії та Казахстані, а також земляки Брежнєва. Саме з цих людей буде формуватися «клан Брежнєва». Для «розмивання» впливу КДБ у Брежнєва виникла ідея відновити загальносоюзне Міністерство внутрішніх справ СРСР, яке припинило свою діяльність у 1960 році [659, с. 52; 268, с. 698–702]. Відновлення діяльності органів громадського правопорядку на загальносоюзному рівні сталося 26 липня 1966 року після оприлюднення Указу президії Верховної ради СРСР «Про створення Союзно-республіканського міністерства охорони громадського порядку СРСР» [258; арк. 594]. На чолі Міністерства охорони громадського порядку

(МОГП) СРСР Брежнєв поставив відкликаного з Молдавії свого давнього друга дніпропетровця Миколу Щолокова. «Продавити» це призначення в політбюро Брежнєву вдалося не одразу, адже проти кандидатури Щолокова виступали Семичасний і Шелєпін, які проштовхували свого кандидата – міністра охорони громадського порядку РРФСР Вадима Тикунова [378, с. 393]. Брежнєву довелося лобіювати інтереси Щолокова декілька місяців [648, с. 35–41]. Врешті-решт, йому вдалося зломити спротив опонентів і зробити Щолокова міністром. Біля керма Міністерства охорони громадського порядку СРСР – Міністерства внутрішніх справ СРСР, Щолоков перебуватиме 16 років – з вересня 1966 року по 17 грудня 1982 року.

Варто згадати ще про одного «силовика»-дніпропетровця – Костянтина Грушевого. Як ми вказували у попередньому розділі, їх зв'язувала давня дружба родом із Дніпропетровська. Не без особистого втручання Брежнєва у 1965 році Грушевого «перевели» з посади члена Військової ради Московського округу ПВО на місце начальника Політичного управління і члена Військової ради Московського військового округу (1965 – 1982 рр.). У 1966 році Грушевого включили до складу кандидатів у члени ЦК КПРС (1966 – 1982 рр.), а в наступному році присвоїли звання генерал-полковника [775, с. 385].

На одну із найвідповідальніших управлінських посад у ЦК КПРС – керуючого справами ЦК КПРС – Брежнєв призначив дніпропетровця Георгія Павлова. Фактично керівник цієї суперструктури мав неформальний вплив на всю владну верхівку. У його руках були всі важелі з розподілу матеріальних благ в СРСР: «У його імперії була спецбаза продовольчих і промислових товарів. Існували не тільки ательє і меблеві цехи для керівництва, але навіть й афінажний завод, де дружинам начальства робили золоті кільця та інші ювелірні вироби. Усе життя високого партійного чиновника і його сім'ї залежало від керуючого справами і його апарату. Він лікував, він і ховав: організовував траурну церемонію і виділяв місця на престижних кладовищах... Але порядок був такий. Усі прохання і побажання членів політбюро, кандидатів і секретарів ЦК керуючий справами виконував тільки після того, як доповідав генеральному секретарю і той давав дозвіл» [675, с. 420-421]. Також від Управління справами залежали і

регіональні керівники, жоден із них не міг без спеціального дозволу цього Управління: «побудувати нову будівлю обкому, поліклініку для керівництва, дитячий садочок для дітей апарату, отримати нові автомобілі для партійного гаража» [675, с. 426]. Таким чином, управління такою велетенською «імперією благ» робило Павлова надвпливовою людиною в державі, а Брежнєв, через свого висуванця, замикав на собі прийняття всіх рішень відносно їх розподілу, що давало йому додаткові важелі впливу на своїх соратників. Георгій Павлов навіть після смерті свого «патрона» продовжував обіймати посаду керівника Управління справами ЦК КПРС. На цій посаді він протримається майже повних 18 років, з 1965 по 1983 рік.

Разом із Брежнєвим кар'єрною драбиною просувався і Костянтин Черненко, який на 1964 рік мав за своїми плечима досвід роботи в секретаріаті президії Верховної ради СРСР, куди його «перетягнув» саме Брежнєв. Щоб забезпечити безперебійну роботу вкрай важливого Загального відділу ЦК КПРС, який був своєрідною партійною канцелярією, Брежнєв знову «перетягнув» Черненка ближче до себе, зробивши його у січні 1965 року завідувачем цього відділу, який був вкрай важливий у партійній апаратній ієрархії, аби доручати його простому функціонеру – гвинтику. Загальний відділ ЦК КПРС був таким собі «центром комунікації» – через нього проходили всі документи, які писалися в ЦК або надходили на розгляд в ЦК, зокрема і матеріали з КДБ СРСР. Також цей відділ повинен був забезпечувати нагляд за дотриманням секретності партійними органами. Саме у зв'язку з такою складною «паперово-бюрократичною» функцією цей відділ і набував такої ваги, адже Черненко фактично став «хранителем партії», як його називали колеги [697, с. 61]. Це прізвисько він отримав саме тому, що організував таку систему документообігу, у якій кожен документ, який був необхідний для роботи ЦК, заносився в комп'ютерну базу, а також в цій базі зберігалися матеріали по всьому кадровому складу номенклатури ЦК [697, с. 63]. Як згадував у своїх мемуарах Віталій Воротніков: «З роками К.У. Черненко набував все більшого впливу в „коридорах влади”. Десь з 1972 року в ЦК все більше складалася думка: якщо хочеш вирішити будь-яку серйозну проблему, треба заручитися підтримкою К. У. Черненка» [472, с. 126]. Цей вплив,

який Черненко отримав на цій посаді, він згодом, після смерті свого «патрона», доволі вдало капіталізував.

Андрій Кириленко ще до «номенклатурного перевороту» 1964 року увійшов до вищої партійно-радянської еліти СРСР як член президії ЦК КПРС та голова Бюро ЦК КПРС по РРФСР. У Бюро ЦК КПРС по Росії опікувався «питаннями промисловості та партійних організацій міських і промислових» [708, с. 363]. Після перетворення президії ЦК КПРС у політбюро ЦК КПРС та оновлення складу цього органу 8 квітня 1966 року, Кириленка зробили повноправним членом політбюро ЦК КПРС і ввели до складу секретаріату ЦК КПРС [820, с. 50]. Як секретар ЦК він буде займатися питаннями промисловості. На цій посаді перебував до 1982 року [820, с. 55].

Ще при Хрущові неабияких висот досяг ще один «дніпропетровець» із «групи Брежнєва» – Микола Тихонов. З 1963 по 1965 рік Тихонов був заступником голови Держплану СРСР, міністром СРСР. Після зміцнення позицій Брежнєва як голови СРСР, щоб контролювати впливового голову Ради міністрів СРСР Олексія Косигіна, він призначив до нього заступником відданого «дніпропетровця» Тихонова. Заступником голови Ради міністрів СРСР Тихонов буде з 1966 по 1976 рік. У 1966 році його з кандидатів у члени ЦК переобрали членом ЦК КПРС [817, с. 886–887].

Прикладом ще однієї вдалої кар'єри «дніпропетровця», яка розпочалася за Хрущова і прискорилося за Брежнєва, є зростання Гната Новікова. Цей «дніпропетровець» на 1964 рік уже встиг зайняти посаду голови Державного комітету у справах будівництва при РМ СРСР (1963 – 1965 рр.) та побувати заступником голови Уряду СРСР Хрущова [817, с. 701]. Після 1964 року залишив за собою ці посади.

Подібні кадрові перестановки торкнулися також й України. Одним із ключових кадрових завдань Брежнєва в Україні було вивищення «дніпропетровців» на чолі з Володимиром Щербицьким. Але для цього треба було розірвати зв'язки Миколи Підгорного з місцевим партійно-радянським апаратом. Варто відзначити, що це було зробити не зовсім просто, адже Підгорний входив до тріумвірату Брежнєв–Косигін–Підгорний. Брежнєва не

влаштував такий розподіл влади, він прагнув «перетягнути ковдру» на себе. Щоб залишитися на вершині владної піраміди одному, йому треба було політично знищити своїх конкурентів, авторитетних членів політбюро ЦК КПРС – Підгорного і Косигіна.

Перший удар по авторитету Підгорного і Шелеста, який на той час керував Україною, було нанесено 2 вересня 1965 року, коли на президії ЦК відбулось обговорення «листа першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста до ЦК КПРС про зовнішню торгівлю УРСР» [300, с. 330–331]. Мова йшла про пропозицію партійного керівника УРСР дати дозвіл Україні вести самостійну зовнішню торгівлю. Зі спогадів Шелеста та Мікояна видно, що персональні обвинувачення і критика цієї записки, які лунали на засіданні, були інспіровані Брежнєвим не для конструктивної дискусії, а з метою «політичної травлі» та підризу авторитету Підгорного і Шелеста [389, с. 261–265]. Це була лише «проба пера». Наступним актом цієї інтриги було зменшення впливу Підгорного. Як відзначає Мікоян, Брежнєв «не хотів бачити поряд із собою Підгорного у ролі повноправного другого секретаря» [370, с. 146], його треба було «пересунути» на іншу посаду, але на яку? І така посада знайшлась.

Після 70-річного ювілею, у листопаді 1965 року, з проханням про свою відставку виступив один із найстаріших членів політбюро – Анастас Мікоян. Прохання це було підтримане, а вакантне місце Брежнєв запропонував Підгорному. Підгорний погодився. 9 грудня 1965 року він став головою президії Верховної ради СРСР і перебуватиме на ній до 1977 року.

Щоб змінити баланс сил у політичних елітах України, де в цей час домінували «харків'яни» [453, с. 228-232], які мали високого покровителя в Москві – Підгорного, Брежнєв вирішив повернути на посаду голови Ради міністрів УРСР «дніпропетровця» Щербицького. Для цього йому довелося докласти чимало зусиль, адже проти виступав перший секретар ЦК КПУ Шелест. Останній, разом з іншими членами секретаріату ЦК КПРС, підтримував кандидатуру Олександра Ляшка на цю посаду. Намітився певний «розкол» у поглядах на це питання серед членів президії ЦК КПРС: «з першого разу не визначилися з кандидатурою на голову РадМіну, незважаючи на те, що від нас

були конкретні пропозиції» [389, с. 267] – пригадує Шелест. Та, незважаючи на спротив частини президії і Шелеста, Брежнєв продовжував інтригу: «відчувалося, що Брежнєв щось виношує» [389, с. 267]. Підгорний також взяв сторону Шелеста: «Підгорний сказав Брежнєву, що йде безпринципний підбір кадрів не за діловими якостями, а за знайомством, тому що, мовляв, разом працювали, за особистою „відданістю”» [389, с. 268]. Підгорний звісно був правий у тому, що Брежнєв намагався поставити на чолі українського Уряду «віддану» йому людину, але при цьому сам забував, що значну частину керівних посад у Раді міністрів УРСР займали харків'яни. За оцінками Олексія Штейнле, «в активі Харкова було лише у семи міністерствах понад 20 керівних працівників» [453, с. 229]. Цей баланс треба було змінювати на користь дніпропетровців.

Брежнєву вдалося зломити спротив Шелеста та інших членів президії ЦК КПРС у питанні призначення головою Ради міністрів УРСР Щербицького, і 15 жовтня 1965 року він був призначений на цю посаду. Керувати урядом Щербицькому доведеться 7 років, при цьому знаходячись у перманентному конфлікті із першим секретарем ЦК КПУ Шелестом [378, с. 443]. Менше ніж через місяць, 6 грудня 1965 року, Щербицького обрали кандидатом у члени президії ЦК КПРС і на цьому ж засіданні від обов'язків секретаря ЦК КПРС був увільнений Микола Підгорний у зв'язку, як ми вже зазначали вище, з обранням його головою президії Верховної ради СРСР [820, с. 49].

Слідом за Щербицьким дніпропетровці почали займати посади різного рівня поза межами Дніпропетровщини. Щоб показати цю тенденцію наведемо прізвища і посади цих дніпропетровців: 1) Добрик Віктор Федорович – 1-й секретар Івано-Франківського обласного комітету КПУ (1969 – 1973 рр.), 1-й секретар Львівського обласного комітету КПУ (1973 – 20 березня 1987 рр.); 2) Василь Дрозденко – секретар ЦК КПУ (1966 – 1971 рр.); 3) Володимир Артамонов – 2-й секретар Одеського обкому КПУ (1973 – 1974 рр.); 4) Лев Шпаковський – міністр побутового обслуговування населення УРСР (1966 – 1980 рр.); 5) Микола Васильєв – 1-й секретар Белгородського обласного комітету КПРС (1964 – 1971 рр.), а потім 1-й заступник голови Ради міністрів РРФСР (1971 – 1979 рр.); 6) Микита Толубєєв – надзвичайний і повноважний посол СРСР в Республіці Кіпр

(1968 – 1970 рр.) та Республіці Куба (1970 – 1979 рр.); 7) Петро Погребняк – 1-й заступник міністра сільського господарства УРСР (1970 – 1971 рр.), а згодом міністр сільського господарства УРСР (1971 – 1976 рр.); 8) Олександр Капто – 1-й секретар ЦК ЛКСМУ (1968 – 1972 рр.); 9) Анатолій Уланов – завідувач відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ (1970 – 1972 рр.); 10) Юрій Торсуєв – секретар ЦК ВЛКСМ (1962 – 1970 рр.); 11) Олексій Смирнов – секретар ЦК КП Білорусі (1968 – 1978); 12) Павло Козир – 1-й секретар Одеського обласного комітету КПУ (1970 – 1977 рр.) [578, р. 63–89]. Це далеко неповний перелік «дніпропетровців», які почали експансію у вищі ешелони партійно-радянської влади УРСР.

Усі вищеописані призначення посилювали вплив Брежнєва в партійно-радянському апараті, надавали йому впевненості для удару по головному конкуренту на кремлівському владному «Олімпі» – молодому та амбіційному Олександр Шелєпіну. У руках Шелєпіна на цей час була сконцентрована доволі велика влада. Він був членом політбюро та секретарем ЦК КПРС, заступником голови Ради міністрів СРСР та головою Комітету партійно-державного контролю (КПДК) ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР. Усі ці впливові партійно-радянські посади, які він займав, а також старі зв'язки у КДБ СРСР (очолював КДБ СРСР – 1958 – 1961 рр.) дозволяли йому вступити в боротьбу за «перше крісло» в Кремлі.

Як справедливо відзначає Рой Медведєв: «Брежнєв зі своєю тоді ще порівняно слабкою «командою» не зміг би встояти проти натиску Шелєпіна і його вкрай активної групи «шелєпінців», недавніх вихідців з апарату ЦК ВЛКСМ і КДБ, які посіли впливові позиції також і в багатьох органах масової інформації» [670, с. 122]. Виходячи з такого розподілу сили, яким же чином Брежнєву вдалося не втратити владу і навіть «прибрати» з політичної арени свого конкурента?

Кожному із «кремлівських вождів» і впливових перших секретарів союзних республік, обкомів, крайкомів треба було визначатися з ким вони: із «залізним Шуріком», це прізвисько відповідало характеру Шелєпіна, чи зі слабким і доволі м'яким, як багато хто тоді вважав, за характером Брежнєвим. Від правильності вибору залежала їх подальша кар'єра.

Як показав час, вибирати їм не довелося бо більшість із тих, кому треба було робити цей вибір, підтримували того, хто сильніший. Про це добре знав досвідчений у внутрішньопартійній боротьбі Брежнєв. Як талановитому партійному функціонеру сталінської школи, йому була добре відома максима «кадри вирішують все». Окрім цього, на його стороні була формальна перевага, саме він очолив СРСР.

Для позбавлення від головного конкурента Брежнєв влаштував відсторонення 9 грудня 1965 року Шелєпіна з посади заступника голови Ради міністрів СРСР та голови Комітету партійно-державного контролю при ЦК КПРС і виведення його зі складу Ради міністрів СРСР. Через рік по позиціях і авторитету Шелєпіна було нанесено другий удар: «Суслов упевнено взяв на себе обов'язки другого секретаря ЦК КПРС, відтиснувши Шелєпіна в Секретаріаті ЦК на третє місце» [670, с. 123]. Суслову було доручено готувати XXIII з'їзд КПРС. Цей з'їзд був доволі знаковим для всієї радянської номенклатури, адже саме на ньому була внесена правка до статуту КПРС. Було скасовано «хрущовську» 25 статтю: «...враховуючи, що в партії під час виборів відбувається регулярне оновлення складу партійних комітетів з урахуванням конкретних місцевих умов, а також ділових і політичних якостей працівників і що регламентація в цих питаннях на практиці себе не виправдала, вважати недоцільним зберігати в подальшому в статуті КПРС положення, які визначають норми оновлення і змінюваність складу партійних органів і секретарів партійних організацій. У зв'язку з цим § 25 з Статуту виключити. Доповнити § 24 зазначенням про те, що під час виборів усіх партійних органів – від первинних організацій до Центрального Комітету КПРС – дотримується принцип систематичного оновлення їх складу і спадкоємності керівництва» [272, с. 27–29.]. Відміна цієї норми з оновлення партійного апарату була вимогою більшості партійних керівників, зокрема саме ця норма підштовхувала їх виступити проти Хрущова у 1964 році. Пішовши на цей крок, Брежнєв збільшив лояльність апарату до себе і дав сигнал, що він тримає курс на кадрову стабільність.

Також цей з'їзд був важливим для Брежнєва тим, що він зміг ввести до складу ЦК нових членів і кандидатів ЦК КПРС. Із 19 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПРС троє були «людьми Брежнєва» [820, с. 50].

Варто відзначити, що присутність дніпропетровців серед членів ЦК КПРС постійно зростала. За підрахунками, проведеними Джоелем Мозесом, чисельність «дніпропетровців», повноправних членів ЦК, подвоїлася з 1961 по 1976 рік. Так, у 1961 р. серед членів ЦК КПРС дніпропетровців було п'ять осіб, вже через чотири роки їх уже було до десяти у 1971 рік, і на 1976 рік вони займали одинадцять крісел у ЦК КПРС [578, р. 63–89].

Гарний привід для розправи над Семичасним дали самі «шелепинці», за спогадами Анастаса Мікояна: «абсолютно несподівано для мене угруповання Шелєпіна на початку 1967 р. звернулося до мене з пропозицією взяти участь в їхній боротьбі проти угруповання Брежнєва...<...>...виступити першим, виходячи з мого авторитету в партії, після чого вони всі виступлять й усунуть Брежнєва з посади Першого секретаря. <...> Скінчилася ж справа тим, що секретар МК Єгоричев, соратник Шелєпіна, виступив на Пленумі ЦК з різкою, але малообгрунтованою критикою Міністерства оборони і ЦК у керівництві цим міністерством: Москва, мовляв, погано підготовлена до раптового нападу з боку США. <...> Брежнєв зрозумів цю вилазку як початок відкритої боротьби проти нього» [370, с. 629–630]. На наступний день Брежнєв «дав бій»: «на ранок виступив Брежнєв. Хтось зумів за одну ніч підготувати йому промову, досить напористу. Звичайно, що, отримавши таку «високу команду», виступаючі почали критикувати вже Єгоричева, говорити про те, що атака проти військових нічим не обгрунтована, принесе шкоду обороноздатності і авторитету збройних сил» [391, с. 339]. За цей виступ Єгоричева значно «понижили», зробивши заступником міністра тракторного і сільськогосподарського машинобудування СРСР, а згодом і взагалі «вислали» з СРСР послом у Данію.

Після Єгоричева настала черга ще одного «комсомольця» Семичасного. Для того, щоб вибити з рук Шелєпіна ще один козир, була розроблена ціла операція із відсторонення тогочасного голови КДБ СРСР. Брежнєв не міг допустити, щоб такою впливовою структурою керувала непідконтрольна йому людина.

Петро Шелест доволі детально описав цю брежнєвську «спецоперацію»: «Перед засіданням політбюро, приблизно за годину, мене запросив до себе в кабінет Л. Брежнєв. Після загальних розмов про стан справ у республіці, країні, в цьому числі і з деяких питань порядку денного, раптом Брежнєв мені сказав: «Май на увазі, що сьогодні ми будемо вирішувати питання про звільнення Семичасного з посади голови КДБ СРСР...» [389, с. 294]. Для Шелеста це було повною несподіванкою, про що він і записав у своїх спогадах: «Зовні, здавалося, не було ніяких причин і приводів для звільнення Семичасного. До цього про це ніколи ні на яких рівнях і розмови не було... Єдина «причина» (по-брежнєвські) звільнення Семичасного було те, що він багато знав про всю «кухню» зміщення Хрущова. Він завжди міг висловити свою думку» [389, с. 294]. Брежнєв не хотів залишати Семичасного поряд із його «патроном» Шелєпіним у Москві, тому і звернувся до Шелеста за допомогою у працевлаштуванні опального в Україні: «Не хочеться його ображати сильно, можливо, ти щось запропонуєш на Україні, де використовувати на роботі Семичасного?» [389, с. 294]. На що Шелест запропонував: «можливо, його можна використати на партійній роботі першим секретарем обкому партії на Україні. Така можливість є в Кіровоградській області, і це в нас буде сприйнято добре» [389, с. 295]. Брежнєв не хотів залишати Семичасного не тільки в Москві, а навіть на будь-якій партійній роботі, тому перша пропозиція Шелеста була ним відкинута. Незрозуміло, чому Брежнєв так категорично виступав проти призначення Семичасного першим секретарем Кіровоградського обкому, адже ця область із доволі невеликою партійною організацією не мала такого впливу і ваги, як Дніпропетровськ, Донецьк чи Харків? На нашу думку, він просто знищував кар'єру висуванця Шелєпіна без будь-якої можливості її відновити.

Під кінець цієї дивної розмови з Брежнєвим Шелест запропонував посаду для Семичасного в республіканському радянському апараті головою Радміну УРСР, за цю можливість й ухопився Брежнєв: «пиши записку в ЦК КПРС, створимо ще одну додаткову посаду першого заступника» [389, с. 295]. Таким чином, доля і кар'єра Семичасного була визначена цими двома керівниками на 14 років. Заступником голови Ради міністрів УРСР Володимир Семичасний буде

працювати з 1967 по 1981 рік, і саме на цій посаді його політична кар'єра завершилась.

Посунувши головного союзника Шелепіна, Брежнєв взявся і за нього самого. «Довкола Семичасного плелися інтриги. Прихильники Брежнєва були впевнені, що Шелепін претендує на місце генерального секретаря, і намагалися нав'язати цю думку керівникам партії. А Семичасний вважався людиною Шелепіна, отже, він теж із табору «противника», і тому – фігура явно небажана» [324, с. 198]. І їм це вдалося. Щойно Шелепін вийшов із лікарні, його майже одразу перевели на другорядну, в тодішній партійно-радянській системі розподілу влади, посаду – голова Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС), а згодом, 26 вересня 1967 року звільнили від обов'язків секретаря ЦК КПРС [370, с. 629–630; 820, с. 50]. Так з легкої руки Брежнєва завершилася кар'єра молодого, перспективного політичного діяча.

На місце звільненого Семичасного призначили Юрія Андропова. Андропов був компромісною фігурою для Брежнєва, адже він ще не міг призначити на місце голови КДБ СРСР «свою людину», оскільки інші члени кремлівської керівної верхівки могли розцінити цей крок, як загрозу їхній владі. Тому Брежнєв пішов на цей компроміс. Тут варто також мати на увазі, що Андропов не мав у Кремлі свого «патрона», адже його «опікун» Отто Куусінен помер у червні 1964 року. З ним Андропов був у добрих стосунках ще з тих пір, як вони разом працювали у Карело-Фінській РСР [675, с. 409]. Андропов на той момент ще не встиг заручитися підтримкою іншого «патрона», а можливо він зрозумів, що йому вже час «грати свою сольну партію». Без покровительства і власної розгалуженої клієнтели Андропов був ідеальною фігурою на пост голови КДБ. При досягненні компромісу між усіма членами політбюро 18 травня 1967 року Юрія Андропова призначили головою КДБ СРСР [238].

Варто відзначити, що для Андропова перехід із ЦК в КДБ був певним пониженням. Щоб зберегти за ним усі попередні матеріальні блага, які йому були призначені у відділі ЦК КПРС, Брежнєв спеціально виніс це питання на політбюро. Питання про матеріальні заохочення Андропова було розглянуте 23 травня 1967 року на засіданні політбюро ЦК КПРС, на якому було прийняте

рішення зберегти: «за Ю.В. Андроповим на період його роботи головою Комітету державної безпеки при Раді міністрів СРСР матеріально-побутове забезпечення та медичне обслуговування, яким він користувався як секретар ЦК КПРС» [327, с. 213, 282].

Щоб остаточно бути впевненим у лояльності КДБ, до Андропова були прикріплені заступниками три члени клану – «дніпропетровці» Віктор Чебриков (з 1967 року займався кадровими питаннями в КДБ, а в 1968 році був призначений заступником голови КДБ СРСР) і Георгій Циньов (з 1970 року заступник голови КДБ СРСР) та член «молдавської групи» Семен Цвигун (з 1967 року перший заступник голови КДБ СРСР), які постійно тримали Брежнєва в курсі справ у цьому відомстві. Брежнєва з Циньовим і Цвигуном пов'язувала стара дружба. Вони «користувалися особливою прихильністю Леоніда Ілліча» [386, с. 111]. Серед цих трьох найбільш карколомним злетом у кар'єрі Брежнєву може завдячувати Чебриков, адже з легкої руки Брежнєва його перекинули з посади другого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ аж у заступники голови КДБ СРСР.

На початку 1960-х років Дніпропетровська область перетворюється на центр металургійної промисловості та ракетно-космічного машинобудування. Що обумовлює значну увагу до регіону найвищого партійно-господарського керівництва СРСР.

На відміну від попередніх років у дніпропетровській області значно збільшилась чисельність населення. Так, у 1965 році у Дніпропетровській області мешкало 3 млн. 87 тис. осіб, що менше ніж у Київській (3 млн 141 тис.) і Донецькій (4 млн 720 тис. осіб) областях [316, с. 14–15]. Усі інші області УРСР значно поступалися цим трьом «пилососам». Різке зростання чисельності населення, багато в чому було обумовлене високими темпами промислового розвитку регіону.

Високі темпи розвитку промисловості регіону підтримувалися значними фінансовими вливаннями. За період з 1961 по 1975 роки Дніпропетровщина отримала близько 20 млрд крб. на розвиток свого індустріального комплексу [638, с. 270].

Кадри високої кваліфікації готували 12 закладів вищої освіти: гірничий, медичний, металургійний, хіміко-технологічний, інженерно-будівельний, інженерів залізничного транспорту, сільськогосподарський інститут. У 1971 році було створено Придніпровський науковий центр Академії наук УРСР, в якому були сконцентровані основні інтелектуальні сили регіону. До цього центру входили: 80 науково-дослідних і проектних інститутів та їхніх філій, вузівські наукові організації, чисельні заводські лабораторії [761, с. 151]. Окрім цих наукових установ, найбільш засекреченим і найбільш стратегічно значущим для СРСР було конструкторське бюро «Південне», яке очолювали М.К. Янгель (1954 – 1971 рр.) та В.Ф. Уткін (1971 – 1990 рр.) [789, с. 401]. Така висока концентрація закладів вищої освіти, науково-дослідних та проектних інститутів, з «армією» висококваліфікованих вчених, робила Дніпропетровську область одним із найбільш потужних наукових центрів УРСР та СРСР.

Така соціально-економічна вага регіону підвищувала і статус керівників області. У майбутньому такі керівники мали більше шансів вирватись із регіонального рівня влади на республіканський чи загальносоюзний.

Зокрема постановою пленуму Дніпропетровського обкому КПУ від 27 жовтня 1965 року Олексія Ватченка обирають першим секретарем Дніпропетровського обкому [149, арк. 32]. Ватченко уособлюватиме собою стабільність регіональних кадрів, бо саме він буде приймати всі найважливіші кадрові рішення у партійному апараті області упродовж 11 років, недопускаючи «варягів». За ці 11 років у регіоні сформується потужна регіональна партійна еліта, яка стане «донором» кадрів від регіонального до республіканського та загальносоюзного рівнів. Щоб унаочнити цей відтік кадрів, треба прослідкувати, кар'єрні траєкторії «ключових» фігур у регіоні.

До таких «ключових» фігур ми віднесли: першого секретаря обкому, голів облвиконкому та керівників силових органів області (УВС, КДБ).

У 1964 році з посади голови облвиконкому пішов дніпропетровець Микола Васильєв, а на його місце обрали також дніпропетровця Михайла Пашова. Покинувши Дніпропетровську партійну організацію, Васильєв обійняв посаду першого секретаря Білгородського сільського обкому КПРС. Після об'єднання

сільського та промислового обкомів очолив його. Першим секретарем Білгородського обкому ЦК КПРС Васильєв був майже вісім років з 15 грудня 1964 по 22 січня 1971 року. Досвід керівництва облвиконкомом та обкомом дозволили йому ще вище піднятися кар'єрною драбиною. 18 лютого 1971 року Васильєва призначили першим заступником голови Ради міністрів РРФСР [764].

Пашов потрапив до Дніпропетровщини в 1943 році в Дніпропетровське обласне управління сільського господарства. Незабаром очолив це управління (1956 – 1961 рр.). У 1961 році Пашова обрали заступником голови виконкому Дніпропетровської облради, а вже через рік його призначили начальником Дніпропетровського обласного управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів. Після того, як свою посаду полишив Васильєв, його місце голови Дніпропетровського облвиконкому зайняв Пашов. Очолюватиме Дніпропетровський облвиконком Пашов буде незмінно 14 років (1964 – 1978 рр.). З цієї посади вийде на пенсію [802].

Таким чином, Васильєв і Пашов як керівники сформувалися у надрах Дніпропетровського партійно-радянського апарату, ставши її невіддільною частиною. Васильєв, покинувши рідну область, зробив стрімку кар'єру, що не завжди вдавалося керівникам, які очолювали облвиконкоми, а Пашов після чотирнадцяти років роботи головою Дніпропетровського облвиконкому пішов одразу на пенсію.

Керівниками Управління внутрішніх справ (УВС) – Управління охорони громадського порядку (УОГП) Виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради були Петро Олійник та Іван Гладуш.

Петро Олійник народився 2 березня 1921 року в м. Лебедин Сумської обл. Юридичну освіту отримав у Харківському юридичному інституті. Починаючи з 1950-х років, Олійник працює в органах внутрішніх справ. До Дніпропетровської області прибув у 1959 році на посаду начальника УВС та УОГП Дніпропетровського облвиконкому. На цій посаді пропрацював до липня 1968 року. Після роботи в Дніпропетровській області отримав значне підвищення – заступник міністра охорони громадського порядку Української РСР (липень 1968 – 14 березень 1977 рр.) [799].

Наступником Олійника на посаді начальник УОГП та УВС Дніпропетровського облвиконкому став Іван Гладуш. Гладуш, на відміну від багатьох попередніх керівників цього відомства, був «місцевим». Він народився 24 липня 1929 року в с. Мішурін Ріг Дніпропетровської обл. Освіту здобував: спочатку в Дніпропетровському автотранспортному технікумі, який закінчив у 1951 році, а потім у Всесоюзному заочному машинобудівному інституті в Москві [767].

Відразу після закінчення технікуму пішов працювати в ДАІ в Дніпропетровській області на посаді інспектора. З 1955 по 1963 рік пройшов шлях від старшого інспектора до начальника відділу ДАІ УОГП Дніпропетровського облвиконкому. Пізніше обіймав посади: заступник начальника УОГП Дніпропетровського облвиконкому (1965 – 1968 рр.), начальник УОГП – УВС Дніпропетровського облвиконкому (1968 – 1974 рр.). Для подальшого просування службовою драбиною закінчив у 1970 р. Київську вищу школу МВС СРСР. Після завершення служби в Дніпропетровській області Гладуша направили начальником УВС Донецького облвиконкому (квітень 1974 – квітень 1977 рр.) [767].

Важливою управлінською структурою була Прокуратура Дніпропетровської області. З 1964 по 1972 рік прокурорами області були: Іван Чубар та Володимир Вовк.

Іван Чубар, українець, зробив кар'єру в Прокуратурі м. Чернівці. Саме з Чернівців він потрапив до Дніпропетровської області. В області спершу був заступником голови обласного суду (1956 – 1959 рр.), а вже з грудня 1959 р. перейшов працювати в прокуратуру м. Кривий Ріг. Через чотири роки він очолив прокуратуру Дніпропетровської області (1963 – 1964 рр.) [639, с. 10–11].

Наступником Чубаря був Володимир Волков, який, на відміну від свого попередника, свою кар'єру розбудовував саме на Дніпропетровщині. Посаду прокурора Дніпропетровської області він обіймав вісім років (1966 – 1974 рр.) [639, с. 11].

Отже, і серед керівників «силових» відомств (УВС та Прокуратури) області відбулися зміни в бік призначення «місцевих». Така кадрова політика може

вказувати на впливових покровителів, які намагалися сприяти тому, щоб і «силовики» були місцевими чи принаймні професійно зростали саме на Дніпропетровщині. Адже у попередні роки було прийнято призначати на такі посади «варягів», тим самим створюючи перепони на шляху формування неформальних зв'язків між партійно-радянським апаратом області і «силовиками».

Таким чином, починаючи з 1953 по 1964 рік невпинно зростає чисельність представників дніпропетровської партійно-радянської еліти на загальносоюзному рівні. Найбільших успіхів у цьому напрямі досягли: Леонід Брежнєв (секретар ЦК КПРС, голова президії Верховної ради СРСР), Андрій Кириленко (перший заступник голови Бюро ЦК КПРС по РСФСР, голова Бюро ЦК КПРС із керівництва промисловістю і будівництвом Російської РФСР), Микола Миронов (завідувач Адміністративного відділу ЦК КПРС) та Микола Тихонов (заступник голови Держплану СРСР – міністр СРСР). На республіканському рівні влади можна виділити ще двох дніпропетровців, які зайняли ключові посади в республіках: Микола Щолоков (перший заступник голови Ради міністрів МРСР, голова РНГ МРСР) та Володимир Щербицький (голова Ради міністрів Української РСР, секретар Дніпропетровського обкому КПУ). Таким чином, можна говорити, що результатом «хрущовського» періоду у формуванні дніпропетровського клану стало виникнення «московської» групи представників земляцтва.

На республіканський рівень дніпропетровці почнуть масово виходити після того, як Володимир Щербицький займе крісло голови Ради міністрів УРСР.

На регіональному ж рівні відбувався процес витіснення «варягів» з усіх ключових партійно-радянських посад. Досягає свого піку процес консолідації місцевих еліт, який був розпочати ще й Брежнєвим, а продовжений Кириленком, Щербицьким та Ватченком. З 1953 по 1972 рік першими секретарями Дніпропетровського обкому, за єдиним винятком (Антон Гайовий), будуть вихідці із місцевої партійно-радянської еліти. Подібний процес відбувався і на рівні голів Дніпропетровського облвиконкому та керівників «силових» відомств регіону.

Номенклатурний переворот 1964 року надав новий імпульс для просування дніпропетровців владною пірамідою вгору. Брежнєв став першим секретарем ЦК

КПРС, Щербицького повернули на посаду голови Ради міністрів УРСР, Кириленка зробили членом ЦК, Миколу Тихонова поставили заступником голови Ради міністрів СРСР, а Миколу Щолокова призначили міністром внутрішніх справ СРСР. Таким чином, було підготовлене підґрунтя для захоплення дніпропетровцям республіканського рівня влади в УРСР та частини посад на загальносоюзному рівні.

РОЗДІЛ 4

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ КЛАН У ВЛАДНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ 1970-х – ПОЧАТОК 1990-х рр.

4.1. Політичне домінування дніпропетровського клану (1970-ті – початок 1980-х рр.)

Впливовим центром влади в СРСР була посада першого секретаря ЦК КПУ, яку з 1963 по 1972 рік обіймав Петро Шелест. Керівник України на той час мав достатній авторитет у партійному апараті СРСР, щоб у деяких питаннях підважувати авторитет першого секретаря ЦК КПРС. Окрім того, в Україні значний вплив мали «харків'яни», патронами яких були Підгорний та Шелест [752, с. 228–232]. Подібна ситуація не могла влаштувати Брежнєва. У нього були свої плани відносно посади першого секретаря ЦК КПУ і положення дніпропетровської клієнтели в українській республіці.

Прибрати з посади першого секретаря ЦК КПУ Шелеста одноосібним рішенням, без серйозних на те підстав, Брежнєв не міг, тому ці «підстави» треба було зорганізувати. Однією із таких підстав став так званий націоналізм Шелеста, а як відомо, «звинувачення в націоналізмі стосовно українських кадрів завжди було найбільш безвідмовною зброєю, що дозволяла розчищати шлях до вершин влади» [364, с. 256].

Щоб підготувати цю «справу» проти Шелеста, в Україні змінили голову КДБ. Замість лояльного до Шелеста Віталія Нікітченка, який входив до харківської управлінської мережі, 18 липня 1970 року призначили Віталія Федорчука. Федорчук знаходився в товариських відносинах із «дніпропетровцем» Георгієм Циньовим, який і відрекомендував його на цю посаду Брежнєву [788, с. 514–515]. Особиста рекомендація одного із членів брежнєвської управлінської мережі доволі часто використовувалася для просування «своїх» кар'єрною драбиною. Подібні практики часто ставали фундаментом у неформальних відносинах між патроном і клієнтами, тим самим руйнувався інститут професійної репутації. Додатковою перевагою саме цієї кандидатури в очах

Брежнєва було те, що Федорчук та Андропов ненавиділи один одного. Призначення головою КДБ УРСР саме Федорчука це: по-перше, без зайвого розголосу збиралися матеріали на Шелеста, які ляжуть в основу підготовки його зняття; по-друге, можна було використати особисту неприязнь між головою КДБ СРСР Андроповим і Федорчуком аби зменшити вплив першого на КДБ УРСР; по-третє, «своя» людина могла пильнувати за опальним Семичасним, який у цей час знаходився в Україні і ще міг доставити клопоту [378, с. 434].

Одразу після свого призначення Федорчук став підбирати «компромат» на Шелеста: «збирав усі факти національних і націоналістичних проявів по крихтах, і все це ставилося в рядок Шелесту, і тільки йому» [378, с. 447]. Більшість із зібраних «фактів» не мали ніякого відношення до націоналізму. Адже, як справедливо відзначає український історик Якубець, «П. Шелест не був націоналістом у класичному розумінні цього слова – хіба що, можливо, більше, ніж це дозволялося рамками комуністичної ідеології, дбав про інтереси своєї республіки та народу, до якого належав» [757, с. 115]. Надмірне лобіювання інтересів однієї з союзних республік створювало зайве напруження серед значної когорти «обділених» керівників інших.

Наступним кроком Брежнєва було направлення Андропова до Києва (24 лютого 1971 року), щоб він міг перевірити, як іде процес збору матеріалів проти Шелеста та з'ясувати позицію першого секретаря ЦК КПУ перед з'їздом партії [389, с. 488]. Така увага з боку голови КДБ СРСР, який не любив покидати свого кабінету на Старій площі, не могла не налякати Шелеста, який усе правильно розумів: «Брежнєв задумав перемістити мене на іншу роботу: в Україні я йому сильно мозолив очі» [389, с. 488]. Розуміючи всю складність ситуації, що довкола нього складалася, навіщо було він провокувати свого візаві, відверто висловлюючи «свої міркування, в тому числі про недоліки в стилі керівництва центру. Про Брежнєва сказав, що його всіляко треба підтримувати, але не можна ж на політбюро влаштовувати безпредметну балаканину, «базар» – треба розпочаті справи доводити до кінця, більш предметно і глибоко займатися економікою власної держави» [389, с. 488]. Адже Шелест знав, що Андропов обов'язково передасть цю розмову Брежнєву? Один із варіантів пояснення цього

факту – очільник УРСР був занадто впевнений у своїх силах і вірив, що Брежнєв не піде на відкритий конфлікт із керівником однієї з найбільших радянських республік та одним із найвпливовіших членів політбюро ЦК КПРС. Ця, хоч і непряма, критика особисто Брежнєва прискорила зняття Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ.

Додатковим козирем проти Шелеста, який він самостійно фактично вручив своїм критикам, була його книга «Україна наша Радянська». У Москві цю книгу розцінили, як відверто антиросійський випад і потурання українському націоналізму. Навіть друг Шелеста Підгорний «негативно висловився відносно питання виходу моєї книги «Україна наша радянська». Він прямо сказав, що в таких обставинах не треба було цього робити, тому що декотрі «діячі» на цьому підіграють, і ґрунтовно» [389, с. 489].

У руслі цієї кампанії 28 вересня 1971 року була прийнята постанова ЦК КПРС «Про політичну роботу серед населення Львівської області» [371]. Звинувачення, які закидалися у цій постанові, були настільки небезпечними і жорсткими, що вона навіть не була опублікована. Як відзначив Леонід Млечин, «цілилися в Шелеста, а дісталось його підлеглим зі Львова» [675, с. 203]. Усе йшло до зміщення Шелеста. Семичасний доволі красномовно описав атмосферу, яка панувала довкола Шелеста: «відставка Шелеста, загалом, уже була підготовлена, і Україна, і актив – усі її чекали. І всі бачили, що йде відкрита боротьба за крісло першого секретаря, що Щербицький нестримно рветься в це крісло. У той же час усім було зрозуміло: керують його діями з Москви, а в Україні тільки підливають масла у вогонь...» [378, с. 447].

Перший серйозний колективний випад на найвищому рівні проти Шелеста відбувся 30 травня 1972 року під час засідання політбюро. Усе почалося з довідки-інформації, з якою виступив Андропов – «про ворожу пропаганду та її вплив, про загострення класової та ідеологічної боротьби. Про антипартійні та антирадянські прояви політичних блоків. Про просочування за кордон небажаної інформації та про поширення „самвидаву”» [388, с. 565]. Замість очікуваного вислуховування інформації розпочалося колективне «цькування» Шелеста. Для відбиття цієї атаки Шелест взяв слово і спробував прокоментувати деякі

положення цього виступу, а Брежнєв скористався вдалою нагодою і став подавати репліки-закиди на адресу самого виступаючого. Він вказав на недоречність «оспівування козацтва» у книзі Шлеста «Україна наша Радянська», потім поставив під сумнів заходи керівництва України щодо роботи Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», а також опосередковано звинуватив керівника України в потуранні націоналізмові на Західній Україні: «Кажуть, що на заході України де-не-де піднімають голову бандерівці та оунівці, а їх там проживає 50 тисяч осіб»[388, с. 567]. Не промовчав і Щербицький, який використав цей шанс, щоб якомога сильніше «вколоти» Шлеста. Він звинуватив Шлеста в підтримці історичних проєктів: «... даремно інколи вихваляємо старовину, заохочуємо створення гербів у містах», а також, що більш важливо, натякнув на те, що керівництво республіки підбирає керівників з огляду на їх національність, надаючи, як правило, перевагу українцям [388, с. 570]. Хоч і опосередковано, але на захист Шлеста став Підгорний, але це мало допомогло, позаяк Брежнєв, завершуючи обговорення, ще декілька разів вказав на недоліки роботи Шлеста, а наприкінці своєї промови навіть закликав звернути пильну увагу на кадри і кадрові переміщення. Останні заклики Брежнєва відносно пильності в «кадрових питаннях», з-поміж іншого, були і натяком Шлесту підготуватися до кадрових ротацій.

Остаточне питання про переведення Шлеста з Києва до Москви було вирішено 19 травня 1972 року в день проведення пленуму ЦК КПРС. Ця подія доволі детально описана Шлестом у його спогадах. Наведемо короткий фрагмент розмови, що відбулася між ним і Брежнєвим у кімнаті президії: «Ти, Петре Юхимовичу, уже 10 років першим секретарем КПУ, може, пора тобі змінити обстановку» на що Шлест відповів – «про що мова, чому так скороспішно і раптово виникло питання?». Брежнєв відповів – «Треба поміняти тобі обстановку, перейти працювати до Москви». Шлест, роблячи вигляд, що не розуміє, продовжує домагатися відповіді від Брежнєва на своє запитання – яка причина? Ця незручна для обох розмова тривала ще деякий час. Під кінець, Брежнєв, хоч і не відверто, але відповів на запитання Шлеста: «Щодо роботи до тебе претензій немає, але так потрібно зробити для загальної користі справи. Відпустити тебе

зараз на пенсію не можемо. Настане час, і вийдеш на пенсію, і добру пенсію. А зараз ти повинен бути в Москві. Давай згоду, і всі члени Політбюро правильно зрозуміють цей твій крок» [388, с. 580–581].

Звісно, всі члени політбюро зрозуміли таке рішення Шелеста, адже Брежнєв із ними вже мав розмову та узгодив це питання. Шелест, як досвідчений апаратник, добре розумів, що іншого виходу, окрім погодитися з пропозицією Брежнєва, у нього не було. Не відкладаючи це рішення в довгий ящик, у цей же день увечері, Брежнєв виніс на затвердження політбюро питання про призначення Шелеста заступником голови Ради міністрів СРСР. Одразу ж з'явилося і рішення політбюро ЦК КПРС «Про заступника Голови Ради Міністрів СРСР» [388, с. 583]. Тієї ж ночі Шелест полетів у Київ, а на наступний день з'явився й Указ президії Верховної ради СРСР про призначення його заступником голови Радміну. Перед від'їздом в Москву на нову роботу Шелест повинен був взяти участь у пленумі КПУ, на якому обрали нового голову республіки, але в Москві вирішили інакше. 23 травня Суслов наполіг, щоб Шелест невідкладно прибув до Москви, не чекаючи пленуму: «Пленум переноситься, а ви повинні бути у Москві. Інакше буде погано» [388, с. 585]. Московське керівництво зробило все, щоб Шелест залишив Україну якнайшвидше, без зайвого галасу і довгих прощань. Це був черговий сигнал для Шелеста, що його політична кар'єра добігає кінця, а партійно-радянському апарату, який був сформований під старого керівника, треба готуватися до кадрових змін.

Завершуючи свою роботу в Україні, Шелест зробив спробу запропонувати Брежнєву власні кандидатури на місця, які вже скоро стануть вакантними. На своє місце Шелест запропонував «донеччанина» Олександра Ляшка, на місце другого секретаря ЦК КПУ – «харків'янина» Григорія Ващенка або «донеччанина» Вадима Дегтярьова, на посаду голови ВРУ – «киянина» Івана Лутака або Нікіфора Кальченка [389, с. 533–554]. Брежнєв недвозначно дав зрозуміти Шелесту, що подібні кадрові питання будуть вирішувати без нього.

У Москві Шелест недовго відпрацював заступником голови Радміну. На пленумі ЦК КПРС 27 квітня 1973 року Шелеста вивели зі складу політбюро ЦК КПРС [388, с. 635-636; 820, с. 51–52].

Не встиг колишній очільник УРСР прибути до Москви, як у Києві вже 25 травня 1972 року організували і провели пленум ЦК КПУ, де обрали першим секретарем ЦК КП України Володимира Щербицького [1, арк. 1]. У цей же день, під час розширеного засідання політбюро ЦК КПУ, у присутності перших секретарів обкомів була інспірована кампанія по дискредитації Шелеста та його ідеологічної політики в Україні. На цьому засіданні з особливим завзяттям виступали Олексій Ватченко, Віталій Федорчук та Володимир Цибулько. Це був перший дзвіночок для секретаря ЦК КПУ з ідеології Федора Овчаренка, який підтримував і Шелеста, і його політику. Невдовзі після цього, на московській нараді секретарів ЦК республіканських та обласних організацій, Овчаренко був підданий нищівній критиці з боку Михайла Суслова, який звинуватив його «у небажанні довести до всієї парторганізації України рішення секретаріату ЦК по Львівській області, в перебільшенні ролі України в Радянському Союзі як держави і т.ін.» [373, с. 168].

Одразу після повернення Овчаренка з цієї наради в Україну відбулася розмова із Щербицьким, який повністю підтримував усі висловлені Сусловим звинувачення на його адресу. Овчаренку давали зрозуміти, що він зайвий у команді, яку почав формувати Щербицький. Зрозумівши це, він вимушений написати заяву про відставку і перехід на наукову роботу. Однієї заяви «за власним бажанням», виявилось замало: Овчаренка хотіли принизити. На черговому пленумі ЦК КПУ роботу Овчаренка визнали незадовільною, а також попередили, щоб він навіть не розраховував зайняти посаду директора Інституту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР, бо для нього було підготовлена його стара посада завідувача лабораторії [373, с. 168]. На вакантну посаду секретаря з ідеології ЦК КПУ Щербицький запропонував Валентина Маланчука, який у цей час працював заступником міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР [300, с. 373]. Незважаючи на заперечення з боку деяких членів політбюро ЦК КПУ проти цієї кандидатури, Маланчука все-таки призначили секретарем ЦК КПУ з ідеології [366, с. 119]. Для української культури та гуманітаристики це призначення стало серйозним ударом, розпочався так званий період «маланчуківщини», який тривав з 1972 по 1979 рік [599]. Протягом 1972 – 1973

років за підписами Щербицького і Маланчука виходить низка постанов, доповідних записок, статей у журналах і газетах: Постанова політбюро ЦК КПУ про посилення боротьби з націоналізмом від 11 жовтня 1972 року, Постанова ЦК КПУ «Про книгу П.Ю. Шелеста „Україна наша Радянська”» 20 лютого 1973 року, стаття в журналі «Комуніст України» про книгу П.Ю. Шелеста «Україна наша Радянська» (квітень 1973 року), доповідна записка секретаря ЦК КПУ В.Ю. Маланчука в ЦК КПУ про посилення боротьби проти націонал-комунізму (раніше 10 квітня 1973 року), доповідна записка першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербицького до ЦК КПРС про факти вияву націоналізму в УРСР (23 квітня 1973 року), Доповідна записка секретаря ЦК КПУ В.Ю. Маланчука в ЦК КПРС про політичні помилки, які допущені при підготовці бібліографічного покажчика «Українське радянське карпатознавство» (29 квітня 1973 року), доповідна записка відділу культури ЦК КПУ про факти «антирадянської» поведінки деяких членів Союзу письменників України (18 грудня 1973 року) і це далеко не повний перелік документів і матеріалів, які виходили за ці два роки [551, с. 374–391]. Основним змістом цих документів є критика будь-яких виявів так званого «націоналізму». Але по суті вони були направлені не проти націоналізму, а на боротьбу проти української культури з метою розмивання української ідентичності.

Призначення нового першого секретаря ЦК КПУ на першому етапі суттєво не змінило розклад сил у політбюро ЦК КПУ. Із затверджених пленумом ЦК КПУ 20 березня 1971 р. членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ ніхто не був виведений із його складу, окрім Петра Шелеста, якого перевели у Москву заступником голови Радміну СРСР, і Миколи Соболя, який вийшов на пенсію у березні 1972 року [663, с. 307]. Таким чином, на 26 травня 1972 року в політбюро ЦК КПУ залишилось 13 осіб: члени – Олексій Ватченко (перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ), Григорій Ващенко (перший секретар Харківського обкому КПУ), Володимир Дегтярьов (перший секретар Донецького обкому КПУ), Никифор Кальченко (перший заступник голови Радміну УРСР), Іван Лутак (другий секретар ЦК КПУ), Олександр Ляшко (голова президії ВРУ РСР), Олексій Титаренко (секретар ЦК КПУ), Володимир Щербицький (перший секретар ЦК КПУ); кандидати у члени – Микола Борисенко (секретар ЦК КПУ),

Іван Грушецький (голова Парткомісії при ЦК КПУ), Федір Овчаренко (секретар ЦК КПУ), Яків Погребняк (секретар ЦК КПУ), Віталій Сологуб (голова Укрпрофради) [663, с. 307, 150, 156, 157, 170, 173, 188, 217, 220, 237, 244, 267, 273, 293]. За нашими підрахунками, у цьому складі політбюро найчисленнішою групою були «донеччани» – 6 осіб, на відміну від «харків'ян» і «дніпропетровців», які були у меншості – по 3 особи.

Не змінюючи персонального складу політбюро, Щербицький змінює функціональні обов'язки його членів та робить деякі кадрові переміщення. Зокрема Щербицький продовжив започаткований ще Шелестом принцип, що вся кадрова політика повинна замикатися на першого секретаря ЦК КПУ: «Головним чином від нього виходили пропозиції із розстановки кадрів на керівні посади в партійних, радянських та громадських органах, у всіх громадських організаціях. Пропозиції першого на Політбюро або секретаріаті приймалися майже завжди беззастережно» [366, с. 124]. Така кадрова монополія давала йому можливість для підтримки і висунення на важливі партійно-радянські посади в республіці клієнтів з власної мережі – «дніпропетровців».

Щербицький уважно слідкував за найменшими змінами у функціонуванні тодішньої політичної системи і відповідно прилаштовував свою кадрову політику до цих змін. Саме у цей період відбуваються відчутні зміни в неформальних відносинах в середовищі партійно-радянської еліти СРСР. Ці зміни напрочуд вдало описав російський соціолог Михайло Афанасьєв: «Нормою та ідеологічним постулатом стало «довіра до кадрів» – залежність номенклатури від вождя змінилася залежністю вождя від співвідношення сил між номенклатурними угрупованнями і клієнтелями, відбулася передача статусу від батьків до дітей. Намісники стали нагадувати «кормленщиків», а потім навіть удільних князів і вождів націй: забезпечення номенклатурної автономії стало усвідомленою метою, критерієм сили та авторитету провінційних (особливо республіканських) володарів» [598, с. 149]. Подальша практика показала, що Щербицький добре розумів цю логіку і, як патрон однієї з регіональних управлінських мереж, вдало впроваджував її в життя.

Одними із перших, на кого звернув свою увагу новий перший секретар ЦК КПУ, були перші секретарі обкомів, які були ключовими фігурами в політичній системі УРСР того часу. На них лежала відповідальність за стабільне функціонування окремих регіонів, від них багато в чому залежав і сам Щербицький. Враховуючи це, йому треба було налагодити стосунки з цими місцевими «князьками», а від найбільш нелояльних позбутися. За рік своєї каденції Щербицький устиг зняти з посад десятьох перших секретарів обкомів КПУ: Семена Зайченка (Волинський), Володимира Шевченка (Ворошиловградський), Віктора Дробика (Івано-Франківський), Василя Куцевола (Львівський), Олександра Мужичького (Полтавський), Івана Мозгового (Рівненський), Григорія Ващенка (Харківський), Антона Кочубея (Херсонський), Микиту Бубновського (Хмельницький), Олексія Григоренка (Чернівецький). Але це було лише початком.

За десять років, з 1972 по 1982 рік, особливо «постраждали» перші секретарі Харківського обкому КПУ. На відміну від інших регіонів УРСР тут змінилося найбільше перших секретарів обкому – чотири. В інших регіонах максимум по три. Ми припускаємо, що така чехарда була обумовлена: по-перше, – спробами «дніпропетровців», на чолі з Щербицьким, підірвати вплив зміцнілої за часи Шелеста харківської групи. Такі швидкі кадрові ротації не дозволяли «харків'янам» обрати нового патрона, якого вони могли б підтримувати так само, як Підгорного чи Шелеста; по-друге: відсутність загальноновизнаного лідера цієї мережі могла підштовхнути її членів вступити в «союз» із «дніпропетровцями», які б гарантували їм посади в обмін на лояльність. Цей «союз» був би вигідний обом мережам: одна убезпечувала себе від повного занепаду і зберігала вплив у республіканській еліті, а інша отримувала чудовий кадровий резерв і впливових союзників у боротьбі із «донеччанами».

Унікальним для цього прошарку номенклатури був випадок із першим секретарем Запорізького обкому КПУ, який перебував на своїй посаді ще з 1966 по 1985 рік [604, с. 193–197]. Виходячи з нашого аналізу, це було абсолютним рекордом серед перших секретарів обкомів незмінного перебування на чолі одного й того ж регіону в цей період. На нашу думку, тут були задіяні декілька

чинників, які сприяли такому політичному довголіттю Михайла Всеволожського: він мав тісні, приятні стосунки із Брежневим та тут не встиг «дозріти» місцевий клан [753, с. 166–171], який би міг конкурувати з «дніпропетровцями».

Висловлені нами гіпотези не є остаточними чи вичерпними, вони лише ставлять певні запитання, відповіді на які потребують подальших більш глибоких досліджень, присвячених існуванню і функціонуванню регіональних мереж брежнєвського періоду.

Під час зміщення з посад перших секретарів обкомів Щербицький нерідко практикував уже добре до нього відпрацьовану методику «парашутування» до регіонів так званих «варягів». До прикладу, 28 листопада 1973 року першим секретарем Львівського обкому був призначений «дніпропетровець» Віктор Добрик. Він був із тих земляків, які користувалися «особливою прихильністю генерального секретаря ЦК КПРС Брежнєва (коли Леонід Ілліч займав посаду секретаря парткому на заводі в Дніпродзержинську, Добрик був у нього комсоргом)», що давало йому додаткові привілеї. Добрик став єдиним першим секретарем цього обкому, який увійшов до політбюро ЦК КПУ. Окрім прихильності Брежнєва, він мав приятні стосунки із Щербицьким, що дозволило йому без особливих проблем залишатися на цій посаді довгих 14 років [677, с. 296–297].

Окрім «харків'ян», які втрачали свої владні позиції в республіці, «дніпропетровці» суттєво тіснили і головних своїх конкурентів «донецчан».

Попри небажання, Олександра Ляшка за наполяганням Щербицького 8 червня 1972 року увільняють від обов'язків голови Верховної ради УРСР та призначають головою Ради міністрів УРСР [366, с. 5–7]. Місце Ляшка у Верховній раді зайняв Іван Грушецький, який був представником дніпропетровської управлінської мережі. Його одразу ж перевели з кандидатів у повноправні члени політбюро ЦК КПУ [663, с. 170].

У 1973 році, за ініціативи Щербицького, розпочалася гучна «ворошиловградська справа». У ході слідчих дій було з'ясовано, що перший секретар Ворошиловградського обкому КПУ Володимир Шевченко замішаний у корупційних діях на суму понад 600 тисяч рублів. Матеріали цієї справи передали

Щербицькому, але той не наважився самостійно вирішувати долю Шевченка, він звернувся до Москви «з проханням, щоб президія ЦК КПРС вирішила питання про арешт Шевченка. Через три з лишком місяці звітти прийшла вказівка, щоб опальний партпрацівник у триденний термін виїхав з області і влаштувався на роботу за її межами. Таким чином, замість в'язниці Брежнєв відправив Шевченка, що проштрафився, на заслання» [381]. Окрім партійного керівництва, свої посади втратили начальники КДБ, МВС та прокурор області. Наводити порядки Щербицький сюди прислав «варяга» Бориса Гончаренка. Призначення першим секретарем Ворошиловградського обкому КПУ «харків'янина» Гончаренка порушувало монопольний контроль «донеччан» за посадою першого секретаря цього обкому, який вони тут мали із 1940 року.

Потіснивши «донеччан» у Ворошиловградській області, Щербицький вирішив взятися безпосередньо за керівника Донецького обкому Володимира Дегтярьова. Пряма атака на ключову фігуру «донеччан» загрожувала всій їхній управлінській мережі. Авторитет і вплив Дегтярьова настільки вирости, що він став претендувати на посади загальносоюзного рівня. Через голову Щербицького він спробував задовольнити власні кар'єрні амбіції, висунувши свою кандидатуру на посаду секретаря ЦК КПРС з промисловості. Якби Дегтярьова обрали секретарем ЦК КПРС, тоді б «донеччани» отримали прямий вихід на Москву, що вплинуло б на розподіл сил між регіональними управлінськими мережами. Навіть незначного збільшення авторитету «донеччан» «дніпропетровці» допустити не могли, а тому «в результаті інтриг донеччанина не призначили, а секретарем став перший секретар Красноярського крайкому В.В. Долгіх» [665, с. 113]. Після зриву довгоочікуваного підвищення Дегтярьова, вірогідно з ініціативи Щербицького, другим секретарем цього обкому призначають Бориса Качуру. Він хоч і зробив кар'єру в Донецькій області, та вважався людиною Щербицького [617, с. 44]. Щоб залишити «донеччан» без їхнього патрона, треба було його або звільнити, або перевести подалі з України. Спершу Дегтярьову запропонували посаду другого секретаря ЦК КПУ Казахстану, щоб він більше не міг підтримувати свою мережу, але він відмовився від цієї пропозиції [664]. За виявлену непокору він розплатився значним пониженням. Колишнього господаря цілої області призначили на

безвладну посаду головою українського Держкомітету з безпеки робіт у гірничій промисловості [565, с. 114]. Таким чином, «дніпропетровцям» вдалося розібратися з одним із найвпливовіших лідерів донецької управлінської мережі.

Освоївшись до 1976 року в ролі першого секретаря КПУ та завершивши кадрові ротації в середовищі перших секретарів обкомів КПУ, Щербицький взявся за політбюро, ВРУ та Уряд.

Значних змін зазнав кадровий склад політбюро ЦК КПУ. За рішенням пленуму ЦК Компартії України від 13 лютого 1976 р. до нього увійшли: члени – Володимир Щербицький (перший секретар ЦК КПУ), Микола Борисенко (секретар ЦК КПУ), Олександр Ботвин (перший секретар Київського міськкому партії), Олексій Ватченко (перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, а з 24 червня 1976 року – голова президії Верховної ради УРСР), Григорій Ващенко (перший заступник голови Ради міністрів УРСР), Іван Грушецький (голова президії Верховної ради УРСР, на пенсії 24 червня 1976 року), Олександр Ляшко (голова Ради міністрів УРСР), Іван Соколов (другий секретар ЦК КПУ), Віталій Сологуб (голова Української республіканської ради професійних спілок), Олексій Титаренко (секретар ЦК КПУ), Віталій Федорчук (голова КДБ при Раді міністрів Української РСР і член Колегії КДБ СРСР); кандидати у члени – Віктор Добрик (перший секретар Львівського обкому КПУ), Борис Качура (перший секретар Донецького обкому КПУ), Валентин Маланчук (секретар ЦК КПУ), Петро Погребняк (перший заступник голови Ради міністрів УРСР), Яків Погребняк [663, с. 308]. За рахунок оновлення на XXV з'їзді КПУ персонального складу політбюро, обраного у 1971 році, «із 10 членів, які були обрані на XXIV з'їзді Компартії України чотири роки тому, залишилася половина, а з п'яти кандидатів – лише один (секретар ЦК Я. Погребняк)» [704, с. 246] і додання ще одного місця члена політбюро збалансувало чисельну кількість представників регіональних управлінських мереж. Таким чином, за нашими підрахунками, «дніпропетровці» збільшили свою присутність у політбюро з трьох осіб до п'яти, за рахунок «донеччан» і «харків'янин», які втратили по одному представнику, маючи у своєму активі п'ять і два «штики» відповідно.

У червні 1976 року свою посаду втрачає Іван Грушецький, на місце якого обирають 24 червня 1976 року Олексія Ватченка, який до цього 11 років (1965 – 1976 рр.) був першим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ [663, с. 156, 170]. Така «рокіровка» заклала певну спадкоємність цієї посади, адже і Грушецький, і його наступник Ватченко були «дніпропетровцями». Окрім того, «дніпропетровці» не втратили і місце в політбюро, замість виведеного із його складу Грушецького, туди кооптували іншого «дніпропетровця» Петра Погребняка [663, с. 308]. У 1975 році до Грушецького заступником перейшла ще одна представниця дніпропетровської партноменклатури Валентина Шевченко. Вона на цій посаді перебуватиме доволі довготривалий час, але набутий тут досвід і авторитет їй вдасться капіталізувати лише у 1984 році, коли її оберуть головою Верховної ради УРСР.

Натомість, головою Уряду УРСР довготривалий час (1972 – 1987 рр.) був Олександр Ляшко. Серед дослідників, які вивчають особливості генези номенклатурних еліт Донецького регіону, одностайної думки відносно ролі та місця Ляшка в цій управлінській мережі немає. Історик Валерій Васильєв вважає, що Олександр Ляшко був «опікуном» так званого «донецького клану» [605, с. 338]. З таким твердженням Васильєва не погоджується дослідник Вадим Денисенко, який аргументовано доводить, що висловлені міркування Васильєва треба вважати лише припущенням, бо виявлені Денисенком факти дещо суперечать твердженню Васильєва про Ляшка як «опікуна донеччан» [617, с. 43].

Призначення на таку важливу посаду «донеччанина» можна пояснити тим, що Щербицький намагався зберігати баланс між різними регіональними мережами. У цьому випадку «дніпропетровці» контролювали законодавчий орган влади, а «донецькі» – виконавчий. Варто також зауважити, що Щербицький навіть, якщо й мав би можливість і бажання розставити на всі ключові посади в республіці самих «дніпропетровців», він цього фізично зробити не міг, адже одна мережа не могла продукувати таку кількість керівників.

Разом із новим головою Уряду в нього змінився і перший заступник голови Уряду. Першим заступником голови Ради міністрів УРСР призначили

«харків'янина» Георгія Ващенко [663, с. 157, 264]. І цього разу Щербицький застосував раніше апробований давній принцип – «розділяй і володарюй».

Ці кадрові перестановки вразили своїми масштабами Володимира Семичасного, який у цей час знаходився в Україні на посаді заступника голови Ради міністрів УРСР. Побаченому він приділив значний фрагмент у своїх спогадах, зокрема він записав, що: «за Щербицького жодного міністерства України не було, щоб міністром або його першим замом не став би дніпропетровець. Не було ні одного відділу ЦК КП України, щоб завідділом або першим заступником не була людина з Дніпропетровська. Доходило до смішного. Знімають голову Дніпропетровського міськвиконкому та призначають його ж головою Комітету з екології України... Я займаюся спортом, вхожу із запискою в ЦК партії з приводу того, що необхідно ввести додатково посаду заступника голови Комітету з фізкультури і спорту. Там розглядають і мені дзвонять: «Можна. Якщо ви візьмете на це місце завідувача відділом культури Дніпропетровського обкому партії...Людей знімали з посади, щоб замінити дніпропетровцем...» [378, с. 451].

Яскравим прикладом такої кадрової чехарди було зняття з посади міністра охорони здоров'я талановитого науковця медика Василя Братуся, на місце якого призначають «дніпропетровця» Анатолія Романенка, який до цього був завідувачем Дніпропетровського обласного відділу охорони здоров'я [679, с. 7]. Як пригадує сам Романенко: «Міністром мене призначили теж вельми просто... тут дзвонить голова ради міністрів Ляшко. Запитує – «можете завтра вранці прилетіти до Києва і зайти до мене і до Володимира Васильовича Щербицького»? Я відповів ствердно і завтра ж вранці поїхав зі своїм лікарем до Києва» [356]. Так з легкої руки Щербицького і Ляшка, на цій посаді він перебуватиме цілих 14 років (1975 – 1989 рр.). Ні до, ні після нього ніхто не може похизуватися таким довготривалим перебуванням на цій посаді.

Не менш успішні кар'єри «дніпропетровцям» вдавалося побудувати після роботи в комсомольських структурах Дніпропетровської області. Щоб проілюструвати, як дніпропетровці використовували цю організацію трампліном для перестрибування на більш впливові і більш перспективні партійні посади,

наведемо приклад кар'єрних траєкторій двох «дніпропетровців», які один за одним вдало капіталізували посаду першого секретаря ЦК ЛКСМУ.

Першим був Олександр Капто, він з посади першого секретаря ЦК ЛКСМУ (1968 – 1972 рр.) «перестрибнув» одразу на посаду секретаря Київського обкому КПУ (1972 – 1979 рр.), а згодом перебрався у секретарі ЦК КПУ (1979 – 1986 рр.) [795].

Наступник Капта, перший секретар ЦК ЛКСМУ з 1972 року по 1975 рік Андрій Гіренко, одразу після комсомолу декілька місяців «пересидів» в інспекторах ЦК КПУ, очікуючи бажаної посади. Таку посаду йому швидко підібрали – другий секретар у Херсонському обкомі КПУ (1975 – 1980 рр.), а згодом і перший секретар цього обкому (1980 – 1987 рр.) [778].

Важливим джерелом кадрового поповнення республіканського та загальносоюзного рівнів влади була дніпропетровська номенклатура.

Покидаючи Дніпропетровщину, Ватченко прослідкував, щоб першим секретарем Дніпропетровського обкому став тодішній другий секретар обкому «дніпропетровець» Євген Качаловський. Тим самим було продовжено практику, що першими секретарями обираються лише «дніпропетровці». Качаловський буде першим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ 7 років, з 1976 року, і призначений першим заступником голови Ради міністрів УРСР у 1983 році [151, арк. 43–49].

На відміну від кар'єрних успіхів перших секретарів Дніпропетровського обкому цим не могли похизуватися голови Дніпропетровської обласної ради КПУ. З 1972 по 1982 рік Дніпропетровський облвиконком КПУ очолювали: Михайло Пашов (1964 – 1978 рр.) та Віктор Бойко (1978 – 1983 рр.). Перший зі своєї посади вийшов на пенсію, а піком кар'єри другого стала посада першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ (1983 – 1987 рр.). Ми пов'язуємо це з практикою, яка була поширена, принаймні на регіональному рівні Дніпропетровщини. Починаючи з 1944 і завершуючи 1987 роками, усі голови облвиконкому, окрім Миколи Васильєва, який пішов на підвищення зайнявши пост міністра меліорації і водного господарства СРСР (1979 – 1989 рр.), всі, залишаючи свою посаду, або виходили на пенсію або переходили на ту саму

посаду, але в іншому регіоні, і все одно не піднімалися на вищий владний рівень. Така практика дає підстави говорити, що посада голови облвиконкому закривала можливості для подальшого кар'єрного зростання, не дивлячись на те, що всі вони були місцевими – «дніпропетровцями».

Другими секретарями Дніпропетровського обкому КПУ у 1972 – 1982 рр. були: Михайло Пічужкін (1967 – 1974 рр.), Євген Качаловський (1974 – 1976 рр.), Віктор Бойко (1976 – 1979 рр.), Микола Нівалов (1979 – 1985 рр.) [807]. Усі вони свої партійні кар'єри зробили в Дніпропетровську, двоє з них вдало «капіталізували» цей факт. Качаловський піднявся у 1983 році до посади заступника голови Ради міністрів УРСР, а Пічужкін спершу був першим заступником голови народного контролю УРСР, а потім постійним представником Ради міністрів Української РСР при Раді міністрів СРСР [813, с. 59; 602, с. 13]. Бойко і Нівалов вище посади перших секретарів обкомів не піднялися.

Окремо варто сказати і про «силовиків», які мали значний вплив на регіональному рівні та зробили доволі успішні кар'єри у своїх відомствах після роботи в Дніпропетровській області. Управління внутрішніх справ Виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради очолювали у 1972 – 1982 рр. Іван Гладуш (1968 – 1974 рр.) та Олександр Михальков (1974 – 1983рр.).

Гладуш у 1968 році став начальником відділу УОГП – УВС Дніпропетровського облвиконкому (1968 – 1974 рр.). У 1974 році його направили керувати Донецьким УВС (1974 – 1977 рр.). Як керівник Дніпропетровського і Донецького УВС зарекомендував себе якнайкраще, за що міністр ВС УРСР Іван Головченко перевів Гладуша до Києва і зробив його своїм заступником (1977 – 1978 рр.), а згодом і першим заступником (1978 – 1982 рр.) [767]. Це призначення відкривало «дніпропетровцю» шлях на місце міністра МВС УРСР.

Наступником Гладуша був Олександр Михальков, який також був місцевим [759].

Таким чином, Гладуш і Михальков, почавши свою кар'єру в Дніпропетровську, змогли очолити регіональне Управління внутрішніх справ, що

до цього не практикувалося. Зазвичай керівниками дніпропетровських «силових» органів влади призначалися «варяги», які нетривалий час ними керували, і їх знову «перекидали» в інший регіон. Такі «перекидки» унеможливлювали формування неформальних зв'язків між «силовиками» і місцевою партноменклатурою.

За таким же принципом добиралися і прокурори Дніпропетровської області. За 1972 – 1982 роки прокурорами Дніпропетровської області були: Володимир Волков (1966 – 1974 рр.) та Михайло Оберемок (1974 – 1984 рр.) [639, с. 20–21].

Як видно із кар'єрних траєкторій цих двох прокурорів, після здобуття вищої юридичної освіти вони майже одразу потрапили на Дніпропетровщину, тут їхня кар'єра розпочиналася і саме тут закінчувалася. Тобто керівники обласної прокуратури, як й очільники УВС області, повинні були бути міцно пов'язані з керівниками партійного (обком) і радянського (облвиконком) апаратів. Така кадрова політика створювала поживний ґрунт для формування всіляких неформальних зв'язків між «силовиками» і «партійцями», що, у свою чергу, не могло не сприяти різним формам і видам корупції між ними.

Довіривши кадрову політику в Україні Щербицькому, Брежнєв не забував про необхідність «зачистки» владного «Олімпу» від не менш авторитетних ніж Шелест соратників. Після Шелеста настала черга його друга – Миколи Підгорного, який уже зіграв свою роль для Брежнєва і тепер міг залишити свою посаду.

Після усунення «комсомольців» та «строптивного» першого секретаря ЦК КП України Шелеста серйозної конкуренції Брежнєву та його клієнтелі не було кому складати. Але все ж таки неможливо було «зачистити» повністю політичне поле. Після виведення 16 квітня 1975 року зі складу політбюро Шелєпіна, співмірними Брежнєву за впливом та авторитетом в партійно-радянському апараті СРСР були тільки Косигін та Підгорний. Вплив яких ще треба було нівелювати, а зробити це було доволі непросто.

Підгорний та Косигін входили до складу політбюро, але в секретаріаті ЦК їх не було. Як стверджує Кирило Мазуров, тоді ще перший заступник голови Ради міністрів СРСР, Брежнєв, «зумів перевести Політбюро до другого ешелону,

позбавити його права вирішального голосу. Начебто необразливо – не треба членам Політбюро і секретарям виступати на пленумах і з'їздах, тому що в нас загальна лінія. А по суті ми опинилися безголосими... Брежнєв спирався на Секретаріат, а не на Політбюро. Традиційно Секретаріат займався організацією і перевіркою виконання рішень, розстановкою керівних кадрів. А тепер усе вирішували наперед групою секретарів. Там були Суслов, Кириленко, Кулаков, Устинов... та інші» [660, с. 206–207]. Мазуров трохи перебільшує, говорячи про «позбавлення права вирішального голосу» членів політбюро, але формальне усунення членів політбюро від підготовки рішень, якими займався саме секретаріат ЦК КПРС, давало Брежнєву свої «козири». На практиці це виглядало приблизно так: «приходимо на засідання, а Брежнєв каже: «Ми тут уже порадилися і думаємо, що треба так-то і так-то». І тут же голоси секретарів: «Так, саме так, Леонід Ілліч». Членам політбюро залишалося лише погоджуватися...» [660, с. 207]. Подібний розподіл влади обмежував можливості інших членів політбюро ЦК КПРС впливати на прийняття рішень. Брежнєв готував підґрунтя для виведення зі складу політбюро Підгорного та політичну «нейтралізацію» Косигіна.

Першим був виведений із складу політбюро Підгорний. Микола Підгорний як і Шелест, скоріш за все, не міг прийняти того, що Брежнєв уже не той «Льоня», який постійно просив у них поради, а він уже генеральний секретар ЦК КПРС «Леонід Ілліч», і він уже не перший серед рівних. Яскравим прикладом нерозуміння обставин часу і свого становища є розмова між Підгорним і Брежнєвим що перейшла у сварку: «Льоня, як ти можеш терпіти такі славослів'я на свою адресу? Чому ти не припиниш це вихваляння? Це не годиться не тільки для керівника, але і для простого комуніста. Ти знаєш, як я до тебе ставлюся. Я готовий за тебе підставити свої груди під кулі, але я не можу бачити, як ти, по суті, заохочуєш звеличення себе» [346, с. 37]. На цей емоційний випадок Брежнєв не міг не відповісти «ти Микола Вікторович, завжди згущуєш фарби, завжди чимось незадоволений» [346, с. 37]. Подібного панібратства Брежнєв терпіти вже не міг і не хотів, та й не було потреби, позаяк Підгорний відіграв свою роль. Брежнєв уже

впевнено себе відчував у ролі голови СРСР і не потребував підтримки голови президії ВР СРСР.

Відсторонення Підгорного готувалося не менш ретельно, ніж переведення Шелеста з Києва до Москви.

На пленумі ЦК КПРС 24 травня 1977 року, без попередження та особистої розмови, як це зазвичай робив Брежнєв, була висунута пропозиція об'єднати дві посади генерального секретаря та голови президії Верховної ради СРСР. Цю пропозицію на обговорення вніс перший секретар Донецького обкому Борис Качура, саме той, який підтримав Щербицького в боротьбі з Дегтярьовим [660, с. 223]. Як тільки цю пропозицію було підтримано, одразу пролунала пропозиція обрати головою Верховної ради СРСР Брежнєва. Звісно пленум не міг обрати Брежнєва головою Верховної ради СРСР, він лише міг рекомендувати це їй зробити, як вірно підмітив Михайло Суслов в ході цього голосування. Не встиг Підгорний зрозуміти, що відбувається, як Суслов уже запропонував: «у зв'язку з цим звільнити Миколу Вікторовича від обов'язків члена політбюро... Хто за? Хто проти?» [675, с. 223]. Пропозиція Сулова була одностайно підтримана.

Таким чином, Брежнєв позбувся чергового конкурента і одночасно позбавив харківську управлінську мережу її московського патрона.

Залишалося вивести очільника виконавчої гілки влади в СРСР – Олексія Косигіна, голову Ради міністрів СРСР. Між Брежнєвим і Косигіним ніколи не було дружніх стосунків. Ділові відносини між прем'єром і генеральним секретарем зазнали змін у гіршу сторону після того, як Косигін затіяв славнозвісну економічну реформу 1965 року. Як пригадує Георгій Арбатов «реформу посилено компрометували консерватори, використовуючи і такий неохайний прийом, як ревниве ставлення Брежнєва до Косигіна (а останній асоціювався з реформою)» [319, с. 246]. Косигін і Брежнєв були різними за темпераментами людьми: «Косигін знав собі ціну, розмовляв завжди з гідністю, він, мабуть, єдиний з високого оточення не співав здравиць Брежнєву» [369, с. 119]. Усе це відіграло не на користь Косигіна.

Талановитого, за радянськими мірками, прем'єра не так просто було позбутися, адже від голови Уряду залежала стабільність і так розбалансованої

економіки СРСР. Один із найавторитетніших фінансистів того часу Девід Рокфеллер високо оцінював Косигіна, важав його «талановитим менеджером, який робив чудеса, керуючи непіддатливою радянською економікою» [383, с. 170]. Незважаючи на високу професійність та працездатність радянського прем'єра, після нещасного випадку, який стався з ним у 1976 році, стан його здоров'я різко став погіршуватись, він довго і важко хворів, а потім у нього стався перший інфаркт [336, с. 108]. Брежнєв, судячи по його робочих і щоденникових записах, уважно слідкував за змінами стану здоров'я прем'єра. Особливо багато записів у його щоденнику було зроблено за наслідками інциденту з байдарками, який міг коштувати йому життя. Ці записи доволі короткі, але красномовні: 31 липня «Телефонував Кириленко А.П. – про лист Бакра, про Косигіна», «Говорив з тов. Андроповим Ю.В. про т. Косигіна – Кунцево – запал. легень 2-3 тижні» [327, с. 654], 5 серпня «Розмовляв – з т. Сусловим М.А. нічого не знав про т. Косигіна» [327, с. 657].

У 1979 році в Косигіна стався другий інфаркт, після якого 27 листопада 1979 року Тихонова із кандидатів у політбюро ЦК КПРС переобрали повноправним членом. Усе було готове для відсторонення Косигіна. Тихонов зіграв провідну роль у знятті свого начальника. Новіков згадував, що «Тихонов без кінця доповідав Брежнєву про ті чи інші, здебільшого надумані, помилки Олексія Миколайовича. В опозицію до Косигіна він прагнув втягнути й інших його заступників... Тихонов продовжував плести інтриги, і це зіграло свою роль: В.Е. Димшиця зрештою прибрали з Держпостачу, а відносини між Брежнєвим і Косигініним ставали все більш прохолодними» [376, с. 122, 124].

Заздрість і підозрілість, які посилювались у Брежнєва з роками, вміло спрямовувались інтриганами проти Косигіна. Брежнєва підштовхували швидше шукати йому заміну, але на місце Косигіна не можна було поставити абикого, потрібна була людина зі значним досвідом роботи в господарському секторі та з управлінським досвідом. Мало хто з тодішньої верхівки міг дотягти рівня Косигіна. Одному із перших, кому Брежнєв запропонував зайняти місце Косигіна, був «дніпропетровець» Щербицький. Про цю пропозицію Щербицький розповів своєму помічнику Врублевському: «– до мене в кімнату прийшов Леонід Ілліч,

запросто, в піжамі. «Володя, ти повинен замінити Косигіна, більше нікому», – сказав він. І довго переконував, що іншого виходу немає як для нього, так і для мене. Оскільки до такої розмови я морально і внутрішньо був готовий і все продумав, у тактовної формі, але однозначно відмовився» [335, с. 40]. Врублевський намагався дізнатися причини цієї відмови, на що Щербицький йому відповів: «Цей розбобтаний віз було вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю» [335, с. 40]. Після цієї відмови Брежнєв звернув свою увагу на ще одного «дніпропетровця» – Тихонова.

Зрештою Брежнєв зупинився на кандидатурі «дніпропетровця» Тихонова. Він мав необхідний досвід партійної і господарської роботи, останніми роками доволі довго виконував обов'язки часто хворюючого прем'єра Косигіна, а відповідно й непогано орієнтувався в радянській економіці. Тихонов уже був готовий зайняти місце Косигіна. Його, як ми відзначали вище, вже навіть зробили 27 листопада 1979 року членом політбюро ЦК КПРС. Потрібна була лише воля Брежнєва і розуміння з боку Косигіна.

Після відставки авторитетного прем'єра Брежнєв провів зміни і в політбюро. 3 березня 1981 року на XXVI з'їзді КПРС дещо оновив склад пленуму політбюро ЦК. У політбюро ЦК КПРС потрапила найбільша кількість представників «дніпропетровців» за всю історію існування цього органу влади, а саме – Брежнєв, Кириленко, Тихонов та Щербицький. Також до політбюро увійшли патрони інших управлінських мереж Брежнєва: від «молдавської групи» – Черненко, від «казахстанської групи» – Кунаєв. Загалом, «клан Брежнєва» у цьому складі політбюро нараховував 5 осіб із 14 [420, №63(22859), с. 1].

Отже, за 1972 – 1982 роки Брежнєву та його найближчим соратникам із «дніпропетровської», «молдавської» та «казахстанської» груп удалося сконцентрувати у своїх руках повний контроль над Партією, Урядом і Верховною радою СРСР, а також тримати під контролем МВС та КДБ СРСР.

На українському рівні відбувалися процеси, подібні загальносоюзним. Після призначення першим секретарем ЦК КПУ Щербицького, поступово стали наростати кадрові «перетруски» і переміщення з посади на посади, які зачепили майже всю владну вертикаль України. Ці процеси болісно вдарили по

регіональних управлінських мережах, що конкурували за владу в республіці з «дніпропетровцями». «Харків'яни» після відставки Шелеста і Підгорного були деморалізовані, а представники «донецької» номенклатури довго не могли отямитися від «ворошиловградської справи» та звільнення «донецького хазяїна» Дегтярьова.

На відміну від двох вищезгаданих регіональних мереж, «дніпропетровці» за ці 10 років, з 1972 по 1982 рік, під патронатом Щербицького змогли взяти під контроль більшість ключових посад у республіці, а також схилити до взаємовигідної співпраці «харків'ян».

На рівні регіону, який забезпечував кадрами не тільки республіку, а й загальносоюзні органи влади, відбулося зрощення партійно-радянського апарату з «силовиками», що послаблювало контроль з боку Центру за діями місцевої номенклатури. Ключові посади в обкомі, облвиконкомі, Прокуратурі та УВС Дніпропетровської області належали виключно «місцевим».

4.2. «Дніпропетровці» у боротьбі за збереження своєї політичної монополії (середина 1980-х – початок 1990-х рр.)

1982 рік для мешканців Кремля став початком, за влучним висловом головного кремлівського лікаря Євгена Чазова, «хороводу смертей». В однойменній книзі Чазова доволі детально описано, як ішли з життя кремлівські вожді та їхні найближчі соратники.

Після проведення всіх офіційних ритуалів постало головне питання, хто займе місце Суслова? У боротьбу за місце другої людини в партії вступили дві групи: ті, хто підтримували Андропова, і ті, хто був на стороні Черненка. Переможцем у цьому протистоянні виявився Андропов. 24 травня 1982 року на пленумі ЦК КПРС Андропова обрали секретарем ЦК КПРС, а вже 26 травня 1982 року вийшов Указ президії Верховної ради СРСР про увільнення його від обов'язків голови КДБ СРСР [237]. Вільне місце голови КДБ зайняв Федорчук – протеже Циньова. Формально Андропов зайняв кабінет Суслова, але ще близько

двох місяців контроль за секретаріатом був за Черненком та Кириленком, вони, замінюючи один одного, вели всі його засідання [340, с. 213].

У розпал політичного протистояння Андропов-Черненко 10 лютого 1982 року помер давній друг Брежнєва – «дніпропетровець» Костянтин Грушевий. Це стало справжнім ударом для нього. Як стверджує Рой Медведєв, під час прощання з Грушевим, що відбувалося на Красній Площі, «Брежнєв, який був присутній на цих похоронах, несподівано впав, вибухнувши риданнями, біля труни свого друга» [668, с. 29–30]. Варто відзначити, що про цей емоційний епізод, окрім Медведєва, більше ніхто не згадує. Хоча, судячи із записів самого Брежнєва, він точно був на прощанні з Грушевим і навіть зробив про це таку коротку позначку: «постояв у домовини К.С. Грушевого» [327, с. 1138]. Ця смерть серйозно зачепила Брежнєва, бо він навіть обговорював це зі своєю дружиною, що не було характерним для нього в подібних ситуаціях до цього [327, с. 1138]. Цей факт додатково підтверджує, що Грушевий був доволі близькою людиною не тільки для Брежнєва, але й для його сім'ї.

Усі ці поховальні церемонії впливали на психоемоційний стан генерального секретаря, який і так був уже доволі хворою людиною. Перший сигнал про те, що в Брежнєва почалися серйозні проблеми зі здоров'ям, пролунав для його лікарів у середині серпня 1968 під час зустрічей політбюро ЦК КПРС і політбюро ЦК КПЧ. На однієї з цих зустрічей Брежнєву стало раптово погано. Як пригадує Чазов, який разом із іншими лікарями прибув на виклик, картина була незрозумілою: «Брежнєв лежав у кімнаті відпочинку, був загальмований і неадекватний... під час переговорів у Брежнєва порушилася дикція, з'явилася така слабкість, що він був змушений лягти на стіл» [383, с. 75–76]. Після цього інциденту лікарям удалося поставити на ноги Брежнєва, але ненадовго. Рубежем для Брежнєва став XXIV з'їзд партії: «Це був останній з'їзд, який Л.І. Брежнєв проводив в нормальному стані» [383, с. 81]. Після цього з'їзду, за спостереженнями Чазова, Брежнєву ставало все гірше: «Нам, лікарям, з кожним роком ставало все важче і важче підтримувати в Брежнєва навіть видимість активного і розумного керівника» [383, с. 158]. За два-три роки до своєї смерті Брежнєв «фактично перебував у неробочому стані. З'являвся на кілька годин у кремлівському кабінеті, але

розглядати назрілі питання не міг. Лише по телефону обдзвонював деяких товаришів... ставало ясным, що сили його закінчуються» [348, с. 530]. Сили полишили дряхліючого вождя 10 листопада 1982 року.

Уранці 10 листопада 1982 року охоронці знайшли Брежнєва в його ліжку мертвим. Усі реанімаційні заходи, що почали робити охоронці і медики, які невдовзі прибули з Чазовим, не дали результату [369, с. 169]. Майже одразу в будинок Брежнєва в Заріччі прибув Андропов, який хотів викликати і Черненка, але жінка Брежнєва Вікторія Петрівна попросила цього не робити [383, с. 178; 369, с. 170]. Потрібно було вирішувати хто буде наступним генеральним секретарем ЦК КПРС.

Розпочалася боротьба за владу. У найбільш вигідному положенні знаходився Андропов. У партійній ієрархії він був другою людиною в державі, а за традицією така людина з часом ставала «першою». Ще при житті генсека він поступово оволодівав важелями влади, брав на себе керівництво [340, с. 201]. За неписаними правилами Андропов повинен був стати наступником Брежнєва, але він ще не встиг достатньо міцно взяти у свої руки всі важелі влади, та й у нього були серйозні конкуренти, які «вставляли палки в колеса» ще при живому Брежнєву. Головними суперниками Андропова були представники «клану Брежнєва»: Черненко, який був лідером «молдавської групи» цього клану, а також він фактично «став довіреною особою генсека, майже його душеприказчиком» [340, с. 202], та Щербицький, який у цій боротьбі представляв найвпливовішу в брежнєвському клані «дніпропетровську групу». Вірогідніше за все, Брежнєв ще задовго до своєї смерті почав обирати свого правонаступника і, як ми покажемо нижче, він зупинив свій вибір на Щербицькому, за плечима якого був досвід управління другою за чисельністю партійною організацією СРСР.

Особистий фотограф Брежнєва Володимир Мусаелян в одному зі своїх інтерв'ю розповідав, як він став випадковим свідком розмови Брежнєва з секретарем ЦК КПРС Іваном Капітоновим, який опікувався кадровими питаннями: «Бачиш це крісло? – запитав Брежнєв, показавши на своє місце. – Його займе Володимир Васильович Щербицький, так що кадри підбирай відповідно. Брежнєв готував зміни під Щербицького, який був молодий і

здоровий. А про хвороби Андропова і Черненко знав» [331, с. 10]. Підтверджує наміри Брежнєва у своїх мемуарах і Михайло Горбачов, описуючи зустрічі двох дніпропетровців в Кремлі: «Приїхав у черговий раз до Леоніда Ілліча Щербицький. Довго розповідав про успіхи України, а коли стали розлучатися, задоволений почутою інформацією Брежнєв розчулився, і вказавши на своє крісло, сказав: – Володю, ось твоє місце, яке ти займеш після мене» [340, с. 202]. Слова Мусаєляна і Горбачова підтверджуються подальшими діями головних акторів операції «Правонаступник». Зокрема, як стверджує Володимир Федорчук, Брежнєв, «ще у 1972 році, коли у нього виникли перші серйозні проблеми зі здоров'ям, побажав піти, а на своє місце рекомендував Щербицького» [323]. Першим актом цієї «операції» можна вважати, як стверджує начальник УКДБ по Москві і Московській області, Віктор Аладін, незапланований візит Брежнєва на початку травня 1982 року до Києва: «Леонід Ілліч у великій таємниці вилетів на кілька годин до Києва. Це мені стало відомо від начальника підрозділу управління, оперативно обслуговуючого Внуковський аеропорт. Я, природно, доповів про це Андропову» [318, с. 303]. Брежнєв, ймовірно, на цей раз отримав згоду Щербицького перебраться до Москви, адже він «хотів на найближчому пленумі ЦК рекомендувати Щербицького генеральним секретарем ЦК КПРС, а самому перейти на посаду Голови ЦК партії» [346, с. 47]. Ще одним наслідком цього таємного візиту в Київ стало призначення головою КДБ СРСР Федорчука. Він виконував роль авангардного полку Щербицького, «який повинен був зайняти плацдарм і забезпечити перехід у генсеки самого Щербицького» [322, с. 379.]. Подібну схему Брежнєв уперше випробував в Україні під час підготовки заміни Шелеста на Щербицького. Тоді також спершу «парашутували» до України Федорчука на посаду голови КДБ УРСР, щоб він забезпечив «плацдарм» для Щербицького, збираючи компромат на Шелеста. Ця «схема» спрацювала в Україні у 1972 році, ймовірно, на неї розраховували і на цей раз.

Щербицький через Федорчука тримав руку на пульсі подій, які відбувалися в Москві: «напередодні смерті Леоніда Ілліча він розвинув велику активність, намагався тримати в полі зору всі події, що відбувалися у верхах, регулярно передзвонювався і зустрічався з Федорчуком» [340, с. 233], адже здоров'я

Брежнєва погіршувалось і треба було, щоб Брежнєв офіційно представив свого наступника. Найближчий пленум ЦК КПРС, на якому могла відбутися «передача влади» від Брежнєва до Щербицького, за різними спогадами намічався на 15 листопада 1982 року [386, с. 64, 222]. Як відомо, до цього пленуму Брежнєв не дожив і не залишив ніяких офіційних розпоряджень, які б давали підстави обрати наступним генеральним секретарем Щербицького.

Раптова смерть Брежнєва зруйнувала всі плани з «передачі» влади Щербицькому, а вступати в політичну боротьбу з Андроповим за місце генерального секретаря він, вірогідно, не мав наміру. Тому автоматично влада переходила до Андропова.

У день смерті Брежнєва було терміново скликано засідання політбюро ЦК КПРС, на якому було вирішено утворити Комісію з організації поховання Брежнєва на чолі з Андроповим, а також було вирішено терміново скликати позачерговий пленум ЦК КПРС на 12 листопада 1982 року, на якому обрати нового генерального секретаря ЦК КПРС. На наступний день, 11 листопада 1982 року, відбулося засідання комісії з організації поховання, яка узгодила всі процедури та ритуали, які потрібно було здійснити [244, с. 79–93]. У цей же день було підготовлено медичну довідку від Четвертого головного управління при Міністерстві охорони здоров'я СРСР, в якій вказали, що Брежнєв помер між 8 та 9 годинами ранку 10 листопада 1982 року внаслідок раптової зупинки серця [241]. 12 листопада в газеті «Правда» було опубліковано «Звернення» до радянського народу з повідомленнями про раптову смерть генерального секретаря, названа причина його смерті та опубліковано низку нотаток про висловлення скорботи від партійних організацій республік СРСР, трудових колективів, радянських організацій, а також повідомлялося, де і коли громадяни СРСР зможуть попрощатися з померлим генеральним секретарем [421, №316(23477), с. 1–4]. Усі ці ритуали були вже давно відпрацьовані і тому проходили без несподіванок.

Як і було заплановано, 12 листопада 1982 року відбувся позачерговий пленум ЦК КПРС. Відкривав засідання Андропов, який виступив зі вступним словом, після чого було внесено пропозицію Черненком обрати нового генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова. Звісно, цю пропозицію

підтримали одностайно всі члени з'їзду [207; 421, №317(23478), с. 1]. Таким чином, розпочалося правління нового «старця». Для «дніпропетровців» та й для всього «клану Брежнєва» розпочалися непрості часи.

Майже одразу після обрання генеральним секретарем ЦК КПРС Андропов узявся за кадрові питання та уточнення функціональних обов'язків членів політбюро. 18 листопада 1982 року на засіданні політбюро було винесено «Деякі питання організації роботи Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС» [213]. Під «деякими питаннями», малося на увазі закріплення функціональних обов'язків самого Андропова. Він вирішив взяти під свій контроль питання: організація роботи політбюро ЦК; оборона держави; основні питання внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і зовнішньої торгівлі та розставлення основних керівних кадрів партії і держави. Відтепер, усі вищеперелічені питання він буде розглядати самостійно і лише після цього виносити на розгляд політбюро, секретаріат ЦК чи Раду оборони. Також було зафіксовано, що всі члени політбюро ЦК і кандидати в члени політбюро ЦК будуть продовжувати закріплені за ними раніше обов'язки, за винятком Черненка. За пропозицією Андропова його було вирішено увільнити «від обов'язків завідувача Загального відділу ЦК КПРС» [213] для того, щоб він зайняв місце Андропова – другим секретарем ЦК КПРС. До його обов'язків було вирішено передати всі питання, якими до цього, займався сам Андропов, а також «питання КДБ, МВС і взагалі весь Адміністративний відділ, Відділ парторганів, Загальний відділ і Відділ листів», окрім цього йому доручили займатися всіма питаннями ідеологічної роботи ЦК, підпорядкувавши йому і відділи пропаганди, культури, науки та вищих навчальних закладів [213]. Таким чином, через Черненка «клан Брежнєва» продовжив контролювати «силовиків», за виключенням армії, а також деякі кадрові питання, окрім кадрів, які входили до особистої номенклатури генерального секретаря ЦК.

Також на цьому засіданні було вирішено, що «після Пленуму, у зв'язку з обранням нового секретаря ЦК, буде необхідність перерозподілити обов'язки серед секретарів ЦК КПРС» [213]. Це було сигналом для досвідчених апаратників, що намічаються кадрові ротації.

На пленумі ЦК КПРС 22 листопада 1982 року відправили на пенсію одного із старіших і найвпливовіших членів «клану Брежнєва» – Андрія Кириленка. На вакантне місце повноправного члена політбюро ЦК обрали Гейдара Алієва, який тоді був лише кандидатом у члени політбюро [820, с. 55]. Питання про обрання Алієва було вирішене ще Брежнєвим, і Андропов нічого не перегравав, бо ця кандидатура його повністю влаштувала, адже Алієв до цього був його підлеглим, очолюючи КДБ Азербайджанської РСР: «Андропов для нього був не тільки «шефом», але й незаперечним авторитетом. Тому поява Алієва у складі Політбюро посилювала позиції Юрія Володимировича» [340, с. 230–231]. Через кілька днів Алієва зробили заступником голови Ради міністрів СРСР. У цей же день, 24 листопада 1982 року, зі своєї посади «злетів» ще один виходець із Дніпропетровщини заступник голови РМ СРСР – Гнат Новиков. Однією із причин його зняття стали висновки комісії, яка перевіряла ознаки порушення при будівництві заводу «Атоммаш». Комісія на чолі з головою Комітету партійного контролю при ЦК КПРС (далі – КПК) Михайлом Соломенцевим підтвердила порушення під час складання проєктно-дослідних робіт, що призвело до помилок у розрахунках фундаментів будівель [380, с. 188]. За результатами цієї перевірки Андропов скликав політбюро і «деякі керівні працівники Держбуду і міністри, заступник голови Ради Міністрів СРСР, голова Держбуду І.Т. Новиков були притягнуті до партійної відповідальності» [380, с. 188]. Цією мірою відповідальності для Новикова стало зняття його з посади і відправлення на пенсію.

Згодом розпочалася кампанія проти ще одного «дніпропетровця» – міністра ВС СРСР Миколи Щолокова. 18 грудня 1982 року у «Правді» вийшло коротке повідомлення про те, що президія Верховної ради СРСР звільнила Миколу Щолокова від обов'язків міністра внутрішніх справ СРСР «у зв'язку з його переходом на іншу роботу» [421, №352(235513), с. 2]. Це було лише початком «розправи» над Щолоковим.

Колишнього міністра спочатку перевели до Міністерства оборони. За наказом Андропова Федорчук провів службову перевірку діяльності свого попередника. За результатами цієї перевірки були виявлені численні випадки

зловживання владою, корупцію колишнього міністра. Усі матеріали цієї справи були передані до головної військової прокуратури, яка повинна була завершити слідство і представити справу Щолокова до суду [686, с. 404–412]. Під час цього слідства, не витримавши тиску, 19 лютого 1983 року наклала на себе руки дружина Щолокова. Щолокова виводять зі складу ЦК, 6 листопада 1984 року позбавляють звання генерала армії. Через місяць закінчила свою роботу КПК по його справі, яка винесла однозначне рішення: «за грубе порушення партійної і державної дисципліни, принципів підбору і розстановки керівних кадрів, зловживання службовим становищем у корисливих цілях під час перебування міністром внутрішніх справ СРСР члена КПРС Щолокову Миколу Онисимовича (партійний квиток № 00139000) з партії виключити» [648, с. 229]. Це рішення Щолоков намагався опротестувати. Він стверджував на КПК, що «його обмовили, що це наклеп і зведення рахунків. Членів Комітету він не переконав. КПК підтвердив виключення з партії» [380, с. 189]. Згодом з'явилося і рішення президія Верховної ради СРСР, в якому йшлося про позбавлення Щолокова всіх державних нагород, окрім бойових, і звання Героя Соціалістичної Праці.

За два роки з кінця 1982 по 1984 рік колишній всесильний міністр МВС СРСР Щолоков залишився без дружини, без друзів, без звань і нагород із клеймом корупціонера. Розуміючи, що наступним кроком буде його арешт, суд і, у кращому випадку, в'язниця, Щолоков прийняв рішення звести рахунки з власним життям. 13 грудня 1984 року у віці 74 років він застрелився із рушниці на власній дачі у Срібному борі. На владному Олімпі не стало ще одного впливового «дніпропетровця».

На місце знятого Щолокова призначили Федорчука, який до цього очолював КДБ СРСР і був креатурою «дніпропетровців», а місце самого Федорчука в КДБ СРСР 17 грудня 1983 року зайняв також дніпропетровець – Віктор Чебриков. На думку Горбачова, призначення Федорчука міністром внутрішніх справ було обумовлено тим, що Андропов не хотів «конфліктувати з Україною та Щербицьким» [340, с. 229]. Майже одразу після призначення головою КДБ СРСР, Чебрикова на пленумі ЦК КПРС 26 грудня 1983 року обрали кандидатом у члени політбюро ЦК [820, с. 55]. Керівники КДБ змінились, а

першим заступником у них незмінно залишався той самий – «дніпропетровець» Георгій Циньов (1982 – 1985 рр.) [818].

Такі кадрові ротації керівників МВС та КДБ давали можливість «дніпропетровцям» і надалі тримати під своїм контролем «силові» органи влади. Хоча, відносно ступеня лояльності Федорчука та Чебрикова дніпропетровському клану в цей період говорити важко.

Пізніше взяли за керівника Управління справами ЦК КПРС Георгія Павлова. Очолюючи це Управління з 1965 року, Павлов став однією із найвпливовіших фігур у партії, адже в його руках були всі матеріальні статки Компартії. Розпочалася боротьба за «свого» кандидата між Черненком, який хотів на цій посаді бачити свою людину, та Горбачовим, який лобював кандидатуру Миколи Кручини [340, с. 228]. У цьому протистоянні взяв гору Горбачов. Керуючим справами ЦК призначили Кручину, який обіймав цю посаду до свого самогубства 26 серпня 1991 року. Йому дісталось клопітке господарство: «тисячі службових і житлових будівель, сотні дачних комплексів, десятки тисяч машин, безліч санаторіїв, будинків відпочинку, лікарень. У партійному господарстві було близько 200 видавництв, в яких друкувалися книги, газети, журнали» [669, с. 225], та інші матеріальні цінності ЦК КПРС.

Після смерті Брежнєва майже одразу «зникають» з політичної мапи і два його найближчих помічники – Георгій Цуканов, якого Брежнєв перетягнув з Дніпропетровська до себе помічником у Москву ще у 1958 році, і Віктор Голіков, який познайомився з Брежнєвим у Молдавії, і з того моменту працював помічником свого патрона до його смерті [355, с. 176]. 15 листопада 1982 року Голікова перевели до групи консультантів при ЦК КПРС, а 30 травня 1983 року відправили на пенсію. Дніпропетровця Цуканова не одразу відправили на пенсію, його спершу зробили першим заступником завідувача Відділу ЦК КПРС по роботі із закордонними кадрами [696, с. 53], і лише в 1985 році все ж таки відправили на залужений відпочинок.

Незважаючи на зусилля Андропова підірвати вплив клану Брежнєва і зокрема «дніпропетровців», вони все ще залишалися при владі і займали доволі високі партійно-радянські посади. Одним із центрів концентрації висуванців

Брежнєва був Уряд СРСР на чолі з Миколою Тихоновим, який зумів зберегти за собою крісло голови Ради Міністрів СРСР. Андропов дуже боявся, «як би Тихонов не заблокував з Черненком» [340, с. 233]. Побоюючись цього, він намагався контролювати Тихонова, але не напряду. Представником Андропова в Радміні був Алієв – заступник радянського прем'єра [697, с. 134]. Але, окрім Алієва, у Тихонова заступниками були і віддані йому люди. Зокрема «дніпропетровець» Іван Архіпов, який став його першим заступником майже одразу після призначення Тихонова головою Уряду СРСР. У Тихонова ще був один надійний союзник із молдавської групи Брежнєва – Іван Бодюл. Бодюла з Брежнєвим зв'язувала робота в Молдові на початку 1950-х років [668, с. 65–66]. Ще за два роки до смерті Брежнєва 19 грудня 1980 року Бодюла з посади першого секретаря ЦК КП Молдови перевели до Москви на посаду заступника новопризначеного загальносоюзного прем'єра Тихонова [762]. З цієї посади він піде на пенсію у 1985 році.

Влітку 1983 року, менше ніж через рік після обрання Андропова генеральним секретарем, стан його здоров'я різко погіршився: «Прогресуюче захворювання нирок, яке нам (Євгену Чазову – Б.В.) вдавалося компенсувати більш 16 років, призвело, як ми і очікували, до припинення функції нирок і розвитку хронічної ниркової недостатності» [325, с. 106]. Не врахувавши досвід свого попередника і не рахуючись із погіршенням свого самопочуття, Андропов домагається суміщення двох постів – генерального секретаря ЦК КПРС та голови президії Верховної ради СРСР. 16 червня 1983 року його обирають головою президії Верховної ради СРСР [215]. Повернення до старої практики контролю однією особою одразу двох ключових постів, було викликано незатухаючою підклимною боротьбою Черненка і його соратників проти згасаючого Андропова, який не хотів поступатися своїм місцем [383, с. 180]. Але це не дало бажаних результатів. Збільшення навантаження, напружена робота, наростання невдоволення всередині партійно-радянського апарату різного рівня кадровими «перетрусками» забиравало нервові сили Андропова. 26 грудня 1983 року на черговому засіданні пленуму ЦК КПРС Чорненко повідомив присутнім, що Андропов «прихворів» і йде на одужання [234]. Ці оптимістичні заяви не

відповідали дійсності, і про це не міг не знати Черненко, адже Чазов систематично інформував членів політбюро про стан здоров'я генерального секретаря. Вірогідно, члени політбюро сподівалися, що Андропов «протягне» ще якийсь час, а вони будуть визначатися з його наступником по факту. Вирішення цього питання не вдалося відкласти у «довгий ящик». 9 лютого 1984 року Андропов помирає.

11 лютого 1984 року була створена Комісія з організації поховання Андропова, яка вирішувала всі організаційні питання, пов'язані з цією меморіальною церемонією [245]. Комісію очолив Черненко, що для обізнаних, але не утаємничених у справи кремлівського Ареопагу, було сигналом – саме він буде наступним генеральним секретарем. Така вже склалася традиція – той, хто є головою цієї комісії, стає наступником того, кого він відправляє в «останню путь».

За день до офіційного завершення церемонії прощання, 13 лютого 1984 року, відбулося засідання пленуму ЦК КПРС, яке пройшло передбачувано: за пропозицією Тихонова генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Костянтина Черненка. Заперечень проти цієї пропозиції не виникло, та й інших кандидатур ніхто не висував. Черненка одностайно, як завжди до цього, обрали генеральним секретарем ЦК КПРС [226; 423, №45(23936), с. 1]. Як справедливо зауважив Чазов одному з тієї «четвірки», яка визначила цей вибір: «Дмитро Федорович, як можна обирати генеральним секретарем тяжкохвору людину. Адже все ви знали від мене, що Черненко – інвалід. Я особисто вам і Андропову говорив про це» [383, с. 197]. На ці справедливі закиди Устинов нічого не відповів Чазову. А що він міг на це відповісти?! Він сам вийшов із «сталінської шинелі» з відповідними поглядами на методи управління державою і на особу того, хто повинен забезпечувати роботу всіх механізмів цієї держави.

Окрім Черненка, останніми представниками «дніпропетровців» на кремлівському «Олімпі» були Тихонов та Щербицький, який не приділяв достатньо уваги кремлівській підклимній боротьбі за місце генерального секретаря, займаючись справами України.

Одним із проявів протистояння «старої гвардії», яку уособлював Тихонов, із представниками молодшої генерації керівників, яку уособлював Горбачов, став їхній конфлікт. Це протистояння Тихонов-Горбачов було останньою спробою клієнти Брежнєва відтягнути невідворотний процес кадрового оновлення кремлівського Ареопагу новими керівниками на кшталт Горбачова. Цей процес також став можливим ще й тому, що швидка «зачистка» більшості харизматичних висуванців Брежнєва за короткий час правління Андропова деморалізувала немолодих і невмотивованих на боротьбу «осколків» цього недавно могутнього неформального об'єднання. Недовготривалий прихід до влади старого і немічного Черненка з «молдавського клану» нічого не змінив для залишків клієнти Брежнєва. Вона не змогла вчасно перегрупуватись і висунути зі своїх рядів нового патрона, який би замінив Брежнєва.

Підсумовуючи, можемо свідчити про низку чинників, які стали на заваді подальшому домінуванню цього клану на кремлівському «Олімпі». До них належали: кадрова «зачистка» періоду правління Андропова, що вивела зі гри частину харизматичних представників цього неформального об'єднання; фізичне старіння та смерті; персоналістський характер цього клану, побудований під конкретного лідера – Брежнєва, ускладнював процес висунення із цієї мережі нового патрона; відцентрові процеси, які стали поживним ґрунтом для формування на республіканських і регіональних рівнях лідерів типу Щербицького, який зупинив свої владні амбіції в межах однієї республіки і не претендував на роль загальносоюзного керівника.

Розпочався процес занепаду загальносоюзного осередку клану Брежнєва. Останні «брежнівці» доживали свого віку. 20 грудня 1984 року помер Дмитро Устинов: «Горбачов відчув себе особливо беззахисним. Це було серйозним ударом по планах Михайла Сергійовича. Він важко переживав втрату і побоювався можливих змін у його долі». Ці переживання Горбачову доведеться відкласти і включитися в активну боротьбу за право бути наступником Черненка. Через три місяці після смерті Устинова, 10 березня 1985 року, помер [424, №71(24328), с. 1] і сам генеральний секретар Черненко: «Про смерть Черненка не повідомляли протягом двадцяти чотирьох годин. У цей час йшла запекла боротьба

за владу. Після смерті лідера його військо розпалося. Кожен намагався виплисти самотужки» [629, с. 563]. Розгубленістю своїх опонентів скористався вже досвідчений у кулуарних інтригах молодий та енергійний Горбачов.

Унаслідок кулуарних домовленостей частини членів політбюро було вирішено висувати на пост генерального секретаря саме його. Це рішення приймалося без двох впливових членів політбюро, які могли переломити хід і результати того вечірнього зібрання: «Кунаєв не встиг прилетіти з Алма-Ати, Щербицький невчасно застряг в Америці [377, с. 74]. Фактично від прийняття такого важливого рішення були «відсторонені» два найбільш авторитетних члени брежнєвського клану. Це наводить на думку, що Горбачов вирішив не ризикувати, чекаючи приїзду Кунаєва і Щербицького, які могли виступити проти його кандидатури і схилити на свій бік інших членів політбюро, або це дивний збіг обставин. У будь-якому разі на наступний день, 11 березня 1985 року, на засіданні політбюро ЦК КПРС Громико виступив з пропозицією рекомендувати пленуму на пост генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова. Його пропозиція не викликала заперечення і вже через кілька годин пленум одностайно обрав Горбачова новим генеральним секретарем ЦК КПРС [424, №71(24328), с. 1].

Дещо іншими від загальносоюзного процесу розкладу і занепаду клану Брежнєва були процеси в Україні, очільником якої залишався представник дніпропетровської управлінської мережі – Володимир Щербицький.

У зв'язку зі смертю 1 жовтня 1982 році представника харківської номенклатури, другого секретаря ЦК КПУ Івана Соколова, треба було вибрати нового кандидата на цю посаду. Незважаючи на те, що він міг обрати когось із «дніпропетровців», Щербицький обрав фактично своєю правою рукою Олексія Титаренка. Судячи з кар'єрної траєкторії цього діяча, його можна віднести до вихідців із донецької номенклатури. Це призначення, на думку Георгія Крючкова, суперечило логіці, зазвичай другим секретарем призначають того, кому планують передати свою владу, але Титаренко, на його думку, «не міг бути резервом для висунення на першого секретаря ЦК» [359, с. 77]. Щербицький, вірогідно, не хотів порушувати баланс сил, що вже склався на республіканському рівні. Замість «харків'янина» не можна було призначати «дніпропетровця», адже це був би

прямий виклик іншим регіональним управлінським мережам України, яскравий прояв «місництва», який не схвалили б у Москві.

Окрім Щербицького, важливу роль в управлінській мережі дніпропетровців відіграв Олексій Ватченко: «На якомусь етапі, думаю, не без впливу Олексія Феодосійовича Ватченка, на роботу до Києва стало висуватися багато вихідців з Дніпропетровської області. Звичайно, серед висуванців-дніпропетровців переважали фахівці високої кваліфікації, досвідчені організатори. Але їх, у порівнянні з іншими регіонами, було занадто багато. До того ж висувалися іноді й слабкі працівники, що негативно сприймалося громадськістю» [359, с. 141]. Роль такого собі опікуна «дніпропетровців» Ватченко цілком міг виконувати, адже займав високий пост голови президії Верховної ради УРСР з відповідними можливостями та зв'язками, які він отримав, обійнявши цю посаду в 1976 році. Як колишньому першому секретареві Дніпропетровського обкому КПУ у нього були міцні неформальні зв'язки з місцевою партійною елітою. Їхнє співробітництво диктувалося логікою системи відбору кадрів.

Після смерті Олексія Ватченка 22 листопада 1984 року, півроку виконувала обов'язки голови президії Верховної ради УРСР Валентина Шевченко. 27 травня 1985 року її зробили повноправною головою Верховної ради УРСР без додатку «в.о.». Як ми вже відзначали у попередньому розділі, Шевченко входила до дніпропетровської управлінської мережі, як і попередні два керівники Верховної ради УРСР – Грушецький і Ватченко. Таке довготривале, з 1972 по 1990 рік, утримання цієї посади представниками однієї і тієї ж регіональної мережі вказує на те, що ця посада була «синекурою» для «дніпропетровців».

Окрім посад першого секретаря ЦК КПУ і голови Верховної ради, «дніпропетровці» не послаблювали своїх і в політбюро ЦК КПУ. Оновлений пленум ЦК КПУ, обраний 8 лютого 1986 року, був останнім під головуванням Щербицького [663, с. 309]. Проаналізувавши персональний склад цього політбюро ЦК КПУ, ми дійшли висновку, що із 11 його повноправних членів і 6 кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ найчисельнішою групою були «донеччани» – 7 осіб, їм трохи поступаються «дніпропетровці» – 5 осіб і замикають цю трійку «харків'яни» і «кияни», які мали по 1 представнику.

У виконавчій гілці влади, серед численних міністерств УРСР, «дніпропетровці» також мали значну кількість своїх представників.

За результатами опрацювання біографій міністрів тридцяти чотирьох міністерств, які функціонували з 1982 по 1989 рік в УРСР, тринадцять були «дніпропетровцями»: Гречко Борис Олександрович – міністр будівництва підприємств важкої індустрії (1984 – 1986 рр.); Єфименко Георгій Григорович – міністр вищої і середньої спеціальної освіти (1973 – 1984 рр.); Пархоменко Володимир Дмитрович – міністр вищої і середньої спеціальної освіти (1984 – 1991 рр.); Гладуш Іван Дмитрович – міністр внутрішніх справ (1982 – 1990 рр.); Шматольян Іван Іванович – міністр заготівель, а у зв'язку з реорганізацією міністерства у 1985 р. став міністром хлібопродуктів (1977 – 1988 рр.); Борисовський Володимир Захарович – міністр монтажних і спеціальних будівельних робіт (1981 – 1987 рр.); Штундель Олександр Рудольфович – міністр монтажних і спеціальних будівельних робіт (1987 – 1991 рр.); Романенко Анатолій Юхимович – міністр охорони здоров'я (1975 – 1989 рр.); Сало Василь Прокопович – міністр промислового будівництва (1985 – 1986 рр.); Шевченко Олександр Тихонович – міністр промисловості будівельних матеріалів (1979 – 1990 рр.); Череп Валерій Іванович – міністр сільського будівництва (1982 – 1985 рр.); Лук'яненко Олександра Михайлівна – міністр соціального забезпечення (1979 – 1991 рр.); Старунський Володимир Гордійович – міністр торгівлі (1970 – 1987 рр.).

З так званих «силових» міністерств і відомств «дніпропетровці» керували Комітетом державної безпеки УРСР (з червня 1982 по 21 травня 1987 року) та Міністерством внутрішніх справ УРСР – Іван Гладуш (з 16 червня 1982 по 26 липня 1990 року) [662, с. 432–433, 437–438.].

Більше десяти років республіканське КДБ очолював Віталій Федорчук, близький товариш «дніпропетровця» Георгія Циньова, який відрекомендував його Брежнєву для служби в Україні. Головою КДБ УРСР Федорчук був близько 12 років з 16 липня 1970 по 27 травня 1982 року [788, с. 514–515]. Йому на зміну прийшов Степан Муха, який був головою КДБ УРСР з 3 червня 1982 по 21 травня 1987 року. Варто відзначити, що Муха народився у смт. Підгородне

Дніпропетровської округи і свою партійну кар'єру він робив саме в цьому регіоні: обирався секретарем комсомольської організації механічного заводу № 20 Дніпропетровська; першим секретарем Червоногвардійського райкому ЛКСМУ (1956 – 1957 рр.) м. Дніпропетровськ; другим секретарем Дніпропетровського міськкому комсомолу (грудень 1957 р.). Набутий досвід у Дніпропетровську він використав у подальшій роботі на республіканському рівні – заступника завідувача відділу комсомольських організацій ЦКЛКСМУ (1957 – 1959 рр.). У 1959 році його направили до Чернігівської області, де він працював на різних партійних посадах до 1971 року. У 1973 році потрапив до КДБ, де зробив стрімку кар'єру: вересень 1973 року – заступник, а вже з січня 1975 р. – перший заступник голови КДБ при РМ УРСР (з липня 1978 р. – КДБ УРСР) [662, с. 433–434]. Таку карколомну кар'єру в КДБ можна було зробити лише маючи якогось впливового покровителя. На нашу думку, таким покровителем для «дніпропетровця» Мухи став Федорчук, який вірогідно і рекомендував його на своє місце. Окрім рекомендації Федорчука, не останню роль у призначенні Мухи відігравав Щербицький, адже, як згадував Микола Галушко: «У повсякденну «текучку» оперативної діяльності КДБ Щербицький не втручався. Розстановка керівного складу Комітету – ось що було головним для нього, ось чому він приділяв пильну увагу; кадрові питання він нікому не передоручав. Він особисто розмовляв із пропонованими кандидатурами на посади начальників обласних управлінь і керівників у центральному апараті» [339, с. 224].

На зміну «місцевому» голові КДБ УРСР «дніпропетровцю» Мусі був присланий із Москви «варяг» – Микола Галушко, який очолюватиме республіканське КДБ з 1987 року по 20 вересня 1991 року [662, с. 437–438]

На відміну від МВС УРСР та КДБ УРСР у Прокуратурі УРСР та Верховному Суді УРСР в цей період не було жодного «дніпропетровця» або представника донецької чи харківської управлінських мереж [782; 787].

Якщо поглянути на корпус перших секретарів у період з 1982 по 1989 рік, то на цьому рівні «дніпропетровці» також були представлені. Не враховуючи Дніпропетровський обком КПУ, про перших секретарів якого мова піде нижче, загалом «дніпропетровців», які керували не «рідними» їм обкомами було п'ятеро:

1) Микола Самілик – перший секретар Кіровоградського обком КПУ (1982 – 1990 рр.); 2) Віктор Макаренко – перший секретар Кримського обкому КПУ (1977 – 1987 рр.); 3) Андрій Гіренко – перший секретар Херсонського обкому КПУ (1980 – 1987 рр.) і перший секретар Кримського обкому КПУ (1987 – 1990 рр.); 4) Федір Добрик – Львівський обком КПУ (1973 – 1987 рр.); 5) Микола Нівалов – перший секретар Чернівецького обкому КПУ (1985 – 1990 рр.).

За нашими оцінками, «дніпропетровці» не мали домінуючого становища серед когорти керівників цього рівня. Але в той же час ми не можемо стверджувати і про домінування на цьому владному рівні представників інших управлінських груп. Зокрема, за нашими підрахунками (без урахування «рідних» їм обкомів), найбільші управлінські мережі України на посадах перших секретарів обкомів КПУ у період з 1983 по 28 вересня 1989 року мали своїх представників: «донеччани» – 7 осіб, «дніпропетровці» – 9 осіб, «харків'яни» – 4 особи і «кияни» – 4 особи. Це можна було б пояснити або незацікавленістю найбільших управлінських мереж у контролі над іншими регіонами, через делегування своїх представників на посади перших секретарів обкомів у чужі регіони, або наявністю в регіонах власних впливових еліт, які ефективно опиралися цій експансії з боку найбільш впливових управлінських мереж. Але ні перше, ні друге, за нашим припущенням, не корелюється із загальнореспубліканськими процесами. Так, у двадцяти п'яти обкомах КПУ, із початку 1983 року, і до виходу на пенсію Щербицького 28 вересня 1989 року була замінено 53 перших секретарі, із них «варягами» були 31 особа, а «місцевими» були тільки 22 особи. Якщо виразити це у відсотках, то буде такий вигляд: 58,49% – «варяги» та 41,5% – «місцеві». Таким чином, можна говорити про збереження політики нав'язування регіонам керівників, які погано знають або взагалі не знають особливостей існування і функціонування регіональних еліт, доручених їм регіонів. Що, у свою чергу, повинно було вести до напруження всередині цих еліт, по лінії – перший секретар «варяг» – «місцева» партійно-радянська еліта.

Одним із самих «нестабільних» у кадровому плані був Дніпропетровський обком КПУ. За підрахунками Юлії Кузьменко, в цьому обкомі з 1985 року «один лише апарат оновився на 44%, зокрема було замінено 10 із 17 завідувачів, 4 із 5

секретарів обкому» [654, с. 120]. У розпал цих «кадрових перетрусок» змінилося чотири перших секретарі Дніпропетровського обкому КПУ: Євген Качаловський (1976 – 1983 рр.), Віктор Бойко (1983 – 1987 рр.), Володимир Івашко (1987 – 1988 рр.), Микола Задоя (1988 – 1990 рр.) [807]. За виключенням Івашка, всі вони виросли в місцевій парторганізації. Важливо відзначити, що ані в Донецькому, ані в Харківському обкомах КПУ на посаді першого секретаря обкому не було жодного «варяга», на відміну від Дніпропетровського.

Поява «варяга» на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ для цієї управлінської мережі не була характерною. Українська дослідниця партійно-радянської номенклатури періоду «перебудови» Юлія Кузьменко стверджує, що Івашка було призначено першим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ для здобуття ним відповідного досвіду самостійної керівної діяльності [655, с. 111]. Виникає запитання, а чому Івашка направили здобувати цей досвід у Дніпропетровській обком КПУ, а не до рідного йому Харківського? Якщо придивитися уважніше до процесу та мотивів, які були в основі заміни першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ «дніпропетровця» Віктора Бойка на «варяга» Володимира Івашка, стає очевидним, що це була частина спланованої акції проти цієї партійної організації, а можливо і з більш далекоглядними планами – підрич репутації Володимира Щербицького, який був патроном цієї управлінської мережі.

Усе розпочалося з рутинної планової перевірки комісією ЦК КПУ роботи місцевої партійної організації і виконання рішення XXVII з'їзду КПРС «Про перебудову і кадрову політику партії» [287]. Перевірка добігала кінця, як раптом, на останньому етапі її роботи, з'являється лист «колишнього співробітника газети «Правда» т. Черкасова» із звинуваченнями на адресу Бойка. Одразу ж до комісії ЦК КПУ, яка вже працювала в Дніпропетровську, з Москви прислали бригаду перевіряючих уповноважених ЦК КПРС. У ході перевірки комісія виявила суттєві порушення «соціалістичної законності, які були допущені в області» [154, арк. 4], а також було виявлено порушення «принципів колегіальності в бюро обкому партії, серйозні недоліки в стилі роботи, помилки в підборі кадрів» [154, арк. 6]. Зам'яти такі серйозні звинувачення вже не можна було, а тим паче після

втручання Москви. Бойка потрібно було знімати і замінити іншим. Вибір Москви за погодженням із Щербицьким випав на «харків'янина» секретаря ЦК КПУ Володимира Івашка.

Для того, щоб обрання «варяга» пройшло без ускладнення і зайвих запитань, на пленум Дніпропетровського обкому КПУ 20 травня 1987 року приїхав представляти нового першого секретаря обкому місцевому партійному керівництву сам Щербицький. Важливо відзначити, що на цьому пленумі Щербицький взяв на себе відповідальність за порушення, які були виявлені перевіркою ЦК, сказавши: «є вина Секретаріату ЦК і моя особиста як першого секретаря. Я це визнаю. А полягає вона в тому, що ми довго сподівалися, що т. Бойко, багато працюючи, і, як ми вважали, вболіває за справу, зрозуміє свої недоліки, виправиться і справи підуть краще» [154, арк. 5]. Також Щербицький вказував у своєму виступі на персональну відповідальність другого секретаря обкому Миколу Задоя і голову облвиконкому Юрія Бабіча. У «сталінські» та «хрущовські» роки це могло би стати кінцем кар'єри для всіх названих керівників Дніпропетровського обкому, а, можливо, і для самого Щербицького. Але часи змінилися і жоден із названих керівників не постраждав. Ба, більше, Задоя через рік 14 грудня 1988 року зайняв посаду першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ, а Бабіч до 1989 року продовжував залишатися головою Дніпропетровського облвиконкому.

На нашу думку, не тільки зміна практики покарань по відношенню до опальних керівників уберегла найвище партійно-радянське керівництво Дніпропетровщини від звільнення або значного пониження, але й заступництво їхнього патрона Щербицького, який «прикрив» їх своїм авторитетом.

Для Івашка це призначення відкривало нові можливості. Як перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ він став повноправним членом політбюро ЦК КПУ, що відкривало йому дорогу на посаду другого секретаря ЦК КПУ. 12 грудня 1988 року рішенням пленуму ЦК КПУ від обов'язків члена політбюро і другого секретаря ЦК КПУ було увільнено Олексія Титаренка, а на його місце було обрано Івашка [663, с. 310]. Таким чином, посада першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ стала для Івашка трампліном для

подальшого кар'єрного зростання. Зайнявши посаду другого секретаря ЦК КПУ, Івашко автоматично ставав головним претендентом на посаду першого секретаря ЦК КПУ.

Повернемося до аналізу партійно-радянської еліти Дніпропетровщини. Окрім перших секретарів Дніпропетровського обкому КПУ, цікаві траєкторії кар'єрного просування мали і другі секретарі цього обкому. При перших секретарях обкому Качаловському, який у 1983 році отримав підвищення у Києві заступником голови Ради міністрів УРСР, та Бойку другим секретарем Дніпропетровського обкому КПУ працював Микола Нівалов. Після п'ятирічної роботи другим секретарем обкому його кар'єра пішла угору, спершу він став інспектором ЦК КПУ (1984 – 1985 рр.), а потім очолив Чернівецький обком КПУ (1985 – 1990 рр.) [807]. Після нього другим секретарем Дніпропетровського обкому був Задоя, який доволі швидко очолив Дніпропетровський обком. Подібну до свого попередника кар'єру зробив й інший другий секретар Микола Омельченко (1988 – 1990 рр.). Коли Задоя у квітні 1990 року очолив Дніпропетровський облвиконком, першим секретарем Дніпропетровського обкому обрали Омельченка [800].

Представники виконавчої гілки влади в області також кооптувалися із місцевої партійно-радянської еліти, як то Бойко і Задоя. А Бабіч і Стежко обралися, змінюючи один одного головами Дніпропетровського облвиконкому з посад перших секретарів Криворізького міськкому КПУ [807].

Таким чином, можемо говорити, що серед других секретарів обкому, як і серед голів Дніпропетровського облвиконкому, не було жодного «варяга». Почата в попередні роки традиція недопущення «варягів» на керівні посади в регіоні мала своє успішне продовження. Це може свідчити про згуртованість цієї регіональної еліти, яка спиралася на підтримку патрона в Києві.

Силовий блок керівників Дніпропетровщини був представлений двома відомствами – Управління внутрішніх справ виконкому Дніпропетровської облради та Прокуратурою Дніпропетровської області. УВС Дніпропетровської області очолювали Микола Попов (1983 – 1987 рр.) та Анатолій Білик (з 1987 р.)

Прокуратурою Дніпропетровської області до 1983 року продовжував керувати Михайло Оберемок, про якого ми детально говорили в попередньому параграфі. З 1984 року прокуратуру області під своє начало взяв Анатолій Андрієвський, кар'єра якого була пов'язана із органами прокуратури Дніпропетровського області. У 1984 році він став прокурором області. На цій посаді перебував до вересня 1986 року. Наступником Андрієвського став уродженець м. Запоріжжя Володимир Рябчинський. На відміну від своїх попередників, Рябчинський свою кар'єру прокурора розбудовував на Донеччині, звідти перейшов до прокуратури Чернівецької області і лише у 1986 році його призначили прокурором Дніпропетровської області, де він працював до 1991 року [639, с. 13–14].

Розпочата Горбачовим «кадрова м'ясорубка» зачепила Україну меншою мірою. За даними, які наводить Кузьменко, за два роки з 1985 по 1986 рік змінилося 25% працівників, що входили до номенклатури ЦК КПУ [654, с. 117]. Якби Щербицький не стримував «перебудовчі» ініціативи Горбачова, які, зокрема, вимагали і кадрових змін на найвищих щаблях влади в республіці, а не лише на регіональному рівні, цей відсоток був би значно більшим. Але безкінечно стримувати процеси оновлення республіканської еліти він не міг. Першим вийшов на пенсію член політбюро «дніпропетровець» Віктор Добрик, рішення по якому було прийнято на березневому пленумі ЦК КПУ 1987 року. Згодом, на лютневому пленумі ЦК КПУ, цього ж таки 1987 року, відправили на пенсію ще двох членів політбюро ЦК КПУ – «донеччанина» Олега Ляшка (голова Ради міністрів УРСР) і голову КДБ УРСР Степана Муху. Наступного року, на вересневому пленумі ЦК КПУ, відправили на пенсію секретаря ЦК КПУ з питань сільського господарства Івана Мозгового, а у грудні 1988 року за рішенням пленуму ЦК КПУ, було відправлено на пенсію ще одного «донеччанина» Олексія Титаренка (другий секретар ЦК КПУ) [663, с. 309–310]. Наростаючі перетворення вимагали і зміни керівника республіки, який не відповідав за своїми переконаннями і характером потребам часу. Щербицький був «останньою барикадою» [747, с. 12–27], яку треба було прибрати зі шляху реформ, запущених Горбачовим і його командою однодумців.

Рубіжним для «дніпропетровців» у політбюро ЦК КПУ став 1989 рік. 21 вересня 1989 року Щербицький під тиском низки обставин подав заяву до ЦК КПУ з проханням виходу на пенсію: «На превеликий жаль, вік і стан здоров'я вже не дають мені можливості працювати так, як вимагають цього інтереси справи. У зв'язку з цим прошу Центральний Комітет Компартії України звільнити мене від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України» [731, с. 468]. Через декілька днів (28 вересня 1989 р.) його заяву розглянули на політбюро, яке рекомендувало: «Пленуму ЦК Компартії України задовольнити прохання Щербицького В.В. про звільнення його від обов'язків першого секретаря та члена Політбюро ЦК Компартії України...» [731, с. 468]. У цей же день Щербицький виступив зі своїм останнім словом перед пленумом ЦК КПУ, де серед іншого побажав усім присутнім і «новому нашому правофланговому Володимирі Антоновичу Івашку» всіляких успіхів [731, с. 470]. Як пригадувала пізніше Валентина Шевченко: «Щербицький, починаючи з 1988 року, неодноразово вів розмову з М. Горбачовим про свою відставку, посилаючись на свій стан здоров'я. Але Михайло Сергійович його стримував, просив ще попрацювати до виборів 1989 року» [387, с. 337]. Неодноразові звернення Щербицького до Горбачова з проханням дати йому можливість піти на пенсію нарешті досягли своєї мети. Для того, щоб висловити особливу прихильність до одного із найвпливовіших і найавторитетніших лідерів СРСР, «На Пленум ЦК КПУ спеціально прилетів Горбачов. На адресу Щербицького він сказав гідні слова, віддаючи належне його багаторічній державній і громадській діяльності» [339, с. 261]. Вихід на пенсію багаторічного патрона «дніпропетровців» і прихід до влади «харків'янина» Івашка створювали ще більші невизначеності для місцевої партійно-радянської еліти УРСР.

Таким чином, досліджена нами змінюваність особового складу політбюро ЦК КПУ з 25 травня 1972 по 28 вересня 1989 рік на чолі з «дніпропетровцем» Володимиром Щербицьким не дозволяє стверджувати про домінування «дніпропетровців» у політбюро ЦК КПУ в цей період. Нами виявлена інша домінуюча група. За нашими підрахунками, із 37 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУС (1972 – 1989 рр.) «дніпропетровців» було 8 осіб (21,6%),

«донецчан» – 12 осіб (32,43 %), «харків'ян» – 5 осіб (13,51%), «киян» – 5 осіб (13,51%), інших – 7 осіб (18,92%), що вказує на істотне домінування не «дніпропетровців», а представників іншої управлінської мережі – «донецчан».

Показовим результатом патрунування Щербицьким дніпропетровської управлінської мережі в Україні є цифри, які були підготовлені на прохання Горбачова у 1990 році: «53% кадрового складу української виконавчої влади становлять дніпропетровці» [771, с. 12]. Ці вражаючі відсотки насправді потребують перевірки, адже нам невідомо, яка методика була використана під час цього аналізу. На нашу думку, вони є перебільшеними, хоча й унаочнюють тенденцію експансії «дніпропетровців» з 1972 по 1991 рік на різні посади у партійно-радянські органи влади УРСР.

Після виходу на пенсію Щербицького політбюро продовжили покидати «старі кадри». 18 жовтня 1989 року увільнили від обов'язків члена політбюро ЦК КПУ командувача Київського військового округу Івана Герасимова, а також від обов'язків кандидата у члени політбюро ЦК КПУ, за особистим проханням, увільнили Костянтина Масика .

Після приходу до влади Горбачова «дніпропетровці» покидали найвищі партійно-радянські посади загальносоюзного значення. Масові кадрові ротації, які відбувалися усередині ЦК КПРС з 1985 по 1990 роки, були більшою мірою наслідком примусових відставок, виходу на пенсію або підвищення і, лише в останню чергу, наслідком виборів [574] .

Темпи кадрового оновлення вищих партійних ешелонів у 1990 році досягли свого апогею, а їхні масштаби за деякими оцінками перевищували сталінські кадрові чистки [677, с. 277]. Старі і досвідчені вже пішли, а молоді реформатори не могли повною мірою контролювати партійно-радянський апарат. Поступово стали наростати відцентрові тенденції, які загрожували повною втратою Центром контролю на місцях: «У парткомах панувала розгубленість. До цього варто додати, що генсек після обрання головою Верховної Ради, а потім президентом СРСР, втратив інтерес до розгляду питань партії на засіданнях секретаріату та політбюро ЦК. Вони, як говорилося, проводилися від випадку до випадку, документи ЦК на місця надходили все рідше і не давали достатньо повної

інформації про те, що відбувається в країні і КПРС, які стоять завдання перед партійними організаціями» [325, с. 356–357]. Фактично перестала діяти система посадових вакансій, що давала можливість бути обраним у ЦК КПРС усім, хто займав відповідні номенклатурні посади: «16 жовтня 1989 року у «Правді» було оголошено, що комісія ЦК КПРС з питань партійного будівництва і кадрової політики прийняла рішення про скасування «обліково-контрольної номенклатури», а з 23 серпня 1991 року була позбавлена списочно-номенклатурного принципу влади і вища держпартократія» [647, с. 37]. У таких умовах розпочалося формування пленумом ЦК КПРС, обраного ХХVІІІ з'їздом КПРС (2 – 13 липня 1990 року), нового складу політбюро ЦК КПРС. 13 – 14 липня 1990 року на пленумі ЦК КПРС таємним голосуванням обрали політбюро і секретаріат ЦК. Серед новобраних членів політбюро і секретаріату ЦК КПРС був лише один «дніпропетровець» – перший секретар ЦК КПУ Станіслав Гуренко [429, №196(26279), с. 1]. Варто відзначити, що до моменту припинення діяльності Компартії Радянського Союзу, згідно з підписаним Указом Президента Російської Федерації Бориса Єльцина від 6 листопада 1991 року [293], окрім Гуренка, жоден «дніпропетровець» у політбюро і секретаріат ЦК КПРС не увійшов [820, с. 61-62].

Утрачали свої позиції «дніпропетровці» і на республіканському рівні. 23 червня 1990 року пленум ЦК КПУ обрав новий склад членів політбюро, в який не потрапило жодного «дніпропетровця», на відміну від «киян», які провели аж 6 осіб, а «донеччани» 5 осіб [663, с. 311].

Поступово «дніпропетровці» стали втрачати і свої міністерські крісла. На пенсію вийшли: Іван Гладуш (міністр внутрішніх справ 1982 – 1990 рр.), Олександр Штундель (міністр монтажних і спеціальних будівельних робіт у 1987 – 1991 рр.), Олександра Лук'яненко (міністр соціального забезпечення у 1979 – 1991 рр.). На іншу роботу перейшли: Анатолій Романенко (міністр охорони здоров'я у 1975 – 1989 рр.), Олександр Шевченко (міністр промисловості будівельних матеріалів у 1979 – 1990 рр.). Найбільш успішно кар'єра склалася у Володимир Борисовського (заступник голови Ради міністрів з питань будівництва у 1987 – 1991 рр.), який після здобуття незалежності Україною встиг побувати

міністром інвестицій і будівництва України (лютий – грудень 1992 р.), а потім став директором АТЗТ «Лукойл-Україна» (1993 – 1998 рр.) [763], та у Валерія Черепа (міністр сільського будівництва у 1982 – 1985 рр., у 1985 – 1991 рр. – заступник голови Держагропромбуду УРСР), який з 1991 по 1997 роки був головою ради «Украгропромбуд», а потім займав крісло міністра транспорту України (1997 – 1998 рр.), голови Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України (2001 – 2002 рр.) і був членом Вищої економічної ради Президента України (1997 – 2001 рр.) .

Намагаючись виконувати настанови Кремля, Івашко розпочав активну кадрову ротацію в регіонах, домагаючись: «широкого оновлення керівних радянських працівників в обкомах та облвиконкомах» [339, с. 59, 270]. У цьому йому допомагало суспільство, яке відчуло «вітерець свободи», виступаючи з жорсткою критикою партократів, вимагаючи їхньої заміни. У цих умовах від виконання своїх обов'язків стали відмовлятися «перші секретарі обласних партійних організацій: Донецької – Винник, Ворошиловградської – Ляхов... Змушені були залишити свої посади перші секретарі: Чернігівського обкому – Герой соціалістичної праці Палажченко, Харківського обкому – Мисніченко. В Україні за короткий термін було замінено 16 перших секретарів обкомів компартії (з 25 по числу областей), змінився кожен третій голова облвиконкому, кожен другий із міністрів, голова Радміну і п'ять його заступників» [339, с. 270–271]. Доволі суттєво обновилися і Дніпропетровський обком КПУ.

Це підривало фундамент, який забезпечував довготривале, стабільне функціонування старої партійної еліти: порушувалися внутрішні зв'язки всередині правлячої верхівки, руйнувалися сформовані у попередній період керівні «обойми» і різні владні угруповання. Впливовим центром влади поступово ставали Ради народних, обласних і міських депутатів, з'їзди різних рівнів. Саме вони поступово перебирали на себе владу, яку швидко втрачали партійні органи влади на кшталт ЦК КПРС/ЦК КПУ [652, с. 54–55].

Пішов з посади першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Микола Задоя, а на його місце 31 серпня 1990 року обрали Миколу Омельченка.

Під його керівництвом було обрано новий склад бюро обкому, в якому збільшено чисельність повноправних членів бюро з 11 до 13 осіб [157].

Важливо відзначити, що вибори до бюро обкому проходили з порушенням установлених на той момент законодавчих норм і процедури голосування, але це не завадило першому секретарю обкому, звернувши на це увагу присутніх, однаково продовжити обрання бюро обкому: «Ось у нас двадцять сім чи двадцять вісім людей відсутні. Якщо вони будуть незгодні, що ми відкритим голосуванням неповним кворумом вибирали секретарів обласного комітету партії і членів бюро. В принципі це порушення Конституції, порушення нашої інструкції по виборах і порушення Уставу» [158, арк. 13–14]. Кандидатури, які заздалегідь були відібрані, і безальтернативність вибору, і сам хід голосування промовисто засвідчували, що декларування демократичних принципів і виборності є нічим іншим, ніж фікцією, яка повинна була приспати народне невдоволення.

Розпочинався процес реекспозиції старих і формування нових еліт. Завдяки політичним реформам Горбачова і його однодумців, вибори, які ставали заміною вже мертвій системі номенклатурного призначення, поступово «висували на політичну арену нових лідерів не по налагоджених кар'єрних лабіринтах, а завдяки їх особистим якостям» [652, с. 55]. До нового центру влади, як магнітом, потягнуло стару партійну еліту, яка не збиралася так просто полишати свої посади.

Втрачаючи свої партійно-радянські посади, «дніпропетровці» також активно включилися в боротьбу за посади народних депутатів Верховної ради УРСР.

Перший Президент України Леонід Кравчук вимушений був лавірувати між найбільш впливовими регіональними політичними групами – «дніпропетровцями» і «донеччанами», які спиралися на значний економічний і кадровий потенціал своїх регіонів. Це Кравчукове «між крапельками» було використано регіональними елітами, щоб посадити в прем'єрські крісла своїх представників. З 1991 по 1994 роки змінилося три повноцінні урядові команди: Уряд прем'єр-міністра Вітольда Фокіна (1990 – 1992 рр.), Уряд прем'єр-міністра Леоніда Кучми (1992 – 1993 рр.), Уряд прем'єр-міністра Віталія Масола (1994 –

1995 рр.). Між Урядами Кучми і Масола, крісло в.о. прем'єр-міністра України займав «донеччанин» Юхим Звягільський, який так і не став повноправним прем'єр-міністром України. Цим призначенням, вірогідно, Кравчук намагався стримати протести шахтарів Донбасу, які гуртувалися довкола найбільш впливового директора шахти ім. Засядька Звягільського [611, с. 157]. Серед цих чотирьох голів Уряду троє – Фокін, Масол і Звягільський були вихідцями із донецької радянської управлінської еліти і лише один – Кучма був представником дніпропетровської управлінської мережі.

Варто відзначити, що обрання Кучми на цю посаду було компромісом між комуністичною більшістю і демократами. Зокрема його кандидатуру підтримувала фракція «Нової України», яку тоді очолював Володимир Філенко. Як згадує сам Філенко: «Кучму активно рухав Плющ, який хотів через нього створити противагу Кравчуку, так мені здається... І так збіглося, що хоч круть, хоч верть, все сходилося на Кучмі» [379].

У червні – липні 1994 року відбулися позачергові президентські вибори. У боротьбу за посаду другого Президента України вступили сім кандидатів – Валерій Бабич, Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Володимир Лановий, Олександр Мороз, Іван Плющ, Петро Таланчук. Жоден із цих кандидатів не отримав 50% голосів виборців, а тому було призначено другий тур виборів. 10 липня 1994 року в другому турі президентської гонки між діючим президентом Кравчуком і колишнім прем'єром Кучмою, останній одержав перемогу, за нього віддали свої голоси 52,14% виборців [646, с. 74]. Таким чином, другим президентом України став «дніпропетровець» Леонід Кучма.

Зайнята «червоним директором» із Дніпропетровщини посада Президента України відкрила додаткові можливості для чергового захоплення «дніпропетровцями» владних посад. До Києва потягнулася вервечка представників із цього регіону.

Особливо хотілося підкреслити, що, саме після призначення прем'єр-міністром України Петра Лазаренка, «дніпропетровці» стали домінуючою управлінською групою з-поміж інших. Це підтверджується дослідженнями українських вчених, які унаочнюють це домінування у своїй аналітичній доповіді:

середня кількість серед восьми українських Урядів (1990 – 1997 рр.) вихідців із Дніпропетровської області складає 10 осіб, на одну особу менше, ніж вихідців із Київщини. При цьому найбільша кількість «дніпропетровців» – 7 осіб – була в Уряді Павла Лазаренка, а в першому Уряді Масола, «дніпропетровців» взагалі не було [695].

За підрахунками Українського центру незалежних політичних досліджень: «наприкінці 1996 року загальна кількість дніпропетровців у владних структурах Києва та «групах впливу» (виконавча, законодавча, судова влада, політичні партії, армія, банки, церкви, засоби масової інформації, молодіжні, жіночі, правозахисні, ветеранські, профспілкові організації, бізнес, неприбуткові науково-дослідницькі інституції та фонди) становила близько 206 осіб» [771, с. 9].

Одним із ключових чинників, який впливав на політичні успіхи «дніпропетровців», була їх специфічна політична ідентичність. Олександр Висоцький виділяє декілька ключових рис політичної ідентичності вихідців із цієї регіональної політичної еліти: 1) прагнення (чи потреба) підтримувати (голосувати) «своїх»; 2) політико-ідеологічна толерантність та мімікрія (яскраво виражена у діяльності Кучми) [607, с. 292]. До цього портрету абстрактного, усередненого дніпропетровського політика з радянським корінням можна додати ще дві риси, які були їм притаманні, на думку історика Юрія Жука – ідеологічну/культурну невизначеність і цинізм [625, с. 69].

Підсумовуючи все вищесказане, треба констатувати, що представники дніпропетровської управлінської мережі на чолі із першим секретарем ЦК КПУ Щербицьким у цей період займали доволі високі посади в Уряді УРСР, Верховній раді УРСР, були керівниками республіканських «силових» відомств – УВС і КДБ УРСР та очолювали низку обласних партійних комітетів України. Таке широке представництво «дніпропетровців» на згаданих керівних посадах дає можливість свідчити про неформальну групу – дніпропетровський клан на чолі з патроном Щербицьким. Але в той же час треба вказати на необхідність поглиблення і розширення досліджень, присвячених цій неформальній групі. Адже показані нами представники такої групи є лише «вершиною айсберга».

Після отримання Україною незалежності частина партійно-радянської номенклатури відійшла від політики, а інша продовжила займатися політичною діяльністю, капіталізувавши свою владу і можливість розпоряджатися матеріальними багатствами партії. Маючи довготривалий досвід домінування в політичному полі Радянської України, «дніпропетровці» доволі вдало реалізували накопичений досвід у незалежній Україні 1991 – 2005 років. Наявність згуртованої ще з радянських часів дніпропетровської регіональної еліти стала міцним підґрунтям для обрання «дніпропетровця» Леоніда Кучми (1994 – 2005 рр.) Президентом України. Також з 1991 року «дніпропетровці» змогли делегувати «своїх» представників на посаду прем'єр-міністра України: Кучму, Лазаренко, Пустовойтенка.

ВИСНОВКИ

Контroversійними для існування і функціонування Радянського Союзу виявилися неформальні практики, які пронизували всі сфери життя держави. З одного боку, ці практики робили забюрократизований і неповороткий апарат управління більш гнучким, тим самим відстрочуючи його колапс. А з іншого боку, ці ж неформальні практики роз'їдали, мов іржа, все «тіло» держави, що прискорило її крах у 1991 році.

Одним із елементів неформальних практик були управлінські мережі. В історіографії прийнято виділяти найбільш потужні управлінські групи, які домінували у владній системі УРСР: донецька, харківська і дніпропетровська. Останню управлінську групу часто ототожнюють із так званим дніпропетровськими кланом.

Як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії, сформувався певний консенсус щодо феномена дніпропетровського клану. Постулюється наявність цього неформального об'єднання, інколи виділяють його ключових акторів (Джоель Мозес, Оріся Кулик, Джон Віллертон, Юлія Кузьменко та Віктор Крупина). Але в той же час у цих дослідженнях ми не знайдемо відповіді на такі ключові запитання: як, коли і яким чином виник цей клан?; чому саме ці, а не інші представники включаються до цього клану?; які чинники вплинули на появу цього клану?; чому саме цей клан зміг так довго тримати під своїм контролем ключові посади в державі?; чому він не «канув у Лету» разом із Радянським Союзом?; як відбувався транзит представників цього клану в політичну та економічну систему незалежної України і яке місце його представники зайняли у цій системі після 1991 року? На всі ці запитання історіографія не пропонує відповіді, а радше висуває припущення. Можна констатувати парадокс: при загально визнаній важливості цієї проблеми для пояснення історії України та СРСР другої половини ХХ ст. відсутні її системні дослідження.

Аналіз біографій радянських керівників – вихідців з Дніпропетровщини, підтверджує гіпотезу про існування дніпропетровського клану в політичних

елітах України та СРСР. На користь цього твердження можна навести такі докази: 1) прямі свідчення радянських керівників (Володимир Семичасний, Георгій Крючков, Петро Шелест («дніпропетровська група»), Пилип Бобков («група керівників із Дніпропетровська»), Борис Панкін («дніпропетровська мафія»), Євген Чазов); 2) висока концентрація дніпропетровців на найвищих партійно-радянських посадах (політбюро ЦК КПУ, політбюро ЦК КПРС, Рада міністрів УРСР та Рада міністрів СРСР, президія ВРУ) та в «силових» структурах (КДБ та МВС СРСР); 3) успадкування посад всередині групи (генеральні секретарі ЦК КПРС – Брежнєв, Черненко; голови президії ВР УРСР – Іван Грушецький, Олексій Ватченко, Валентина Шевченко; перші секретарі Дніпропетровського обкому – Брежнєв, Кириленко, Щербицький, Ватченко, Толубєєв, Качаловський, Бойко, Задоя); 4) ієрархічна структура неформальної мережі дніпропетровських керівників; 5) координація зусиль під час конкуренції за владні повноваження та ресурси з іншими групами (кампанія Щербицького проти «донеччан», боротьба Брежнєва проти «комсомольців» Шелєпіна та Семичасного).

Передумови виникнення власного номенклатурного клану почали формуватися на Дніпропетровщині у 1920-х – 1930-х рр. Об'єктивними чинниками, які створили поживне підґрунтя для перетворення дніпропетровської партійно-радянської еліти в потужну управлінську групу (клан) всесоюзного значення, були: раннє виділення регіону в окрему адміністративну одиницю (Дніпропетровська область) з потужною соціально-економічною базою; Дніпропетровська область входила в п'ятірку областей із найбільшою чисельністю населення, а відповідно мала й одну з найбільших партійних організацій в УРСР; Дніпропетровська область з початку свого утворення поступово перетворилася в потужний науковий навчально-науковий центр, в якому здійснювалася підготовка фахівців для підприємств, організацій, партійно-радянських органів республіки та всього Радянського Союзу.

Перша спроба виокремлення місцевої партійно-радянської еліти в потужну регіональну групу пов'язана із діяльністю Менделєя Хатаєвича на посаді першого секретаря Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У (1933 – 1937 рр.). Саме він консолідував довкола себе місцеву партійно-радянську еліту. Однією із

особливостей представників керівної верхівки регіону в цей період було те, що майже всі вони були «варягами». Однією із проблем для Хатаєвича і загалом для керівної верхівки була практика частих «перекидок». Зазвичай, термін їх перебування на своїх посадах коливався від двох місяців до двох років, що ускладнювало консолідацією регіональної еліти. Незважаючи на таку мобільність, у регіоні встиг сформуватися регіональний культ Хатаєвича, що свідчить про його авторитет серед партійно-радянської еліти та мешканців області, а також вказує на відсутність серйозних конфліктів усередині партійної організації. «Перекидки» місцевих керівників, звісно, не сприяли консолідації місцевої еліти, але іншою позитивною стороною цих переміщень було те, що місцеві керівники могли досить швидко потрапити на республіканський рівень влади: Квірінг, Яковлев та Медведєв – навіть стали членами бюро ЦК КП(б)У. Але далі республіканського рівня майже ніхто не просувався.

Процеси консолідації та просування кар'єрною драбиною в гору до вищих партійно-радянських посад республіканського та загальносоюзного рівнів Дніпропетровської регіональної еліти були перервані «чисткою» партійних рядів у 1936-1938 рр.

Ця кампанія «чисток» запустила «політичні ліфти», які відкрили дорогу для нового покоління керівників, що замінили покоління «революціонерів», представником якого був Хатаєвич. «Зачистка» місцевої керівної верхівки не була унікальним випадком, подібні «чистки» регіональних апаратів відбулися по всьому Радянському Союзу. Дніпропетровщиною прокотилися дві хвили політичних репресій. Загалом за весь період цього терору було розстріляно 59 із 87 членів обкому, що складає 67% від загальної чисельності. Доволі точно результати цієї кампанії відносно партійно-радянського апарату описав Хрущов: «Україною ніби Мамай пройшов. Не було, як я вже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів».

На зміну «революціонерам» прийшло інше покоління, до представників якого можна віднести Леоніда Брежнєва, Андрія Кириленка, Костянтина Грушевого, Миколу Щолокова та ін. Саме цьому поколінню керівників довелося відновлювати управлінську вертикаль області. Але цей процес був перерваний у

1941 р. початком німецько-радянської війни. Дніпропетровська область доволі швидко потрапила під німецьку окупацію, а партійне керівництво було евакуйоване і відправлене на різні ділянки роботи. У перші дні війни із Дніпропетровського обкому до лав Червоної армії було направлено 50 осіб. Загалом дніпропетровська партійно-радянська еліта не так сильно була розпорошена з початком війни, що дозволяло їм підтримувати контакти між собою та ще більш консолідуватися. До прикладу, Леонід Брежнєв під час війни був начальником Політуправління Південного фронту, з 1942 року – начальником політвідділу 18-ї армії, а з 1945 – начальником політичного Управління 4-го Українського фронту. Разом із Брежнєвим у 18-й армії Південного фронту знаходився Андрій Кириленко, який був членом Військової ради. На Південному фронті у Військовій раді також служили Костянтин Грушевий та ще чотири дніпропетровці – Павло Найдьонов, Лев Лукіч, Микола Черепанов та Микола Щолоков. Окрім тодішньої верхівки обкому, на фронт потрапили і майбутні перші особи дніпропетровського клану – Володимир Щербицький, Олексій Ватченко та Микола Миронов.

Поступове відновлення регіональної номенклатури розпочинається у 1943 році, після відновлення радянської влади в регіоні, а завершився цей процес лише після закінчення Другої світової війни. Паралельно із відновленням керівної верхівки області було розпочато відновлення соціально-економічного потенціалу Дніпропетровщини.

Для забезпечення швидкого відновлення промислового потенціалу рідної для Брежнєва Дніпропетровщини його призначають першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У. Брежнєва, який був «місцевим» із широкою мережею особистих знайомств у середині як партійно-радянського апарату області, так і з директорами містоутворюючих підприємств. Ці зв'язки допомогли йому налагодити співпрацю між керівниками підприємств і партійно-радянською елітою області, що забезпечило швидке відновлення промислового потенціалу області. Консолідація місцевих еліт, високі темпи відновлення соціально-економічного потенціалу регіону та поступове покращення демографічної ситуації сприяло виведенню Дніпропетровщини у лідери серед інших областей

УРСР. Адже економічний потенціал регіону багато в чому визначав й авторитет місцевого керівництва.

Для захисту та підвищення свого статусу Брежнєв почав формувати потужну управлінську мережу із «місцевих» керівників. До її складу увійшли вихідці із дніпропетровської номенклатури, які ще з юнацьких років товаришували з Брежнєвим або зав'язали із ним товариські відносини на фронтах Другої світової війни. На цьому етапі можна говорити про процес оформлення горизонтальних мережевих зв'язків між ними. До цієї неформальної групи, що була пов'язана горизонтальними зв'язками, увійшли: Костянтин Грушевий, Микола Щолоков, Веніамін Димшиц, Гнат Новіков, Микола Тихонов, Микола Миронов, Георгій Павлов, Георгій Циньов, Леонід Лукич тощо.

У 1950 році Брежнєва призначають першим секретарем ЦК КП(б) – ЦК КП Молдавської РСР, а його місце в Дніпропетровському обкомі зайняв Андрій Кириленко. Кириленко продовжив політику консолідації місцевого керівництва і боротьбу із призначенням «варягів» до місцевого партапарату. Під час керівництва Брежнєвим і Кириленком Дніпропетровською областю поступово відбувається вивищення «дніпропетровця» Щербицького, який став наступником Кириленка на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому.

За короткий період з 1953 по 1964 рік вихідці з дніпропетровської номенклатури успішно «захопили» частину впливових керівних посад у Кремлі та майже повністю витіснили «варягів» на регіональному рівні (Дніпропетровський обком КПУ). Другою людиною в СРСР став Леонід Брежнєв (секретар ЦК КПРС), контроль за переміщенням кадрів установив «дніпропетровець» Микола Миронов (зав. Адміністративним відділом ЦК КПРС), Андрій Кириленко обійняв посаду голови Бюро ЦК КПРС по керівництву промисловістю РРФСР, Володимир Щербицький очолював Раду міністрів УРСР (1961 – 1963 рр.), а Микола Тихонов устиг побувати заступником голови Ради міністрів СРСР (1962 р.) та заступником голови Держплану СРСР (1963 – 1965 рр.). Таким чином, «дніпропетровці», зайнявши ключові посади в СРСР, отримали можливість впливати на розподіл сил у політбюро ЦК КПРС і стали одними із головних претендентів на політичне домінування серед номенклатури.

На той час Хрущов уже не влаштував більшість загальносоюзних, республіканських та регіональних керівників. Для відсторонення від влади Хрущова частина кремлівського Ареопагу об'єдналася. Ключовими фігурами цього «номенклатурного перевороту» були: Леонід Брежнєв (другий секретар ЦК КПРС), Микола Ігнатов (голова президії Верховної ради РРФСР, заступник голови президії Верховної ради СРСР), Олексій Косигін (перший заступник голови Ради міністрів СРСР), Микола Миронов (завідувач адміністративним відділом ЦК КПРС), Микола Підгорний (секретар ЦК КПРС), Володимир Семичасний (голова КДБ СРСР), Михайло Суслов (секретар ЦК КПРС) та Олександр Шелєпін (секретар ЦК КПРС). Але ключова роль у цьому перевороті відводилася Брежнєву і Підгорному, адже за ними стояли найбільші партійні організації СРСР (Українська, Молдавська та Казахстанська). На Брежнєва була покладена відповідальність умовити Хрущова перервати відпустку і приїхати до Москви. У разі провалу цього перевороту саме Брежнєву довелось би відповідати за це, адже його залишили на «господарстві», поки Хрущов у відписі, і саме він був тією людиною, яка Хрущова вмовляла приїхати до Москви.

За такий ризик і винагорода повинна була бути відповідною – крісло першого секретаря ЦК КПРС. Частина ключових учасників цієї змови, домовляючись про наступника Хрущова, вважала Брежнєва керованою та тимчасовою фігурою, якого через деякий час можна буде замінити. Але ці сподівання не виправдалися. Після вдалого «номенклатурного перевороту» Брежнєв очолив Радянський Союз, що відкрило додаткові кадрові можливості для його клієнти.

За наступні десять років (1972 – 1982 рр.) Брежнєву та його найближчим соратникам із дніпропетровського клану вдалося сконцентрувати у своїх руках повний контроль над Партією, Урядом і Верховною радою СРСР, а також тримати під контролем МВС та КДБ СРСР. Одним із яскравих індикаторів цього процесу було політбюро ЦК КПРС. За результатами XXVI з'їзду КПРС, який відбувся 3 березня 1981 року, у політбюро ЦК КПРС потрапила найбільша кількість представників «дніпропетровців» за всю історію існування цього органу влади, а саме – Брежнєв, Кириленко, Тихонов та Щербицький. Також до

політбюро увійшли патрони інших управлінських мереж Брежнєва: від «молдавської групи» – Черненко, від «казахстанської групи» – Кунаєв. Загалом, «клан Брежнєва» у цьому складі політбюро нараховував 6 осіб із 14.

На рівні УРСР відбувалися процеси, подібні загальносоюзним. Після призначення першим секретарем ЦК КПУ Щербицького поступово стали наростати кадрові «перетруски» і переміщення з посади на посади, які зачепили майже всю владну вертикаль України. Ці процеси болісно вдарили по регіональних управлінських мережах, що конкурували за владу в республіці з «дніпропетровцями». «Харків'яни» після відставки Шелеста і Підгорного були деморалізованими, а представники «донецької» номенклатури довго не могли отямитися від «ворошиловградської справи» та звільнення «донецького хазяїна» Дегтярьова.

На відміну від двох вище загаданих регіональних мереж, «дніпропетровці» за ці 10 років (1972 – 1982 рр.) під патронатом Щербицького змогли взяти під контроль більшість ключових посад у республіці, а також схилити до взаємовигідної співпраці «харків'ян».

На рівні регіону, який забезпечував кадрами не тільки республіку, а й загальносоюзні органи влади, відбулося зрощення партійно-радянського апарату з «силовиками», що послаблювало контроль з боку Центру за діями місцевої номенклатури. Ключові посади в обкомі, облвиконкомі, Прокуратурі та УВС Дніпропетровської області належали виключно «місцевим».

Досліджена нами змінюваність особового складу політбюро ЦК КПУ з 25 травня 1972 р. по 28 вересня 1989 р. на чолі з «дніпропетровцем» Володимиром Щербицьким, не дозволяє свідчити про домінування «дніпропетровців» у політбюро ЦК КПУ у цей період. Нами виявлена інша домінуюча група. За нашими підрахунками, із 37 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КПУ (1972 – 1989 рр.) «дніпропетровців» було 8 осіб (21,6%), «донеччан» – 12 осіб (32,43%), «харків'ян» – 5 осіб (13,51%), «киян» – 5 осіб (13,51%), інших – 7 осіб (18,92%), що вказує на істотне домінування не «дніпропетровців», а представників іншої управлінської мережі – «донеччан».

Відсутність кількісної переваги «дніпропетровців» у політбюро ЦК КПУ не підживляла їх становище в системі влади УРСР. Адже політбюро під контролем тримав перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький, який був «дніпропетровцем». Окрім того, представники дніпропетровської управлінської мережі займали й інші найвищі партійно-радянські посади в республіці, що дозволяло їм контролювати відповідні структури. Головами президії Верховної ради УРСР, змінюючи один одного, також були дніпропетровці – Іван Грушецький (1972 – 1976 рр.), Олексій Ватченко (1976 – 1984 рр.) та Валентина Шевченко (1984 – 1990 рр.). Також дніпропетровці очолювали різні міністерства УРСР. На посадах керівників УВС та КДБ УРСР (Віталій Федорчук Степан Муха) були люди, які так чи інакше пов'язані із «кланом Брежнєва». Також дніпропетровці, за сприяння Щербицького, займали в різний час і в різних регіонах посади перших секретарів різних обкомів КПУ.

Таке широке представництво «дніпропетровців» на згаданих керівних посадах свідчить про консолідовану неформальну групу – дніпропетровський клан на чолі з патроном Щербицьким.

Після отримання Україною незалежності частина партійно-радянської номенклатури відійшла від політики, а інша продовжила займатися політичною діяльністю, капіталізувавши свою владу і можливість розпоряджатися державною власністю. Маючи значний досвід домінування в політичному полі Радянської України, «дніпропетровці» доволі вдало реалізували його в незалежній Україні. Наявність згуртованої ще з радянських часів дніпропетровської регіональної еліти стала міцним підґрунтям для обрання «дніпропетровця» Леоніда Кучми Президентом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ

Фонд 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України”

Оп. 2.

1. Спр. 18: Постанови Пленуму ЦК Компартії України від 25 травня 1972 р.) – 5 арк.
2. Спр. 32: Стенограма засідання Пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії України від 10 жовтня 1972 р.) – 254 арк.

Оп. 4

3. Спр. 221: Хатаевич Мендель Маркович – 34 арк.

Оп. 6.

4. Спр. 1881: Стенограма засідання Бюро ЦК Компартії України / к протоколу № 28, 1-й – 2-й екз./ (09.06.1953 – 09.06.1953) – 16 арк.
5. Спр. 1882: Стенограма засідання Бюро ЦК Компартії України / к протоколу № 30, 34, 36, 40, 42, 44, 1-4 (14.07.1953 – 29.09.1953) – 128 арк.
6. Спр. 2737: Матеріали к протоколу №72 засідання Президіума ЦК Компартії України (11.12.1957 – 26.12. 1957) – 235 арк.

Отис. 23

7. Спр. 830: Списки керівних працівників ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і обкомів КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, редакцій (1944 г.). – 87 арк.
8. Спр. 3972: Список секретарів обкомів, горкомів і райкомів КП(б)У, їх якісний склад (1946 г.). – 28 арк.
9. Спр. 5604: Копії вихідних листів за підписом тов. Хрущева Н.С. в адрес обкомів КП(б)У (1948 г.). – 75 арк.

Опис 24

10. Спр. 4084: Справки административного отдела ЦК КП Украины, информации и письма Прокуратуры, УМ МВД УССР – о состоянии социалистической законности в УССР и работе Прокуратуры Днепропетровской и Сталинской областей (25 апреля – 16 сентября 1955 г.) – 307 арк.
11. Спр. 4500: Письма ЦК КПСС, копии исходящих писем ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления и письма обкомов КП Украины – по вопросам создания и ликвидации парторганов, установления должностей освобожденных секретарей – 271 арк.
12. Спр. 4502: Справка отдела партийных органов ЦК КП Украины, постановления, письма, предложения о структуре и штатах обкомов, горкомов партии, установления должностей освобожденных секретарей, о переводе горкомов и райкомов из одной группы в другую – 151 арк.
13. Спр. 4520: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, предложения, постановления СМ УССР, обкомов партии – о перестройке руководства промышленностью, строительством и другими – 241 арк.
14. Спр. 4572: Стенограммы выступления секретаря ЦК КП Украины тов. Кириченко А.И. – 345 арк.
15. Спр. 4593: Справки отделов ЦК КП Украины, письма, докладные записки, постановления бюро обкомов КП Украины, Министерств УССР и других организаций – по вопросу правильного использования кадров пропаганды и агитации, партийных, профсоюзных и комсомольских, сельскохозяйственных и административных органов – 205 арк.
16. Спр. 4594: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, представления, справки, постановления бюро обкомов, горкомов КП Украины и других организаций – по вопросу правильного использования кадров: плано-финансово-торговых работников, тяжелой, легкой промышленности и строительных организаций. Справки номенклатурных работников ЦК, представленных отделом партийных

- органов ЦК КП Украины на рассмотрение Секретариата ЦК КП Украины – 88 арк.
17. Спр. 4623: Проект положения о сельских Советах депутатов трудящихся РСФСР получен из ЦК КПСС. Письма, постановления, информации обкомов КП Украины – о районировании, о создании и работе совнархозов, о перестройке руководства промышленностью и строительством – 65 арк.
 18. Спр. 4681: Копии исходящих писем в ЦК КПСС, обкомов КП Украины и других организаций, постановления, письма обкомов, райкомов КП Украины и других организаций – по вопросу правильного использования кадров: пропаганды и агитации, партийных, профсоюзных и комсомольских органов и сельского хозяйства – 119 арк.
 19. Спр. 4682: Справка административного отдела ЦК КП Украины, постановления, письма и материалы к ним обкомов, министерств – по вопросу кадров административных органов /прокуратуры, народных заседателей и другие/; о работе с кадрами – 269 арк.
 20. Спр. 4684: Отчеты, письма и материалы к ним обкомов КП Украины и других организаций – о правильной расстановке и использовании кадров и работа с кадрами – 102 арк.
 21. Спр. 4708: Письмо ЦК КПСС, копии писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, постановления, письма обкомов КП Украины и других организаций – по вопросам сокращения штатов аппарата обкомов КП Украины, создания и ликвидации парторганов, установления должностей освобожденных секретарей; о переводе горкомов, райкомов из одной группы в другую по штатам – 348 арк.
 22. Спр. 4805: Справки номенклатурных работников ЦК, представленных отделом партийных органов ЦК КП Украины на рассмотрение Секретариата ЦК КП Украины – 73 арк.
 23. Спр. 6126: Копии исходящих писем в адрес обкомов КП Украины, информации, постановления обкомов, горкомов КП Украины и других

организаций – о должностях, которые входят в номенклатуру ЦК КПСС, о подборе и расстановке кадров – 62 арк.

24. Спр. 6223: Копии исходящих писем в Цк КПСС – об избрании и освобождении секретарей обкомов КП Украины, председателей облисполкомов и других – 58 арк.

Он. 25.

25. Спр. 642: Копії листів та інформацій до ЦК КПКР за підписом першого секретаря ЦК Компартії України. 07.06.1972 р. – 25.12.1972 р. – 188 арк.
26. Спр. 795: Письма в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины по вопросам утверждения кадров партийных, советских и комсомольских органов – 105 арк.
27. Спр. 819: Стенограмма выступления, докладов и речей первого секретаря ЦК Компартии Украины т. Шелеста П.Е.(18.01.1972-12.05.1972) – 119 арк.
28. Спр. 986: Письма в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК Компартии Украины тов. Щербицкого В.В. по вопросам кадров партийных, советских и комсомольских органов – 155 арк.
29. Спр. 1149: Письма в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины по вопросам кадров партийных и советских органов – 19 арк.
30. Спр. 1151: Переписка с ЦК КПСС по вопросам кадров тяжелой, оборонной, машиностроительной промышленности – 49 арк.
31. Спр. 1299: Записки отдела оргпартрabоты ЦК Компартии Украины о составе и движении работников аппарата ЦК Компартии Украины; письмо в ЦК об избрании т. Корниенко А.И. первым секретарем ЦК ЛКСМ Украины и по другим вопросам – 182 арк.
32. Спр. 1303: Письма в ЦК КПСС о назначении на должность председателя Государственного комитета цен Совета Министров УССР т. Шамборского В.К., об утверждении т. Федана В.И. министром совхозов республики и по другим вопросам – 16 арк.
33. Спр. 1305: Письма в ЦК КПСС об утверждении т. Котова Ю.Б., министров сельского строительства УССР – 29 арк.

34. Спр. 3068: Інформації, довідки відділу адміністративних органів ЦК КП Компартії України, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції республіки до ЦК Компартії України про недоліки в роботі по підготовці до виборів суддів і народних засідателів у тернопільській області, пропозицію Прокуратури республіки про затвердження прокурора Дніпропетровської області (25 червня – 18 листопада 1986 р.) – 39 арк.
35. Спр. 3414: Листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС по кадрових питаннях – 221 арк.

Оп. 30

36. Спр. 7: Докладные записки, справки о возобновлении деятельности парторганизаций и органов советской власти в освобожденных районах Украины – 41 арк.
37. Спр. 20: Статистический справочник «Краткая экономическая характеристика освобожденных областей УССР» – 78 арк.
38. Спр. 21: Статистический справочник «Краткая экономическая характеристика освобожденных областей УССР» – 66 арк.
39. Спр. 70: Материалы, справки о положении дел с кадрами в освобожденных областях УССР – 219 арк.
40. Спр. 227: Справка о подготовке и начале выборов руководящих комсомольских органов в 16 областях Украины – 25 арк.
41. Спр. 344: Информации о ходе выборов в Верховный Совет СССР по Днепропетровской области – 42 арк.
42. Спр. 590: Постановление пленума Днепропетровского обкома КП(б)У о ходе подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся – 11 арк.
43. Спр. 690: Списки руководящих работников заводов Днепропетровской области, присланные в ЦК КП(б)У – 37 арк.
44. Спр. 735: Восстановление завода «Запорожсталь» 1947 года – 48 арк.

Оп. 32.

45. Спр. 735: Предложения обкомов партии об улучшении работы с кадрами всех отраслей народного хозяйства – 126 арк.

46. Спр. 736: Предложения партийных и советских руководителей об улучшении работы с кадрами всех отраслей народного хозяйства – 211 арк.
47. Спр. 737: Предложения партийных и советских руководителей об улучшении работы с кадрами всех отраслей народного хозяйства – 82 арк.
48. Спр. 1259: Информации и справки отделов ЦК Компартии Украины, Президиума Верховного Совета УССР, обкомов партии, министерств и ведомств, других организаций о фактах нарушений государственной и партийной дисциплины отдельными должностными лицами – 226 арк.
49. Спр. 1669: Справки и информации отделов ЦК Компартии Украины, Одесского обкома партии, министерств и других органов по вопросам подбора и расстановки даров – 70 арк.
50. Спр. 1833: Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины и переписка с Днепропетровским обкомом Компартии Украины – 128 арк.
51. Спр. 1842: Проекты выступлений члена Политбюро ЦК Компартии Украины тов. Щербицкого В.В. – 216 арк.
52. Спр. 1843: Проекты выступлений членов Политбюро ЦК Компартии Украины тт. Ватченко А.Ф., Ващенко Г.И., Ляшко А.П. – 214 арк.
53. Спр. 1844: Проекты выступлений членов и кандидатов в члены Политбюро ЦК Компартии Украины тт. Титаренко А.А., Добрика В.Ф., Ельченко Ю.Н., Капто А.С., Коломийца Ю.А., Погребняка Я.П. – 165 арк.
54. Спр. 2720: Листи за підписом першого і другого секретарів ЦК Компартії України про призначення партійних, радянських і комсомольських працівників – 258 арк.

Фонд 39 «Інститут політичних досліджень ЦК КПУ»

Опис 4

55. Спр. 34: Гаевой Антон Иванович. — 3 арк.
56. Спр. 49: Грушецкий Иван Самойлович. — 2 арк.

57. Спр. 95: Корниец Леонид Романович. — 12 арк.
 58. Спр. 158: Подгорный Николай Викторович. — 2 арк.
 59. Спр. 223: Хрущев Никита Сергеевич. — 27 арк.

***Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України, м. Київ***

Фонд Р-1. «Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки», м. Київ

Отис. 16

60. Спр. 1133: Укази і постанови Президії Веріовної Ради Української РСР. Протокол № 33 (3 лютого – 28 лютого 1961 р.) – 231 арк.
 61. Спр. 1214: Укази і постанови Президії Веріовної Ради Української РСР (3 грудня – 30 грудня 1962 р.) – 266 арк.
 62. Спр. 1316: Укази і постанови Президії Веріовної Ради Української РСР (червень 1963 р.) – 248 арк.
 63. Спр. 1548: Укази і постанови Президії Веріовної Ради Української РСР (1 жовтня – 30 жовтня 1965 р.) – 221 арк.
 64. Спр. 2395: Укази та постанови Президії Веріовної Ради Української РСР, прийняті на засіданні Президії у травні. Протокол № 11, доповідна записка (25 травня – 26 травня 1972 р.) – 35 арк.
 65. Спр. 3642: Укази та постанови Президії Веріовної Ради Української РСР, прийняті шляхом опитування у грудні 1982 року (20 грудня – 31 грудня 1982 р.) – 225 арк.
 66. Спр. 4187: Укази та Постанови президії Верховної Ради Української РСР, прийняті у липні 1987 року, шляхом опитування (1 липня – 23 липня 1987 р.) – 175 арк.

Отис. 31

67. Спр. 3: Особові справи депутатів Верховної Ради Української РСР пршого скликання, обраних 25 червня 1938 року, строк повноважень яких закінчився 9 лютого 1947 року /на А – I/ (1938 – 1947 рр.) – 277 арк.

Фонд Р-2 «Рада Міністрів Української РСР»: Харків Київ, 1918–1988 рр.

Опис 7

68. Спр. 2701: Матеріали про затвердження штатів і посадових окладів заробітної плати працівникам наркоматів і центральних організацій Української РСР (02.01 – 24.04.1945 р.). – 210 арк.
69. Спр. 3301: Список міністрів, голів комітетів і начальників управлінь при Раді Міністрів Української РСР та їх перших заступників (1946 р.). — 22 арк.
70. Спр. 4276: Матеріали з питань висунення кандидатів у депутати Верховної Ради Української РСР (16.01 – 15.08.1947 р.). – 83 арк.

Фонд Р-2 «Кабінет Міністрів України», м. Київ

Оп.15

71. Спр. 3215: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (17 – 30 вересня 1993 р.). – 339 арк.
72. Спр. 3216: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (25 жовтня – 9 листопада 1993 р.). – 470 арк.
73. Спр. 3217: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (29 листопада – 13 грудня 1993 р.). – 364 арк.
74. Спр. 3802: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (13 січня 1994 р.). – 250 арк.
75. Спр. 3803: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (13 січня 1994 р.). – 232 арк.
76. Спр. 3804: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (31 січня 1994 р.). – 121 арк.
77. Спр. 3805: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (31 січня 1994 р.). – 187 арк.
78. Спр. 3806: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (17 лютого – 14 березня 1994 р.). – 174 арк.
79. Спр. 3807: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (24 березня – 31 серпня 1994 р.). – 187 арк.

80. Спр. 3814: Матеріали засідань Кабінету Міністрів України (24 січня – 21 липня 1994 р.). – 250 арк.
81. Спр. 3820: Матеріали про виконання доучень Прем'єр-міністра України, Віце-прем'єр-міністрів України, міністра Кабінету Міністрів України (4 січня 1994 р. – 16 січня 1995 р.). – 119 арк.
82. Спр. 3821: Матеріали про виконання доучень Прем'єр-міністра України, Віце-прем'єр-міністрів України, міністра Кабінету Міністрів України (7 червня 1994 р. – 18 січня 1995 р.). – 293 арк.
83. Спр. 4054: Листування з Фондом державного майна та Мінекономіки з питань приватизації (10 січня – 31 березня 1994 р.). – 276 арк.
84. Спр. 4055: Листування з Фондом державного майна та Мінекономіки з питань приватизації (1 квітня – 27 квітня 1994 р.). – 233 арк.
85. Спр. 4056: Листування з Фондом державного майна та Мінекономіки з питань приватизації (5 травня – 20 жовтня 1994 р.). – 230 арк.

Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро

Фонд П–18. «Дніпропетровський міськком КП України», м. Дніпропетровськ (1930–1991 рр.)

86. Оп. 4. – Спр. 1382: Щелоков Николай Анисимович. – 10 арк.
87. Оп. 31. – Спр. 2646: Цинев Георгий Карпович. – 13 арк.
88. Оп. 31. – Спр. 2826: Шпаковский Лев Константинович. – 9 арк.

Фонд П–19. «Дніпропетровський обласний комітет Комуністичної партії України», м. Дніпропетровськ (1932–1991 рр.)

Отис 1

89. Спр. 14: Протокол №2 засідання пленума обкома КП(б)У (11 октября 1932 г.). – 3 арк.
90. Спр. 1040: Протокол I Пленума обкома КП(б)У (16 января 1934 г.). – 3 арк.

Опис 2

91. Спр. 1: Протокол VII Пленума обкома КП(б)У (19 января – 21 января 1936 г.) – 17 арк.
92. Спр. 2: Стенограмма VII Пленума обкома КП(б)У (19 января 1936 г.) – 121 арк.
93. Спр. 520: Стенограмма III областной партийной конференции (21 – 22 мая 1937 г.) – 186 арк.
94. Спр. 528: Протоколы I, II, III пленумов обкома КП(б)У (22 мая – 8 сентября 1937 г.). – 20 арк.

Опис 3

95. Спр. 9: Протокол и стенограмма VII объединенного организационного пленума обком и Днепропетровского горкома КП(б)У. Списки членов и кандидатов члены обкома и горкома партии (22 февраля 1938 г.) – 20 арк.
96. Спр. 98: Политическая и экономическая характеристика области. Характеристика областной партийной организации (июль – август 1938 г.) – 168 арк.
97. Спр. 324: Протоколы XII, XIII, I – IV пленумов обкома КП(б)У (9 января – 27 декабря 1940 г.). – 72 арк.
98. Спр. 441: Списки коммунистов-военнообязанных, работников партийных органов области, направленных в распоряжение Военного Совета Южного фронта, наркоматов, резерв ЦК КП(б)У, исключенных за трусость и дезертирство (17 октября 1941 – 27 мая 1942 гг.). – 38 арк.
99. Спр. 468: Списки коммунистов и комсомольцев, направленных гркомами КП(б)У в ряды Красной Армии в июле 1941 г., и сотрудников УНКГБ, откомандированных для работы в Западную Украину и Бессарабию за период с сентября 1939 г. по август 1940 года (1 – 2 июля 1941 г.) – 33 арк.

Опис 4

100. Спр. 20: Протоколы I – IV пленумов обкома КП(б)У (8 марта 1944 г.) – 60 арк.

101. Спр. 86: Списки партийных, советских, хозяйственных и других работников Днепропетровской области, направленных для работы в западные области Украины и возвращенных обратно (17 июня – 30 декабря 1944 г.) – 41 арк.
102. Спр. 194: Информации обклма партии в ЦК КП(б)У, партийных органов, областных организаций в обком КП(б)У о направлении и прибытии на работу в Западные области Украины пртийных, советских и хозяйственных работников (24 декабря 1944 – 6 октября 1946 гг.) – 140 арк.
103. Спр. 211: Ватченко Алексей Федосеевич. – 12 арк.
104. Спр. 229: Списки руководящих кадров, направленных на утверждение в ЦК ВКП(б) в 1945 году. Номенклатурные кадры ЦК ВКП(б) (19 января – 31 декабря 1945 г.). – 81 арк.
105. Спр. 1179: Тихонов Николай Александрович. – 7 арк.

Отис 5

106. Спр. 158: Статистические отчеты, ф. №6, о сменяемости работников и выдвижении партийных и хозяйственных кадров за 1946 г. – 85 арк.
107. Спр. 203: Протокол и стенограмма XVIII пленума окома КП(б)У (21 ноября 1947 г.). – 110 арк.
108. Спр. 376: Статистические отчеты, ф. №6, о составе руководящих партийных и комсомольских кадров на 1 июня 1947 г. и на 1 января 1948 г. (1947 г.) – 126 арк.
109. Спр. 381: Справка сектора о составе и сменяемости руководящих областных, городских и районных работников и выдвижении новых кадров на 1 июня 1947 г. и на 1 января 1948 г. (1947 г.) – 68 арк.
110. Спр. 383: Контрольные списки работников, занимающих должности номенклатуры ЦК КП(б)У на 1 января 1947 г. /ф. 4/ (1947 г.) – 50 арк.

Отис 6

111. Спр. 93: Архипов Иван Васильевич. – 6 арк.
112. Спр. 120: Гиренко Адольф Николаевич. – 23 арк.
113. Спр. 341: Брежнев Леонид Ильич. – 13 арк.

114. Спр. 832: Деменьтьев Григорий Гаврилович. – 5 арк.
115. Спр. 2222: Миронов Николай Романович. – 27 арк.
116. Спр. 2366: Найденов Павел Андреевич. – 9 арк.

Отис 7

117. Спр. 5: Протоколы и стенограммы XIX и I пленумов обкома КП(б)У (24 февраля – 1 марта 1948 г.). – 56 арк.
118. Спр. 159: Списки работников номенклатуры ЦК КП(б)У и обкома партии (15 января – 28 декабря 1948 г.). – 132 арк.
119. Оп. 10. – Спр. 5: Протоколы V, I, II пленумов, стенограммы V и I пленумов обкома КП(б)У (8 января – 16 марта 1949 г.) – 67 арк.
120. Оп. 12. – Спр. 4: Стенограммы XII, I и II пленумов обкома КП(б)У (14 февраля – 15 марта 1951 г.) – 215 арк.
121. Оп. 14. – Спр. 9: Стенограммы VII и I пленумов обкома КП(б)У (6 сентября – 13 сентября 1952 г.). – 22 арк.
122. Оп. 27. – Спр. 3: Стенограммы X, I, II пленумов обкома Компартии Украины (11 февраля – 18 марта 1954 г.). – 162 арк.
123. Оп. 27. – Спр. 106: Биографии кандидатов в депутаты Верховного Совета СССР, характеристики депутатов Верховного Совета УССР (14 марта – 24 сентября 1954 г.). – 14 арк.

Отис 29

124. Спр. 5. – Стенограмма VII пленума обкома КП Украины (26 июля 1955 г.) – 163 арк.
125. Спр. 7: Протоколы V – X, I пленумов обкома КП Украины (24 февраля – 17 декабря 1955 г.). – 72 арк.
126. Оп. 36. – Спр. 10: Протокол-стенограмма заседания пленума Днепропетровского обкома КП Украины (10 февраля 1960 г.). – 46 арк.
127. Оп. 37. – Спр. 4: Протоколы V – VIII; I пленумов обкома КП Украины (7 февраля – 13 сентября 1961 г.) – 50 арк.
128. Оп. 38. – Спр. 11: Стенограмма пленума Днепропетровского обкома КП Украины (18 декабря 1962 г.). – 98 арк.

Опис 40

129. Оп. 40. – Спр. 1555: Кириленко Андрей Павлович. – 13 арк.
130. Оп. 40. – Спр. 3714: Сурков Николай Васильевич. – 29 арк.
131. Оп. 40. – Спр. 4000: Фоевец Алексей Корнеевич. – 32 арк.
132. Оп. 40. – Спр. 3981: Филиппов Иван Маркелович. – 18 арк.
133. Оп. 41. – Спр. 16566: Лукич Леонид Ефимович. – 6 арк.

Опис 48

134. Спр. 2: Стенограмма XVII Днепропетровской областной партийной конференции (15 декабря 1964 г.) – 287 арк.
135. Спр. 5: Протокол № I заседания пленума Днепропетровского обкома КП Украины (15 декабря 1964 г.). – 64 арк.
136. Спр. 6: Протокол № I заседания бюро Днепропетровского промышленного обкома КП Украины (18 декабря 1964 г.). – 152 арк.
137. Спр. 16: Стенограмма четвертого заседания пленума Днепропетровского обкома Компартии Украины (27 октября 1965 г.). – 36 арк.
138. Спр. 71: Выступление тов. Щербицкого на совещении 18.03.1965 г., на аппаратном совещании 04.10.1965 г. первых секретарей 05.10.1965 г. (18.03 – 05.03. 1965 г.). – 174 арк.
139. Оп. 50. – Спр. 9: Протокол № I заседания пленума Днепропетровского обкома КП Украины (11 февраля 1966 г.). – 32 арк.
140. Оп. 52. – Спр. 11: Протокол № I заседания пленума Днепропетровского обкома КП Украины (9 февраля 1968 г.). – 27 арк.
141. Оп. 57. – Спр. 6: Протоколы XIII, I – IV пленумов обкома Компартии Украины (29 января – 15 сентября 1971 г.). – 51 арк.
142. Оп. 58. – Спр. 695: Толубеев Николай Павлович. – 31 арк.
143. Оп. 58. – Спр. 784: Шевченко Валентина Семеновна. – 13 арк.
144. Оп. 61. – Спр. 6: Протоколы XIV, I, II пленумов обкома Компартии Украины (15 января – 12 апреля 1974 г.). – 61 арк.
145. Оп. 66. – Спр. 5: Протоколы IX, I пленумов обкома Компартии Украины (9 января – 17 января 1976 г.). – 47 арк.

146. Оп. 72. – Спр. 4: Протокол № I пленума Днепропетровского обкома Компартии Украины (5 января 1979 г.). – 11 арк.

Опис 78

147. Спр. 1: Тихонов Николай Александрович. – 25 арк.
148. Спр. 3: Чебриков Виктор Михайлович. – 95 арк.
149. Спр. 5: Ватченко Алексей Федосеевич. – 42 арк.
150. Спр. 8: Борисовский Владимир Захарович. – 37 арк.
151. Оп. 81. – Спр. 46: Качаловский Евгений Викторович. – 52 арк.
152. Оп. 83. – Спр. 27: Протокол № I пленума обкома Компартии Украины (21 января 1984 г.). – 13 арк.
153. Оп. 89. – Спр. 1: Щербицкий Владимир Васильевич. – 61 арк.
154. Оп. 90. – Спр. 4: Протокол № 7 пленума обкома Компартии Украины (20 апреля 1987 г.). – 37 арк.

Опис 93

155. Спр. 14: Протокол № 14 пленума обкома Компартии Украины (14 декабря 1988 г.). – 62 арк.
156. Спр. 15: Материалы к Протоколу № 14 пленума обкома Компартии Украины (14 декабря 1988 г.). . – 20 арк.

Опис. 95

157. Спр. 15: Протокол № I пленума обкома Компартии Украины (24 ноября 1990 г.). – 14 арк.
158. Спр. 16: Материалы к Протоколу № 1 пленума обкома Компартии Украины (24 ноября 1990 г.). – Арк. 30
159. Оп. 94. – Спр. 44: Стенограмма совещания первых секретарей горкомов и райкомов партии Днепропетровской, Запорожской и Криворожской областей (17 ноября 1989 г.). – 124 арк.

Опис 96

160. Спр. 34: Ксерокопии, проекты документов ЦК Крмпартии Украины, направленные в обком Компартии Украины, информации, предложения отделов обкома партии в ЦК Компартии Украины о всенародном Референдуме по сохранению ССС, об учредительной конференции

«Демократического конгресса», о порядке выборов в Компартию Украины (28 января – 15 февраля 1991 г.) – 116 арк.

161. Спр. 31: Информационно-методический материал «О сепаратистских тенденциях в республике» и «О состоянии религиозной обстановке в Украине и области» (29.04.1991 г. – 04.06.1991 г.). – 12 арк.

Опис 97

162. Спр. 38: Бабич Юрий Петрович. – 82 арк.
163. Спр. 443: Задоя Николай Кузьмич. – 75 арк.

Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя

Фонд П-102 «Запорізький обласний комітет КПУ»

Опис 2

164. Спр.9: Протокол XI пленума Запорожского областного комитета Компартии Украины (29 – 30 августа 1946 г.) – 16 арк.
165. Спр. 10: Стенограмма XI пленума обкома КП Украины (29 августа 1946 г.) – 169 арк.
166. Спр. 11: Материалы к протоколу XI пленума обкома Компартии Украины (29 – 30 августа 1946 г.) – 66 арк.
167. Спр. 13: Стенограмма XII пленума Запорожского обкома КП(б) Украины (15 ноября 1946 г.) – 100.
168. Спр. 329: Список работников, занимающих должности номенклатуры ЦК КП(б)У и освобожденных с этих должностей (01.01 – 31.12.1946 г.) – 68 арк.
169. Спр. 337: Письма, директивы управделами ЦК КП(б)У обкому КП(б)У по вопросам структуры и штатов партийных органов (17.01 – 18.12.1946 г.). – 39 арк.
170. Спр.368: Стенограмма XIX пленума Запорожского обкома КП(б) Украины (22 ноября 1947 г.). – 40 арк.
171. Спр. 737: Список должностей, входящих в номенклатуру ЦК ВКП(б). (01.01 – 22.12.1947 г.) – 4 арк.

172. Спр. 738: Контрольные списки работников, занимающих должности номенклатуры ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У и освобожденных от этих должностей Запорожской области. (01.01 – 15.04.1947 г.) – 54 арк.
173. Оп. 27.– Спр. 14: Всеволожский Михаил Николаевич. – 76 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ

174. Спр. 36275: Следственное дело № 123 антисоветской право-троцкистской организации на Украине по обвинению Куликовой Екатерины Алексеевны (15 июня – 15 ноября 1937 г.) – 120 арк.
175. Спр. 4227: Турбовский Наум Цалевич – 169 арк.
176. Спр. 19216: Тихонов Павел Павлович – 255 арк.

Фонд 28. «9-та служба КГБ УРСР»

177. Спр. 1: Справка №1 з вказівками КДБ при РМ СРСР, КДБ при РМ УРСР по лініях організації роботи 9-го відділу КДБ при РМ УРСР (1972 – 1975 рр.) – 284 арк.
178. Спр. 1: Справка №2 з вказівками КДБ при РМ СРСР, КДБ при РМ УРСР по лініях організації роботи 9-го відділу КДБ при РМ УРСР (1975 – 1976 рр.) – 280 арк.
179. Спр. 15: Материалы по подготовке и проведению оперативных и охранных мероприятий при выездах охраняемых лиц в города республики (1 января 1973 г. – 24 февраля 1986 г.). – 250 арк.

Фонд 16. «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР»

180. Спр. 65: Документи (доповідні, повідомлення, довідки, протоколи допиту) УДБ НКВС УРСР, УНКВС по Дніпропетровській, Донецькій та Харківській областям до НКВС УРСР та НКВС УРСР (22.08.1936 – 21.02.1937 рр.). – 382 арк.
181. Спр. 67: Документи (доповідні, повідомлення, довідки, протоколи допиту) УДБ НКВС УРСР, УНКВС по Дніпропетровській області до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР і ЦК КА(б)У щодо ліквідації антирадянських «троцькістсько-терористичних,

- націоналістичних та правих організацій» (01.02.1937 – 05.03.1937 р.). – 348 арк.
182. Спр. 90: Документи (повідомлення, довідки, листи, телеграми, протоколи допиту) УНКВС по Дніпропетровській області, до НКВС УРСР та НКВС на адресу НКВС СРСР і ЦК КП(б)У щодо результатів оперативно-слідчої роботи по розробці «право-троцькістських» організацій та чистки державно-партійного апарату (24 липня – 31 липня 1937 р.). – 382 арк.
183. Спр. 272: Документи (повідомлення, листи) УНКВС по Дніпропетровській області, ОВ КВО до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР про стан в оборонній промисловості України та технічне оснащення окремих військових частин (10.01.1938 – 21.11.1938 р.). – 67 арк.
184. Спр. 360: Документи (повідомлення, листи, доповідні) до НКВС УРСР до партійно-державного керівництва УРСР і СРСР щодо діяльності прокурорів та працівників суду та слідчої роботи органів НКВС УРСР у 1938 – 1939 рр. (28.12.1938 – 22.12.1939 рр.). – 325 арк.
185. Спр. 536: Документи (повідомлення, довідки) до НКВС УРСР на адресу НКВС СРСР про оперативну обстановку на звільнених територіях Харківської, Ворошиловградської, Сталінської Запорізької, Дніпропетровської та Сумської областей (12.08.1943 – 15.12.1943 р.). – 243 арк.

Фонд 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР

186. Спр. 32: Сведения и переписка о ходе организации операции с кулачеством и т.д. за 1937 год. – 150 арк.

2. Опубліковані архівні документи та матеріали

Російський державний архів новітньої історії

187. Автобіографія Л.И. Брежнева. [1945 г.]. РДАНИ – Ф. 80. – Оп.1. – Спр. 1197. – Арк. 6. – Режим доступу: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/avtobiografiya-li-brezhneva-1945-g>

188. Выписка из заседания пленума ЦК Компартии Молдавии «О первом секретаре Центрального Комитета КП(б) Молдавии». 2 апреля 1951 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 33. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-zasedaniya-plenuma-tsk-kompartii-moldavii-o-pervom-sekretare-tsentralnogo-komiteta-k>
189. Выписка из постановления Секретариата ЦК КПСС об утверждении Ю.В. Андропова заведующим подотдела отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС. 24 марта 1953 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 54. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/postanovlenie-sekretariata-tsk-kpss-s-t-1612-s-o-t-andropove-yuv.html>
190. Выписка из протокола № 103 заседания Политбюро ЦК КПСС от 24 марта 1983 года «О членах ЦК КПСС т.т. Щелокове Н.А. и Медунове С.Ф.». 24 марта 1983 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 50. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/o-chlenakh-tsk-kpss-tt-shchelokove-na-i-medunove-sf.html>
191. Выписка из протокола № 7 заседания Бюро ЦК КП(б) Карело-Финской ССР об утверждении Ю.В. Андропова первым секретарем ЦК ЛКСМ Карело-Финской ССР. 28 июня 1940 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 39. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/vypiska-iz-protokola-7-byuro-tsk-kpb-kfssr-o-rabotnikakh-tsk-lksm-kf-ssr.html>
192. Выписка из протокола заседания бюро Днепропетровского обкома КП(б)У «Выборы секретарей обкома КП(б)У» об избрании Л.И. Брежнева первым секретарем Днепропетровского обкома КП(б)У. 13 января 1949 г. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. Арк. 101. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-byuro-dnepropetrovskogo-obkoma-kpbu-vybory-sekretarei-obkoma-kr>
193. Выписка из протокола заседания пленума Днепропетровского обкома КП(б)У «О секретаре Обкома КП(б)У по пропаганде и агитации». 10

- марта 1940 г. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 86. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-plenuma-dnepropetrovskogo-obkoma-kpбу-o-sekretare-obkoma-kpбу-p>
194. Выписка из протокола заседания пленума Днепропетровского обкома КП(б)У «О секретаре Обкома КП(б)У по оборонной промышленности». 24 марта 1941 г. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 87. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-plenuma-dnepropetrovskogo-obkoma-kpбу-o-sekretare-obkoma-kpбу-0>
195. Выписка из протокола заседания пленума ЦК Компартии Казахстана об избрании второго секретаря ЦК КП Казахстана. 19 февраля 1954 г. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 111. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-plenuma-tsk-kompartii-kazakhstan-ob-izbranii-vtorogo-sekretary>
196. Выписка из протокола заседания Пленума ЦК КПСС. 14 октября 1964 г. РДАНИ – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 752. – Арк. 6-21. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-plenuma-tsk-kpss-14-oktyabrya-1964-g>
197. Выписка из протокола заседания пленума ЦК КПСС. 27 февраля 1956 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1200 – Арк. 39-40. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-plenuma-tsk-kpss-27-fevralya-1956-g>
198. Выписка из протокола заседания Политбюро ЦК КП(б)У «О тт. Брежневе Л.И. и Матюшине Ф.С.» об утверждении Л.И. Брежнева первым секретарем Запорожского обкома КП(б)У. 28 августа 1946 г. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 89. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-politbyuro-tsk-kpбу-o-tt-brezhneve-li-i-matyushine-fs-ob-utverz>
199. Выписка из протокола заседания Президиума ЦК КПСС «О председателе Президиума Верховного Совета СССР». 4 мая 1960 г. РДАНИ – Ф. 80. –

- Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 49. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-prezidiuma-tsk-kpss-o-predsedatele-prezidiuma-verkhovnogo-sovet>
200. Выписка из протокола пленума Днепропетровского обкома КП(б) Украины «О секретаре Обкома КП(б)У по пропаганде». 7 февраля 1939 г. РДАНИ. – Ф. 80. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 84. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-plenuma-dnepropetrovskogo-obkoma-kpb-ukrainy-o-sekretare-obkoma-kpbu-po-pr>
201. Выписка из протокола пленума ЦК КП Казахстана «О первом секретаре ЦК КП Казахстана». Август 1955 г. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. Арк. 114. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-plenuma-tsk-kp-kazakhstan-a-o-pervom-sekretare-tsk-kp-kazakhstan-a-avgust-19>
202. Дополнение к личному листку по учету кадров Ю.В. Андропова. Б/д. Подлинник. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 1. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/andropov/docs/dopolnenie-k-lichnomu-listku-po-uchetu-kadrov-yuv-andropova.html>
203. Записка отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПСС Секретарю ЦК КПСС Н.С. Хрущеву об утверждении Ю.В. Андропова заведующим подотделом отдела партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК ВКП(б). 12 марта 1953 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 55. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/andropov/docs/zapiska-otdela-partiinykh-profsoyuznykh-i-komsomolskikh-organov-tsk-kpss.html>
204. Заседание Пленума ЦК КПСС – июнь 1967 года. 20 июня. Голосование об освобождении тов. Андропова Ю.В. от должности секретаря ЦК партии и назначение его кандидатом в члены Политбюро ЦК КПСС. 20 июня 1967 г. Подлинник. РДАНИ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 65. – Арк. 1-2. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/andropov/docs/zasedanie-plenuma-tsk-kpss-iyun-1967-goda-20-iyunya.html>

205. Заявление Н.С. Хрущева в ЦК КПСС с просьбой об освобождении от исполнения обязанностей первого секретаря ЦК КПСС и председателя Совета министров СССР в связи с преклонным возрастом и по состоянию здоровья. Подлинник. Автограф. 14 октября 1964 г. РДАНИ – Ф.2. – Оп.1. – Спр.749. – Арк. 103-104. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/hrushchev/docs/zayavlenie-ns-khrushcheva-v-tsk-kpss-s-prosboi-ob-osvobozhdenii-ot-ispolneniya-obyazannostei-pe>
206. Информационное сообщение о пленуме ЦК КПСС (избрание Л.И. Брежнева членом Президиума ЦК КПСС). 29 июня 1957 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 44. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/informatsionnoe-soobshchenie-o-plenume-tsk-kpss-29-iyunya-1957-g>
207. Информационное сообщение о Пленуме ЦК КПСС. 12 ноября 1982 г. Подлинник. РДАНИ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 606. – Арк. 1-2. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/informatsionnoe-soobshchenie-o-plenume-tsk-kpss-12-noyabr-1982-g.html>
208. Копия диплома об окончании Л.И. Брежневым Metallургического института им. Арсеничева в г. Каменском и присвоении ему квалификации инженера-теплосиловика. 5 мая 1935 г. РДАНИ. Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1196. – Арк. 2-2 зв. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/kopiya-diploma-ob-okonchanii-li-brezhnevym-metallurgicheskogo-instituta-im-arsenicheva-v-g-kame>
209. Личное дело генерал-майора запаса Л.И. Брежнева. Ноябрь 1946 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп.1. – Спр. 1197. – Арк. 2-2 зв. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/lichnoe-delo-general-maiora-zapasa-li-brezhneva-noyabr-1946-g>
210. Личное дело на работника снятого с персонального учета №354704. Цвигун Семен Кузьмич. РДАНИ – Ф.5 – Оп.98 – Спр.37467. – Арк. 44-71. – Режим доступа: <https://generaltsvigun.ru/>
211. Личный листок по учету кадров Андропова Ю.В. 4 октября 1961 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 6-7. – Режим

- доступу: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/lichnyi-listok-po-uchetu-kadrov-andropova-yuv-4-oktyabrya-1961-g.html>
212. Личный листок по учету кадров Ю.В. Андропова. 1948 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 8. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/lichnyi-listok-po-uchetu-kadrov-andropova-yuv-1948-g.html>
213. Материалы к пункту II протокола № 85 Политбюро ЦК КПСС «Некоторые вопросы организации работы Политбюро и Секретариата ЦК КПСС» и выписка из протокола № 85 от 18.11.1982 г. Подлинник. РДАНИ – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7-10. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/materialy-k-punktu-ii-protokola-85-politbyuro-tsk-kpss.html>
214. Паспорт Л.И. Брежнева. 11 июня 1947 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/pasport-li-brezhneva-11-iyunya-1947-g>
215. Постановление Верховного совета СССР «Об избрании товарища Андропова Ю.В. председателем Президиума Верховного совета СССР». 16 июня 1983 г. Заверенная копия. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 104. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/ob-izbranii-andropova-yuv-predsedatelem-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr.html>
216. Постановление Пленума ЦК КПСС «Выборы исполнительных органов ЦК КПСС». 16 октября 1952 г. Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 23. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-plenuma-tsk-kpss-vybory-ispolnitelnykh-organov-tsk-kpss-16-oktyabrya-1952-g>
217. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О начальниках Политуправлений военных округов». 5 сентября 1945 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 8. – Режим доступа:

- <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-politbyuro-tsk-vkpb-o-nachalnikakh-politupravlenii-voennykh-okrugov-5-sentyabrya->
218. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О секретарях Днепропетровского обкома». 23 мая 1939 г. РДАНИ. – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 4. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-politbyuro-tsk-vkpb-o-sekretaryakh-dnepropetrovskogo-obkoma-23-maya-1939-g.html>
219. Постановление Президиума ЦК КПСС «О Брежневе Л.И.». 29 марта 1958 г. РДАНИ – Ф. 3. – Оп. 12. – Спр. 356. – Арк. 15. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-prezidiuma-tsk-kpss-o-brezhneve-li-29-marta-1958-g>
220. Постановление Президиума ЦК КПСС «О возникших вопросах по поводу предстоящего Пленума ЦК КПСС и разработок перспективного народно-хозяйственного плана на новый период». 12 октября 1964 г. РДАНИ – Ф. 3. – Оп. 16. – Спр. 546. – Арк. 3-4. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-prezidiuma-tsk-kpss-o-voznikshikh-voprosakh-po-povodu-predstoyashchego-plenuma-ts>
221. Постановление Президиума ЦК КПСС «О т. Брежневе Л.И.». 27 февраля 1954 г. РДАНИ – Ф. 3. – Оп. 8. – Спр. 91. – Арк. 184. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-prezidiuma-tsk-kpss-o-t-brezhneve-li-27-fevralya-1954-g>
222. Приказ министра обороны СССР № 01607. 21 мая 1953 г. РДАНИ. – Ф.80. – Оп. 1. – Спр. 1200. – Арк. 34. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/prikaz-ministra-oborony-sssr-01607-21-maya-1953-g>
223. Проект письма Л. Брежнева в Президиум ЦК КПСС о сердечном заболевании и о своем отношении к группе Л.М. Кагановича, Г.М. Маленкова и В.М. Молотова. 21 июня 1957 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 14. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/proekt-pisma-l-brezhneva-v-prezidium-tsk-kpss-o-serdechnom-zabolevanii-i-o-svoem-otnoshenii-k-g>

224. Протокол № 1 заседания Президиума ЦК КПСС «О распределении обязанностей между секретарями ЦК КПСС». 18 октября 1952 г. РДАНИ – Ф. 3. – Оп. 8. – Спр. 17. – Арк. 2-4. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/protokol-1-zasedaniya-prezidiuma-tsk-kpss-o-raspredelenii-obyazannostei-mezhdu-sekretaryami-tsk>
225. Протокол № 13 заседания Бюро Президиума ЦК КПСС «О Президиуме Центрального Комитета КПСС и секретарях ЦК КПСС». 4-5 марта 1953 г. РДАНИ – Ф. 3. – Оп. 8. – Спр. 17. – Арк. 28. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/protokol-13-zasedaniya-byuro-prezidiuma-tsk-kpss-o-prezidiume-tsentralnogo-komiteta-kpss-i-sekr>
226. Протокол заседания внеочередного Пленума ЦК КПСС. 13 февраля 1984 г. РДАНИ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 663. – Арк. 2-7. Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/protokol-zasedaniya-vneocherednogo-plenuma-tsk-kpss-13-fevralya-1984-g.html>
227. Протокол заседания октябрьского 1964 г. пленума ЦК КПСС по вопросу о снятии Н.С. Хрущева с высших партийных и государственных постов. Подлинник. Машинописный текст. 14 октября 1964 г. РДАНИ – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 748. – Арк. 3, 5, 23. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/hrushchev/docs/protokol-zasedaniya-oktyabrskogo-1964-g-plenuma-tsk-kpss-po-voprosu-o-snyatii-ns-khrushcheva-s->
228. Протокольная рабочая запись заседания Президиума ЦК КПСС «О вопросах, которые возникли в Президиуме ЦК». 13 октября 1964 г. РДАНИ – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 752а. – Арк. 21. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/protokolnaya-rabochaya-zapis-zasedaniya-prezidiuma-tsk-kpss-o-voprosakh-kotorye-voznikli-v-prez>
229. Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС по вопросу об освобождении Н.С. Хрущева от занимаемых постов с краткими записями выступлений Л.И. Брежнева, Ю.В. Андропова, Н.С. Хрущева. Подлинник. Автограф В.Н. Малина. 13 октября 1964 г. РДАНИ – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 752а. – Арк. 21-32 зв. – Режим доступа:

- <http://leaders.rusarchives.ru/hrushev/docs/rabochaya-protokolnaya-zapis-zasedaniya-prezidiuma-tsk-kpss-po-voprosu-ob-osvobozhdenii-ns-khru>
230. «Секретный» доклад первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева о культе личности и его последствиях. 25 февраля 1956 г. РДАНИ – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1-88. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/sekretnyi-doklad-pervogo-sekretarya-tsk-kpss-ns-khrushcheva-o-kulte-lichnosti-i-ego-posledstviy>
231. Справка об утверждении Л.И. Брежнева зав. сектором обкома КП(б) Украины. 20 июля 1938 г. РДАНИ. Ф. 80. – Оп. 108. – Спр. 4. Арк. 83. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/spravka-ob-utverzhenii-li-brezhneva-zav-sektorom-obkoma-kpb-ukrainy-20-iyulya-1938-g.html>
232. Справка отдела административных органов ЦК КПСС об утверждении генерал-майора Л.И. Брежнева заместителем начальника Главного политического управления Министерства обороны СССР. Май 1953 г. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 109. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/spravka-otdela-administrativnykh-organov-tsk-kpss-ob-utverzhenii-general-maiora-li-brezhneva-z>
233. Стенограмма доклада Л.И. Брежнева на VII Днепропетровской областной партийной конференции. 27 февраля 1948 г. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 15. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-protokola-zasedaniya-byuro-dnepropetrovskogo-obkoma-kpbu-o-t-brezhneve-li-ob-utverzhenii>
234. Стенограмма заседания Пленума ЦК КПСС. 26 декабря 1983 г. РДАНИ. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 647. – Арк. 1. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/stenogramma-zasedaniya-plenuma-tsk-kpss-26-dekabrya-1983-g.html>
235. Удостоверение Л.И. Брежнева, избранного Восьмым съездом КП Казахстана делегатом XX съезда КПСС. 29 января 1956 г. РДАНИ – Ф.1. – Оп.2. – Спр.83. – Арк. – 149. – Режим доступа:

- <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/udostoverenie-li-brezhneva-izbrannogo-vosmym-sezdom-kp-kazakhstana-delegatom-khkh-sezda-kpss-29>
236. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О награждении Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР, Маршала Советского Союза, товарища Брежнева Леонида Ильича орденом Ленина и медалью "Золотая Звезда" Героя Советского Союза». 18 декабря 1981 г. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 4. – Арк. 73. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-o-nagrazhdenii-generalnogo-sekretarya-tsk-kpss-predseda>
237. Указ Президиума Верховного совета СССР «Об освобождении тов. Андропова Ю.В. от обязанностей Председателя Комитета государственной безопасности СССР». 26 мая 1982 г. Заверенная копия. РДАНИ – Ф. 5. – Оп. 108. – Спр. 2. – Арк. 99. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-ob-osvobozhdenii-andropova.html>
238. Указ Президиума Верховного Совета СССР о назначении тов. Андропова Ю.В. Председателем Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР. 18 мая 1967 г. Подлинник. РДАНИ. – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 5. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/ukaz-prezidiuma-verkhovnogo-soveta-sssr-o-naznachenii-tov-andropova-yuv.html>
239. Учетная карточка Л.И. Брежнева. [1948 г.]. РДАНИ – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 1199. Арк. 41. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/uchetnaya-kartochka-li-brezhneva-1948-g>

Архів Президента Російської Федерації

240. Заявление председателя Верховного Совета СССР Н.В. Подгорного об уходе на пенсию. Май 1977 г. АП РФ – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 255. – Арк. 14. – Режим доступа:

- <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/zayavlenie-predsdatelya-verkhovnogo-soveta-sssr-nv-podgornogo-ob-ukhode-na-pensiyu-mai-1977-g>
241. Медицинское заключение о болезни и причине смерти Л.И. Брежнева. 11 ноября 1982 г. Копия. АП РФ – Ф. 3. – Оп. 115. – Спр. 5. – Арк. 71. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/meditsinskoe-zaklyuchenie-o-bolezni-i-prichine-smerti-li-brezhneva-11-noyabrya-1982-g>
242. Письмо бывшего председателя Верховного Совета СССР Н.В. Подгорного Л.И. Брежневу. 24 мая 1977 г. АП РФ – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 255. – Арк. 15-20. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/pismo-byvshego-predsdatelya-verkhovnogo-soveta-sssr-nv-podgornogo-li-brezhnevu-24-maya-1977-g>
243. Письмо Л.Брежнева с просьбой направить его работать на Украину (рукопись) с приложением копии постановления Политбюро ЦК КПСС от 20 мая 1953 г. 3 мая 1953 г. АП РФ. – Ф. 3. – Оп. 50. – Спр. 13. – Арк. 185-188. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/pismo-librezhneva-s-prosboi-napravit-ego-rabotat-na-ukrainu-rukopis-s-prilozheniem-kopii-postan>
244. Протокол заседания Комиссии по организации похорон Л.И. Брежнева. 11 ноября 1982 г. АП РФ – Ф. 3. – Оп. 115. – Спр. 5. – Арк. 79-93. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/protokol-zasedaniya-komissii-po-organizatsii-pokhoron-li-brezhneva-11-noyabrya-1982-g>
245. Стенограмма заседания Комиссии по организации похорон Ю.В. Андропова. 11 февраля 1984 г. АП РФ – Ф. 3. – Оп. 115. – Спр. 2. – Арк. 82-94. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/andropov/docs/stenogramma-zasedaniya-komissii-po-organizatsii-pokhoron-yuv-andropova.html>

Російський державний архів соціально-політичної історії

246. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о снятии Л.И. Брежнева с должности начальника политуправления Прикарпатского военного округа (протокол № 52 п. 153 (С-т пр. 264 п. 460гс от 13 июня 1946г.)). 17 июня 1946 г. РДАСПИ – Ф. 17. – Оп. 163. – Спр. 1484. – Арк. 55. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-politbyuro-tsk-vkpb-o-snyatii-li-brezhneva-s-dolzhnosti-nachalnika-politupravleni>
247. Постановление Секретариата ЦК ВКП(б) о Л.И. Брежневе (протокол №511 п. 256), о командировании Н.Н. Шаталина и Л.И. Брежнева в Молдавскую парторганизацию (протокол № 511 п. 257). 16 июня 1950 г. РДАСПИ – Ф. 17. – Оп. 116. – Спр. 517. – Арк. 55. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-sekretariata-tsk-vkpb-o-li-brezhneve-protokol-511-p-256-o-komandirovanii-nn-shata>
248. Постановление Секретариата ЦК ВКП(б) о назначении Л.И. Брежнева начальником политуправления Прикарпатского военного округа. Протокол № 229 п. 342г. 1 сентября 1945 г. РДАСПИ – Ф. 17. – Оп. 116. – Спр. 229. – Арк. 78. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/postanovlenie-sekretariata-tsk-vkpb-o-naznachenii-li-brezhneva-nachalnikom-politupravleniya-pri>
249. Протокол ПБ № 129 от 1 февраля 1933 г. / Документ 50/32. п.50/32: Об укреплении парторганизаций ЦК КП(б) Украины. РГАСПИ. Ф. 17. – Оп. 3. – Д. 914. – Арк. 13. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/58564>
250. Шифротелеграмма секретаря ЦК КП(б) Украины С.В. Косиора в ЦК ВКП(б) И.В. Сталину с информацией об избрании Н.С. Хрущева исполняющим обязанности первого секретаря ЦК КП(б) Украины. Подлинник. Машинописный текст, подписи И.В. Сталина, В.М. Молотова, Л.М. Кагановича, А.И. Микояна, В.Я. Чубаря - автографы. РДАСПИ – Ф. 17. – Оп. 163. – Д. 1181. – Арк. 115. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/hrushev/docs/shifrotelegramma-sekretarya-tsk-kpb-ukrainy-sv-kosiora-v-tsk-vkpb-iv-stalinu-s-informatsiei-ob->

Державний архів Свердловської області, РФ

251. Выписка из приказа №26 по Свердловскому окружному земельному управлению о принятии Л.И. Брежнева на должность землеустроителя. Государственный архив Свердловской области – ДФСО РФ. – Ф.Р. 160. – Оп. 1л. – Спр. 103. – Арк. 5. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/vypiska-iz-prikaza-26-po-sverdlovskomu-okruzhnomu-zemelnomu-upravleniyu-o-prinyatii-li-brezhnev>

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації

252. Приказ Народного Комиссара обороны № 02297 о назначении полковника Л.И. Брежнева начальником политотдела 18-й армии. 1 апреля 1943 г. ЦАМОР – Ф. 33. – Оп. 11484. – Спр. 205. – Арк. 589. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/prikaz-narodnogo-komissara-oborony-02297-o-naznachenii-polkovnika-li-brezhneva-nachalnikom-poli>
253. Приказ Народного Комиссара обороны СССР № 02714 от 16 сентября 1941 года о назначении полкового комиссара запаса Брежнева Леонида Ильича заместителем политического управления Южного фронта. ЦАМОР – Ф. 33. – Оп. 11484. – Спр. 82. – Арк. 119. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/prikaz-narodnogo-komissara-oborony-sssr-02714-ot-16-sentyabrya-1941-goda-o-naznachenii-polkovog>
254. Приказ Начальника Главного политического управления РККА № 0708 от 10 августа 1942 года о назначении бригадного комиссара Брежнева Леонида Ильича на должность заместителя начальника Политического управления Северо-Кавказского фронта. ЦАМОР – Ф. 32. – Оп. 11296. – Спр. 221. – Арк. 8. – Режим доступа: <http://liders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/prikaz-nachalnika-glavnogo-politicheskogo-upravleniya-rkka-0708-ot-10-avgusta-1942-goda-o-nazna>
255. Приказ штабу Южного фронта по личному составу № 003 от 23 июля 1941 года о назначении Брежнева Леонида Ильича на должность начальника группы особого назначения при Военном Совете Южного

фронта. Центральный архив Министерства обороны России (ЦАМОП) – Ф. 228. – Оп. 718. – Спр. 6. – Арк. 57–58. – Режим доступа: <http://leaders.rusarchives.ru/brezhnev/docs/prikaz-shtabu-yuzhnogo-fronta-polichnomu-sostavu-003-ot-23-iyulya-1941-goda-o-naznachenii-brez>

3. Опубліковані документи та матеріали

256. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчёт. Т. 3. Москва : Госполитиздат, 1962. 592 с.
257. Административно-территориальное деление союзных республик: изменения, происшедшие за время с 1/X 1938 г. по 1/III 1939 г. *Отдел при Секретариате Президиума Верховного Совета Союза ССР*. Москва : изд-во Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1939. 143 с.
258. Ведомости Верховного Совета СССР. *Издание Верховного Совета СССР*. 1966. № 30. 616 с.
259. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Т. XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. Москва : ЦСУ Союза ССР, 1929. 472 с.
260. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Численность наличного населения СССР по союзным республикам, краям, областям и автономным республикам. *Демоскоп Weekly*. 2014. URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_pop_39_1.php (дата звернення: 12.06.2020).
261. Генерал Цвигун. Частные хроники. Истории для истории из семейного архива. URL: <https://generaltsvigun.ru> (дата звернення: 11.07.2020).
262. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. : сб. док. и матер. / сост.: Б. Я. Бриккер, А. И. Голод, И. А. Истомин. Днепропетровск : Днепропетровское книжное издательство, 1962. 326 с.

263. Заключительное слово на Пленуме ЦК ВКП(б) 5 марта 1937 г. (стенографический вариант). *Marxists internet Archive*. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t14/t14_44.htm (дата звернення: 12.06.2020).
264. Закон СССР от 10 мая 1957 г. *Электронный музей конституционной истории России*. URL: <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/9655/> (дата звернення: 15.06.2020).
265. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 р. *Рада Народних Комісарів УРСР*. Харків : Друкарня ПУ УВО ім. М. Фрунзе, 1925. 1785 с.
266. Как снимали Н. С. Хрущова. *Исторический архив*. № 1. 1993. С. 3–20.
267. Кокурин А. И., Петров Н. В. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917–1991 гг. *Лубянка Органы*. Москва : МФД, 2003. 768 с.
268. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986 гг). 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1985. Т. 7 : 1938–1945. 574 с.
269. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986 гг.) 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1985. Т. 8 : 1946–1955. 542 с.
270. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986 гг.). 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1986. Т. 9 : 1956–1960. 574 с.
271. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1986. Т. 10 : 1961–1965. 494 с.
272. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). 9-е изд., доп и испр. Москва : Политиздат, 1986. Т. 11 : 1966–1970. 573 с.

273. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1986. Т. 12 : 1971–1975. 575 с.
274. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). 9-е изд., доп и испр. Москва : Политиздат, 1987. Т. 13 : 1976–1980. 509 с.
275. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). *ИМЛ при ЦК КПСС*. 9-е изд., доп. и испр. Москва : Политиздат, 1987. Т. 14 : 1981–1984. 640 с.
276. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). *ИМЛ при ЦК КПСС*. 9-е изд. доп. и испр. Москва : Политиздат, 1989. Т. 15 : 1985–1988. 671 с.
277. Коммунистическая партия Украины в цифрах – Киев. Киев : изд-во «Политической литературы Украины», 1988. 191 с.
278. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1. 1007 с.
279. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. Київ : Політвидав України, 1977. Т. 2. 1022 с.
280. Комуністична партія України в цифрах : до 70-річчя I з'їзду Компартії України. Київ : Політвидав України, 1988. 189 с.
281. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва, 1986. Т. 11. 573 с.
282. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А. Н. Яковлева ; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва : МФД, 1999. 512 с.
283. Лубянка – Старая площадь: секретные документы ЦК КПСС и КГБ о репрессиях 1937–1990 гг. в СССР / ред. В. Н. Бредихин. Москва : Посев, 2005. 134 с.

284. Лубянка. Советская элита на сталинской голгофе. 1937–1938. / сост. В. Н. Хаустов. Москва : МФД, 2011. 528 с.
285. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва : МФД, 2003. 768 с.
286. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 27–28 января 1987 г. Москва : Политиздат, 1987. 94 с.
287. Молотов, Маленков, Каганович. 1957. Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / под ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва : МФД, 1998. 848 с.
288. Население СССР (численность, состав и движение населения). 1973 : статистический сборник. Москва : Статистика, 1975. 208 с.
289. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.
290. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени : Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: : в 2 т. / гл. ред. Н. Г. Томилина ; сост.: А. Н. Артизов, Л. А. Величанская, И. В. Казарина, М. Ю. Прозуменщиков. Москва : МФД, 2009. Т. 1. 656 с.
291. Никита Сергеевич Хрущев. Два цвета времени : Документы из личного фонда Н.С. Хрущева: : в 2 т. / гл. ред. Н. Г. Томилина ; сост.: А. Н. Артизов, Л. А. Величанская, И. В. Казарина, М. Ю. Прозуменщиков. Москва : МФД, 2009. Т. 2. 880 с.
292. Никита Хрущев, 1964: стенограммы пленума ЦК КПСС и другие документы / сост.: А. Н. Артизов, В. П. Наумов, М. Ю. Прозуменщиков, Ю. В. Сигачев, Н. Г. Томилина, И. Н. Шевчук. Москва : МФД ; Материк, 2007. 576 с.
293. О деятельности КПСС и КП РСФСР : Указ Президента от 6 ноября 1991 г. № 169. *Ельцин Центр*. 1991. URL: <https://yeltsin.ru/archive/act/33709> (дата звернения: 15.07.2020).
294. О разделении Харьковской области на Харьковскую и Полтавскую, Киевской – на Киевскую и Житомирскую, Винницкой – на Винницкую и Каменец-Подольскую и Одесской – на Одесскую и Николаевскую

- области: постановление ЦИК СССР, 22 сентября 1937 г. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства. СССР. 1937. № 63. Ст. 275. С. 565–569.*
295. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел СССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов. *Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество «Мемориал».* URL: <http://old.memo.ru/history/document/0447.htm> (дата звернення: 11.07.2020).
296. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск : Промінь, 1979. 614 с.
297. Павлоградське повстання 1930 р. : документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. Київ : Укр. письменник, 2009. 379 с.
298. Политбюро и органы государственной безопасности : сб. док. / сост.: О. Б. Мозохина. Москва : Кучково поле, 2017. 800 с.
299. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л. П. Кошелева, А. И. Минюк, М. Ю. Прозуменщиков Л. А. Роговая, С. В. Соменова. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 656 с.
300. Политическое руководство Украины. 1938–1989 гг. / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. 544 с.
301. Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления : в 3 т. / глав. ред. А. А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2004. Т. 1. 1360 с.
302. Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления : в 3 т. / глав. ред. А. А. Фурсенко. Москва : РОССПЭН, 2006. Т. 2. 1120 с.

303. Президиум ЦК КПСС 1954–1964 гг.: черновые протокольные записи заседаний: стенограммы. Постановления: в 3 т. / глав. ред. А. А. Фурсенко. Москва: РОССПЭН, 2008. Т.3. 1271 с.
304. Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР. *Збірники законів та розпоряджень Робітничо-селянського Уряду України*. 1932. № 5. С. 41–46.
305. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / уклад.: В. В. Іваненко, С. І. Матов. 2001. Т. 2. 319 с.
306. Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953–1964 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 774 с.
307. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975 гг.): в 4-х т. / сост.: М. И. Юмашев, А. В. Калитевская, Р. Н. Владимирцев. Москва, 1975. Т. 1. 719 с.
308. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975 гг.): в 4-х т. / сост.: М. И. Юмашев, А. В. Калитевская, Р. Н. Владимирцев. Москва, 1975. Т. 2. 716 с.
309. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975 гг.): в 4-х т. / сост.: М. И. Юмашев, А. В. Калитевская, Р. Н. Владимирцев. Москва, 1975. Т. 3. 480 с.
310. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938–1975 гг.): в 4-х т. / сост.: М. И. Юмашев, А. В. Калитевская, Р. Н. Владимирцев. Москва, 1976. Т. 4. 736 с.
311. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. Ю. И. Мандельштам. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. 531 с.
312. Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР, 1938–1979 гг.: в 2 т. / сост.: З. К. Калинин; под ред. Я. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. Киев: Политиздат Украины, 1980. Т. 1. 740 с.

313. Сборник законов Украинской ССР и указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР 1938–1979 гг. : в 2 т. / сост.: З. К. Калинин ; под ред. Я. Я. Колотухи, Ф. Г. Бурчака. Киев : Политиздат Украины, 1980. Т. 2. 646 с.
314. Сталинское Политбюро в 30-е годы : сб. док. / сост.: О. В. Хлевнюк, А. Б. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. Москва : АИРО-XX, 1995. 340 с.
315. Численность наличного населения городов и других поселений, районов, районных центров и крупных сельских населенных мест на 15 января 1959 г. по регионам союзных республик (кроме РСФСР). URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr59_reg1.php (дата звернения: 12.07.2020).
316. Численность, состав и движение населения : статист. сб. Москва : Статистика, 1975. 564 с.

4. Мемуари, щоденники, інтерв'ю

317. Александров-Агентов А. М. От Коллонтай до Горбачева : воспоминания дипломата, советника А. А. Громыко, помощника Л. И. Брежнева, Ю. В. Андропова, К. У. Черненко, М. С. Горбачева / под общ. ред. И. Ф. Огородниковой. Москва : Международные отношения, 1994. 299 с.
318. Алидин В. И. Государственная безопасность и время (1951–1986 гг.). Москва : Ветеран М. П., 2002. 400 с.
319. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.). *Свидетельство современника*. Москва : Междунар. отношения, 1991. 400 с.
320. Арбатов Г. А. Человек системы: наблюдения и размышления очевидца ее распада. Москва : ВАГРИУС, 2002. 460 с.
321. Байбаков Н., Гришин В., Кирпиченко В. Косыгин. Вызов премьера. Москва : Эксмо, 2012. 240 с.
322. Байгушев А. И. Русский орден внутри КПСС. *Помощник М. А. Суслова вспоминает*. Москва, 2006.

323. Бессмертный И. О чем молчит генерал Федорчук? *Еженедельник «2000»*. 2007. URL: https://www.2000.ua/v-nomere/derzhava/ekspertiza/o-chem-molchit-general-fedorchuk_arhiv_art.htm (дата звернення: 11.06.2020).
324. Бобков Ф. Д. КГБ и власть. Москва : Эксмо, 2003. 416 с.
325. Болдин В. И. Крушение пьедестала. *Штрихи к портрету М. С. Горбачева*. Москва : Республика, 1995. 445 с.
326. Брежнев Л. И. Воспоминания: Жизнь по заводскому гудку; Чувство Родины; Малая земля; Возрождение; Целина. Москва : Политиздат, 1982. 223 с.
327. Брежнев Л. И. Рабочие и дневниковые записи : в 3-х т. Москва : Историческая литература, 2016. Т. 1. 1264 с.
328. Брежнев Л. И. Рабочие и дневниковые записи : в 3 т. Москва : Историческая литература, 2016. Т. 2. 1232 с.
329. Брежнев Л. И. Рабочие и дневниковые записи : в 3 т. Москва : Историческая литература, 2016. Т. 3. 1072 с.
330. Бурлацкий Ф. М. Никита Хрущев. 2-е изд. Москва : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. 352 с.
331. Велигжанина А. Преемником Брежнева должен был стать Щербицкий. *Комсомольская правда в Украине*. 2014. № 1896. С. 10–11.
332. Власенко А. К. В. В. Щербицкий и его время. Харьков : Фолио, 2009. 320 с.
333. Володимир Щербицький: спогади сучасників / за ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Єльченка, Б. В. Іваненка. Київ : Ін Юре, 2003. 588 с.
334. Воротников В. И. Кого хранит память. Москва : ИТРК, 2007. 368 с.
335. Врублёвский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы : записки помощника: воспоминания; документы, слухи, легенды, факты. Киев: Довіра, 1993. 254 с.
336. Гвишиани А. Д. Феномен Косыгина. Записки внука. Мнения современников. Москва : фонд культуры «Екатерина», 2004. 312 с.

337. Генсек Брежнев (Беседа Валерия Болдина с Виктором Голиковым). *Газета «Завтра»*. 2020. 26 ноября № 48 (471). URL: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/stat/staty/Болдин%20В.,%20Голиков%20В.%20Генсек%20Брежнев.htm> (дата звернення: 02.06.2020).
338. Гераскин Б. В. Военная контрразведка и армия. Записки ветерана органов военной контрразведки. Москва : Известия, 2016. 478 с.
339. Голушко Н. М. В спецслужбах трёх государств. Москва : Историческая газета, 2009. 896 с.
340. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2-х кн. Кн. 1. Москва : Новости, 1995. 600 с.
341. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2-х кн. Кн. 2. Москва : Новости, 1995. 656 с.
342. Горбулін В. П. Мій шлях у задзеркалля. Не лише подорожні нотатки. Київ : Брайт Букс, 2019. 280 с.
343. Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: «Володе я верила безоговорочно. Он был однолюбом – абсолютно чистым и честным до мозга костей человеком». *Бульвар Гордона*. 2008. 12 февраля № 6. URL: https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s6_55995/4218.html (дата звернення: 16.07.2020).
344. Гордон Д. Вдова Владимира Щербицкого Рада Гавриловна: «Я посмотрела на Володю, а у него слезы градом – не плачет, не причитает, не всхлипывает, но текут они и текут...». *Бульвар Гордона*. 2008. 19 февраля № 7. URL: https://www.bulvar.com.ua/gazeta/archive/s7_57681/4235.html (дата звернення: 21.07.2020).
345. Гордон Д. Владимир Горбулин: «Фигура Кучмы – трагическая, это шекспировский вариант в чистом виде. Свое президентство он закончил, как король Лир – царствование». *Бульвар Гордона*. 2005. № 16 (495). URL: https://www.bulvar.com.ua/gazeta/archive/s495_1773/973.html (дата звернення: 21.07.2020).

346. Гришин В. В. Катастрофа. От Хрущева до Горбачева. Москва : Алгоритм : Эксмо, 2010. 272 с.
347. Громыко А. А. Памятное. Кн. 1. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1990. 512 с.
348. Громыко А. А. Памятное. Кн. 2. 2-е изд., доп. Москва : Политиздат, 1990. 559 с.
349. Грушевой К. С. Тогда, в сорок первом... Москва : Известия, 1977. 335 с.
350. Гусев В. Диалоги со Щербицким В. *Зеркало недели*. 1998. 4–9 января № 1. URL: https://zn.ua/SOCIUM/dialogi_so_scherbitskim_v.html (дата звернення: 16.08.2020).
351. Дидушенко Е. Валентин Згурский: «В 1980 году одноразовую посуду для ресторанов, которые обслуживали участников олимпиады, мы покупали за границей за валюту». *Факты и комментарии*. 2004. URL: <https://fakty.ua/67115-valentin-zgurskij-quot-v-1980-godu-odnorazovuyu-posudu-dlya-restoranov-kotorye-obsluzhivali-uchastnikov-olimpiady-my-rokupali-za-granicej-za-valyutu-quot> (дата звернення: 15.08.2020).
352. Зверев А. Г. Сталин и деньги. Москва : Алгоритм, 2012.
353. Иванов Л. Г. Правда о «Смерш». Москва : Яуза ; Эксмо, 2009. 320 с.
354. Ільницький Ю. В. Спомини: із прожитого і пережитого. Ужгород : Мистецька лінія, 2007. 256 с.
355. Королев Ю. А. Кремлевский советник. Москва : Олимп, 1995. 318 с.
356. Костеж С. 15 лет во главе Минздрава: эксклюзивное интервью с Анатолием Романенко. URL: <https://112.ua/glavnye-novosti/15-let-vo-glave-minzdrava-eksklyuzivnoe-intervyu-s-anatoliem-romanenko-20139.html> (дата звернення: 18.06.2020).
357. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. Київ : Століття, 2002. 392 с.
358. Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. Киев : Орианы, 2004. 352 с.
359. Крючков Г. К. Трудные уроки: раздумья бывшего парт. работника. 2-е изд. Харьков : Фолио, 2009. 636 с.

360. Куманев Г. А. Говорят сталинские наркомы. Смоленск : Русич, 2005. 632 с.
361. Кунаев Д. От Сталина до Горбачева. Алматы : Санат, 1994. 352 с.
362. Леонид Брежнев в воспоминаниях, размышлениях, суждениях. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 384 с.
363. Лигачев Е. К. Кто предал СССР? Москва : Эксмо ; Алгоритм, 2010. 288 с.
364. Литвин Н. А. Не лукавя перед собой. Траектория одной жизни в социально-историческом контексте. Киев : Рада, 2012. 525 с.
365. Ляшко А. П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 2. Путь в номенклатуру. Киев : Деловая Украина, 1997. 540 с.
366. Ляшко А. П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 3. Ч. 1. На ступенях власти. Киев : Деловая Украина, 2001. 389 с.
367. Ляшко А. П. Груз памяти: трилогия: воспоминания. Кн. 3. Ч. 2. На ступенях власти. Киев : Деловая Украина, 2001. 525 с.
368. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. Киев : Молодь, 1993. 150 с.
369. Медведев В. Т. Человек за спиной. Москва : Русслит, 1994. 320 с.
370. Микоян А. И. Так было: размышления о минувшем. Москва : Вагриус, 1999. 636 с.
371. Митрохин Н. «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х гг. Беседа Николая Митрохина с Вячеславом Александровичем Михайловым. *Неприкосновенный запас*. 2011. № 4 (78). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/4/borba-s-nacziionalizmom-i-politicheskaya-istoriya-sssr-1960-1> (дата звернения: 18.07.2020).
372. Некрасов В. Ф. Аппарат ЦК КПСС в погонах и без. Москва : Куликово поле, 2010. 383 с.
373. Овчаренко Ф. Д. Спогади. / уклад.: В. Г. Буткевич. Київ : Оріяни, 2000. 456 с.

374. Панкин Б. Д. Пресловутая эпоха в лицах и масках, событиях и казусах. Москва : Центрполиграф, 2017. 463 с.
375. Погребняк Я. П. Не предам забвению... : записки профессионального партийного работника. Киев : Летопись-XX, 1999. 415 с.
376. Премьер известный и неизвестный : воспоминания о А. Н. Косыгине : сборник / сост.: Т. И. Фетисов. Москва : Республика, 1997. 254 с.
377. Рыжков Н. И. Десять лет великих потрясений. Москва : ассоциация «Книга.Просвещение.Милосердие», 1995. 576 с.
378. Семичастный В. Е. Беспокойное сердце. Москва : Вагриус, 2002. 458 с.
379. Сніцарчук О. Володимир Філенко: Хоч круть, хоч верть – усе сходилося на Кучмі! *Поступ.* 2003. URL: <http://postup.brama.com/usual.php?what=18029> (дата звернення: 05.07.2020).
380. Соломенцев М. С Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убирал «врагов перестройки». Москва : Эксмо ; Алгоритм, 2011. 224 с.
381. Хазан Л. Бывший заместитель прокурора УССР Степан Скопенко: «Перед выходом «Зари» на поле в раздевалке появлялся какой-нибудь начальник шахтоуправления и на глазах у всех доставал пакет с деньгами: «Братишки, выиграете – все, что в пакете, ваше!». *Бульвар Гордона.* 2007. 27 ноября № 48. URL: https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s48_42981/4026.html (дата звернення: 11.07.2020).
382. Хрущев Н. С. Воспоминания : избранные фрагменты. Москва : Вагриус, 2007. 509 с.
383. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача». Москва : Новости, 1992. 224 с.
384. Черняев А. С. 1991 год: дневник помощника президента СССР. Москва : ТЕРРА ; Республика, 1997. 336 с.
385. Черняев А. С. Совместный исход: дневник двух эпох, 1972–1991 гг. Москва : РОССПЭН, 2010. 1047 с.

386. Чурбанов Ю. М. Мой тесть Леонид Брежнев. Москва : Алгоритм, 2007. 256 с.
387. Шевченко В. С. Мої літа, моє багатство: спогади, роздуми, відповіді. Київ : Просвіта, 2005. 384 с.
388. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду» : спогади, щоденники, документи, матеріали / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ : АДЕФ-Україна, 2011. 1120 с.
389. Шелест П. Е. Да не судимы будете: дневники и воспоминания члена политбюро ЦК КПСС. Москва : Центрполиграф, 2016. 589 с.
390. Яковлев А. Н. Омут памяти. Москва : Вагриус, 2000. 602 с.
391. Яковлев А. Н. Сумерки: размышления о судьбе России. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Материк, 2005.

5. Матеріали періодичних видань

392. Правда. – 1953. – Январь-февраль.
393. Правда. – 1954. – Январь-февраль.
394. Правда. – 1955. – Январь-февраль.
395. Правда. – 1956. – Январь-февраль.
396. Правда. – 1957. – Январь-февраль.
397. Правда. – 1958. – Январь-февраль.
398. Правда. – 1959. – Январь-февраль.
399. Правда. – 1960. – Январь-февраль.
400. Правда. – 1961. – Январь-февраль.
401. Правда. – 1962. – Январь-февраль.
402. Правда. – 1963. – Январь-февраль.
403. Правда. – 1964. – Январь-февраль.
404. Правда. – 1965. – Январь-февраль.
405. Правда. – 1966. – Январь-февраль.
406. Правда. – 1967. – Январь-февраль.
407. Правда. – 1968. – Январь-февраль.
408. Правда. – 1969. – Январь-февраль.

409. Правда. – 1970. – Январь-февраль.
410. Правда. – 1971. – Январь-февраль.
411. Правда. – 1972. – Январь-февраль.
412. Правда. – 1973. – Январь-февраль.
413. Правда. – 1974. – Январь-февраль.
414. Правда. – 1975. – Январь-февраль.
415. Правда. – 1976. – Январь-февраль.
416. Правда. – 1977. – Январь-февраль.
417. Правда. – 1978. – Январь-февраль.
418. Правда. – 1979. – Январь-февраль.
419. Правда. – 1980. – Январь-февраль.
420. Правда. – 1981. – Январь-февраль.
421. Правда. – 1982. – Январь-февраль.
422. Правда. – 1983. – Январь-февраль.
423. Правда. – 1984. – Январь-февраль.
424. Правда. – 1985. – Январь-февраль.
425. Правда. – 1986. – Январь-февраль.
426. Правда. – 1987. – Январь-февраль.
427. Правда. – 1988. – Январь-февраль.
428. Правда. – 1989. – Январь-февраль.
429. Правда. – 1990. – Январь-февраль.
430. Правда. – 1991. – Январь-февраль.
431. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1945. — Січень-грудень.
432. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1946. — Січень-грудень.
433. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1947. — Січень-грудень.
434. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — Січень-грудень.

465. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1979. — Січень-грудень.
466. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1980. — Січень-грудень.
467. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1981. — Січень-грудень.
468. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1982. — Січень-грудень.
469. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1983. — Січень-грудень.
470. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1984. — Січень-грудень.
471. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1985. — Січень-грудень.
472. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1986. — Січень-грудень.
473. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1987. — Січень-грудень.
474. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1988. — Січень-грудень.
475. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1989. — Січень-грудень.
476. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1990. — Січень-грудень.
477. Днепровская правда — 1949. — Январь-декабрь
478. Днепровская правда — 1950. — Январь-декабрь
479. Днепровская правда — 1951. — Январь-декабрь
480. Днепровская правда — 1952. — Январь-декабрь
481. Днепровская правда — 1953. — Январь-декабрь
482. Днепровская правда — 1954. — Январь-декабрь
483. Днепровская правда — 1955. — Январь-декабрь

515. Днепровская правда — 1987. — Январь-декабрь
516. Днепровская правда — 1988. — Январь-декабрь
517. Днепровская правда — 1989. — Январь-декабрь
518. Днепровская правда — 1990. — Январь-декабрь
519. Днепр вечерний. — 1991 — Январь-февраль
520. Зоря. — 1945. — Січень-грудень
521. Зоря. — 1946. — Січень-грудень
522. Зоря. — 1947. — Січень-грудень
523. Зоря. — 1948. — Січень-грудень
524. Зоря. — 1950. — Січень-грудень
525. Зоря. — 1951. — Січень-грудень
526. Зоря. — 1952. — Січень-грудень
527. Зоря. — 1953. — Січень-грудень
528. Зоря. — 1954. — Січень-грудень
529. Зоря. — 1955. — Січень-грудень
530. Зоря. — 1956. — Січень-грудень
531. Зоря. — 1957. — Січень-грудень
532. Зоря. — 1958. — Січень-грудень
533. Зоря. — 1959. — Січень-грудень
534. Зоря. — 1960. — Січень-грудень
535. Зоря. — 1961. — Січень-грудень
536. Зоря. — 1962. — Січень-грудень
537. Зоря. — 1963. — Січень-грудень
538. Зоря. — 1964. — Січень-грудень
539. Зоря. — 1965. — Січень-грудень
540. Зоря. — 1966. — Січень-грудень
541. Зоря. — 1967. — Січень-грудень
542. Зоря. — 1968. — Січень-грудень
543. Зоря. — 1969. — Січень-грудень
544. Зоря. — 1970. — Січень-грудень
545. Зоря. — 1971. — Січень-грудень

546. Зоря. – 1972. — Січень-грудень
547. Зоря. – 1973. — Січень-грудень
548. Зоря. – 1974. — Січень-грудень
549. Зоря. – 1975. — Січень-грудень
550. Зоря. – 1976. — Січень-грудень
551. Зоря. – 1977. — Січень-грудень
552. Зоря. – 1978. — Січень-грудень
553. Зоря. – 1979. — Січень-грудень
554. Зоря. – 1980. — Січень-грудень
555. Зоря. – 1981. — Січень-грудень
556. Зоря. – 1982. — Січень-грудень
557. Зоря. – 1983. — Січень-грудень
558. Зоря. – 1984. — Січень-грудень
559. Зоря. – 1985. — Січень-грудень
560. Зоря. – 1986. — Січень-грудень
561. Зоря. – 1987. — Січень-грудень
562. Зоря. – 1988. — Січень-грудень
563. Зоря. – 1989. — Січень-грудень
564. Зоря. – 1990. — Січень-грудень
565. Зоря. – 1991. — Січень-грудень

II. ЛІТЕРАТУРА

6. Монографії, наукові статті та інші публікації

566. Armstrong J. A. *The Soviet Bureaucratic Elite. A Case Study of the Ukrainian Apparatus*. New York : Frederick A., 1959. 174 p.
567. Dornberg J. *Breschnew. Profil des Herrschers im Kreml*. Miinchen : Edition Praeger, 1973. 336 p.
568. Dornberg J. *Brezhnev: The Masks Of Power* / ed by J. Dornberg. New York : Basic Books, 1974. 317 p.
569. Gentile M. Former closed cities and urbanisation in the FSU: an exploration in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*. 2004. № 56 (2). P. 263–278.
570. Harris James R. *The Great Urals: Regionalism and the Evolution of the Soviet System*. Ithaca : London : Cornell University Press, 1999. 235 p.
571. Kibita N. *Soviet Economic Management Under Khrushchev*. London : Routledge, 2013. 224 p.
572. Knoke D. Networks of Elite Structure and Decision Making. *Advances in Social Network Analysis; Research in the Social and Behavioral Sciences* / ed. by S. Wasserman, J. Galaskiewicz. 1994. S. 1. P. 274–294.
573. Kulick O. Soviet Military Production and the Expanding Influence of Ukrainian Regional Elites under Khrushchev and Brezhnev. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 120–142.
574. Mawdsley E., White S. Renewal and Dead Souls: The Changing Soviet Central Committee. *British Journal of Political Science*. 1990. № 20 (4). P. 537–542. URL: 10.1017/S0007123400005974 (date of access: 12.07.2020).
575. Michels R. *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Eastford : Martino Fine Books, 2016. 380 p.
576. Miller J. Putting clients in Place: the role of patronage in cooption into the soviet leadership. *Political leadership in the Soviet Union*. Oxford, 1989. P. 54–69.

577. Moreno J. L. *Who Shall Survive?* Washington : Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1934. 440 p.
578. Moses J. C. Regional Cohorts and Political Mobility in the USSR: The Case of Dnepropetrovsk. *Soviet Union*. 1976. Vol. 3. P. 1. P. 63–89.
579. Moses J. C. Regionalism in Soviet Politics: Continuity as a Source of Change, 1953–1982. *Soviet Studies*. 1985. Vol. 37. № 2. P. 184–211.
580. Murphy P. J. *Brezhnev: Soviet Politician*. Jefferson. New York : McFarland, 1981. 363 p.
581. Navazelskis I. *Leonid Brezhnev*. New York : Chelsea House Publishers, 1988. 112 p..
582. O'Donnell G. Another institutionalization: Latin America and elsewhere. Kellogg Institute Working Paper 222. Notre Dame : Kellogg Institute for International Studies.
583. Oliver J. Turnover and «Family Circles» in Soviet Administration. *Slavic Review*. 1973. № 32 (3). P. 527–545. URL: 10.2307/2495408 (date of access: 16.07.2020).
584. Rigby T. Early Provincial Cliques and the Rise of Stalin. *Soviet Studies*. 1981. № 33 (1). P. 3–28.
585. Schattenberg S. *Leonid Breschnew. Staatsmann und Schauspieler im Schatten Stalins. Eine Biographie*. Cologne : Weimar : Vienne : Böhlau, 2017, 661 p.
586. Serge S. A Durkheimian Network Theory. *Journal of Classical Sociology*. 2004. Vol. 4. №. 2. P. 216.
587. Willerton J. *Patronage and Politics in the USSR*. New York : Cambridge University Press, 1992. 305 p.
588. Willerton J. P. Clientelism in the Soviet Union: An initial examination. *Studies in Comparative Communism*. 1979. № 12 (2–3). P. 159–183. URL: [https://doi.org/10.1016/0039-3592\(79\)90004-8](https://doi.org/10.1016/0039-3592(79)90004-8) (date of access: 19.06.2020).
589. Willerton J. P. Patronage Networks And Coalition Building In The Brezhnev Era. *Soviet Studies*. 1987. № 39 (2). P. 175–204.
590. Zhuk S. I. Closing and Opening Soviet Society (Introduction to the Forum). 2011. № (2). P. 123–158.

591. Zhuk S. I. *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*. Baltimore : Washington : Johns Hopkins University Press ; Woodrow Wilson Center, 2010. 440 p.
592. Авторханов А. Г. *Сила и бессилие Брежнева. Политические этюды*. Франкфурт-на-Майне : Посев, 1979. 328 с.
593. Аксютин Ю. В. *Хрущевская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг.* Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. 622 с.
594. Аксютин Ю. В., Волобуев О. В., Журавлёв В. В. *Леонид Ильич Брежнев: человек в политике и политика в человеке : монография*. Москва : ИИУ МГОУ, 2013. 228 с.
595. Андриянов В. И. Косыгин. *Жизнь замечательных людей*. 2003. Вып. 864. 366 с.
596. Андриянов В. И., Мираламов Г. Ф. Гейдар Алиев. *Жизнь замечательных людей*. 2005. Вып. 932. 394 с.
597. Аракелян Э. А. *Современные тенденции формирования этнополитических элит в регионах России. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*. 2007. № 3. С. 131–135.
598. Афанасьев М. Н. *Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России*. 2-е изд., доп. Москва : Московский общественный научный фонд, 2000. 318 с.
599. Бажан О. «...Мене називають сучасним Кочубеєм». Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука. *Літературна Україна*. 1993. 2 грудня.
600. Байдужий А. 39 почесних громадян Кривого Рогу. *Зоря*. 2013. № 100 (21531). С. 13.

601. Бондаренко К. П. Леонід Кучма: портрет на фоні епохи. Харків : Фоліо, 2007. 636 с.
602. Брежнев М. А., Науменко А. В. Министр Щелоков. Москва : Печатный Дом Илигар, 2010. 480 с.
603. Буренков В. М. «Дніпропетровський партійний клан» в українській та російській історіографії. *Література та культура Полісся*. 2016. Вип. 83. С. 140–147.
604. Буренков В. М. Михайло Всеволожський: реконструкція політичної біографії представника регіональної партійної еліти УРСР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 193–197.
605. Васильєв В. Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15 (1). С. 318–331.
606. Васильєв В. Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин «центр-субцентр влади» (1917–1938 рр.). Київ : ін-т історії України НАН України, 2014. 376 с.
607. Висоцький О. Дніпропетровці при владі: особливості дніпропетровської політичної ідентичності. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 289–292.
608. Волкогонов Д. А. Семь вождем : в 2 кн. Кн. 2. Москва : Новости, 1995. 478 с.
609. Восленский М. С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. Москва : Советская Россия ; МП Октябрь, 1991. 624 с.
610. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 83 с.
611. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. Москва, 2006. 448 с.
612. Гетти А. Практика сталинизма: Большевики, бояре и неумирающая традиция. / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. 374 с.

613. Головки В., Даниленко В., Кульчицький С., Майборода О., Смолій В. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / за ред. В. Смолій. Київ : Ніка-Центр ; НАН України. Інститут історії України, 2016. 796 с.
614. Голубев А. В. Генеральный секретарь ЦК КПСС Леонид Ильич Брежнев, 6 декабря – 10 ноября 1982 г. Москва : Комсомольская правда, 2015. 95 с.
615. Гурецький М. Проблеми соціального розвитку України в 1938–1941 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2013. Вип. 20. С. 105–110.
616. Гурецький М. Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 рр.). *Komunizm: system – ludzie – dokumentacja*. 2013. № 2. С. 213–225.
617. Денисенко В. І. Генеза еліт Донбасу за радянської доби. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 145 (1). С. 41–46.
618. Джилас М. Лицо тоталитаризма. / пер. с сербо-хорватского М. Джилас. Москва : Новости, 1992. 541 с.
619. Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть : історичний нарис. Дніпропетровськ : Проспект, 2001. 264 с.
620. Дніпропетровськ: віхи історії / редкол.: С. А. Квітка (гол. ред.) та ін. Дніпропетровськ : Грані, 2001. 256 с.
621. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2008. 368 с.
622. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
623. Ермаков Д. А., Медведев Р. А. «Серый кардинал». М. А. Суслов: политический портрет. Москва : Республика, 1992. 238 с.
624. Жирнов Е. «Практически всех, кого я знаю, к делу привлек он». Почему погиб организатор самого успешного кремлевского заговора. *Коммерсантъ Власть*. 2014. № 39. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2568228> (дата звернення: 15.07.2020).

625. Жук С. «Битва за культуру» в закритому місті советської України в період пізнього соціалізму, 1959–1984 рр. Схід-Захід : іст.-культурол. зб. / за ред. В. Кравченка. 2009. Вип. 13–14. С. 54–79.
626. Жуков Д. А. Роль сетевого взаимодействия политических акторов в процессе формирования публичной политики. *Известия Российского государственного университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 77. С. 62–65.
627. Звягинцев А. Г. Руденко. Москва : Молодая гвардия, 2007. 478 с.
628. Земцов И. Г. Черненко: Советский Союз в канун перестройки. Лондон : Overseas Publications Interchange Ltd., 1989. 379 с.
629. Зенькович Н. А. Михаил Горбачев: жизнь до Кремля. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 671 с.
630. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. Москва : Strelka Press, 2016. 112 с.
631. Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России. / пер. с англ. Т. Н. Саранцевой. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. 255 с.
632. Іваненко В. Червоний терор проти меншовицької опозиції на Катеринославщині початку 1920-х рр. *Грані*. 2019. № 8. Т. 22. С. 22–28.
633. Іваненко В. В. Один з номенклатурного клану. Реабілітовані історією : у 27 т. / упор.: Є. І. Бородін, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. Кн. 1. Дніпропетровськ : Реабілітовані історією ; Моноліт, 2009. С. 637–642.
634. Іваненко В. В. Феномен становлення Дніпропетровська як «соціалістичного міста» у 1920-х – 1930-х рр.: концептуальний вимір та реальна практика. *Грані*. 2013. № 8. С. 7–19.
635. Іваненко В. В., Бойко О. В. Кадрова політика у державно-партійному керівництві УРСР у повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.). *Проблеми політичної історії України* : зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. Донецьк : вид-во ДНУ, 2010. С. 203–213.

636. Іваненко В. В., Бойко О. В. УРСР у повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / редкол.: О. Б. Шляхов. Донецьк : вид-во ДНУ, 2010. С. 203–213.
637. Іваненко В. В., Романець Н. Р. Роль місцевого партійно-державного апарату у здійсненні політики колективізації на Дніпропетровщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2009. Вип. 7. С. 77–87.
638. Історична пам'ять Дніпропетровщини : колективна монографія. Донецьк : Реабілітовані історією ; Моноліт, 2012. 476 с.
639. Історія прокуратури Дніпропетровської області : книга-фотоальбом / уклад.: І. О. Павленко, О. В. Козачко. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2011. 303 с.
640. Кавун М. «Кадры решают все!» *Пщкщвювзюгфю* ГКДЖ реезЖ..пщкщвювзюгф.ршыещкн.фкешсду_кгюзрз,фкешсду=198 (дата звернення: 15.06.2020).
641. Капто А. С. По страницам политической истории: крушение Н. В. Подгорного. *Вестник Московского университета. Политические науки*. 2018. № 1. С. 63–68.
642. Киридон П. В. Номенклатурний апарат радянських органів Української РСР повоєнного двадцятиліття. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 7. С. 118–130.
643. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) : монографія. Полтава : АСМІ, 2012. 576 с.
644. Ковалевский А. А. Днепровская гидроэлектрическая станция. Москва : Госэнергоиздат, 1932. 152 с.
645. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 596 с.
646. Корж І. Вибори в незалежній Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2012. № 3 (24). С. 74–77.
647. Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: Становление, механизм и действие. *Вопросы истории*. 1993. № 7. С. 25–38.

648. Кредов С. А. К 79 Щёлоков. 3-е изд. Москва : Молодая гвардия, 2016. 319 с.
649. Кривошеїн В. В., Висоцький О. Ю., Ніколенко В. В. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро : монографія: в 2 т. / за заг. ред. проф. В. В. Кривошеїна. Дніпро, 2018. Т. 1. 289 с.
650. Крупына В. А., Кузьменко Ю. В. Номенклатурные землячества в советской Украине в 50–80-х гг. XX в. URL: http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85 (дата звернення: 19.06.2020).
651. Крыштановская О. В. Анатомия российской элиты. Москва : Захаров, 2005. 384 с.
652. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. *ОНС: Обществ. науки и современность*. 1995. № 1. С. 51–65.
653. Кузьменко Ю. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у середині 80-х рр. XX ст. *Література та культура Полісся* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 60. С. 182–194.
654. Кузьменко Ю. В. Від партійної дисципліни до політичної кон'юнктури: «перебудова» в рецепції партійно-радянської номенклатури УРСР. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 113–126.
655. Кузьменко Ю. В. Українська партійно-радянська номенклатура в умовах реформування політичної системи СРСР (1988–1989 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 21. С. 96–114.
656. Кулик О. Коли Україна правила Росією: регіоналізм і пост-сталінська партійна політика. *Україна Модерна*. 2019. URL: <http://uamoderna.com/md/kulick-ukrainian-elites> (дата звернення: 21.07.2020).
657. Кульчицький С. В. Партійно-радянський апарат у системі влади. *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 3–15.

658. Кульчицький С. В. Становлення радянської політичної системи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXIII: політична еліта в історії України. С. 5–38.
659. Курицына Е. В. Развитие организационной структуры советской милиции в 1953–1964 гг. *Известия ПГУ им. В. Г. Белинского*. 2008. № 10. С. 50–53.
660. Л. И. Брежнев: материалы к биографии / сост. и авт. предисл. Ю. В. Аксютин. Москва : Политиздат, 1991. 384 с.
661. Латиш Ю. В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах. *Література та культура Полісся: зб. наук. пр. / упоряд. Г. В. Самійленко*. Ніжин : вид-во НДУ ім. Гоголя, 2012. Вип. 69. С. 283–293.
662. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.) : матер. до біограф. довід. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. Вип. 2. С. 362–373.
663. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ : Генеза, 2005. 368 с.
664. Мазитова Л. Владимир Дегтярев. История руководителя, который был предшественником Виктора Януковича. *Российский кто есть кто*. 2007. № 3. URL: http://www.whoiswho.ru/old_site/russian/Curnom/32007/d75_lm1.htm (дата звернення: 19.06.2020).
665. Мазитова Л. З. Володимир Дегтярьов: особистість на тлі епохи. *Постаті. Нариси про видатних людей Донбасу*. 2011. С. 104–114.
666. Маркова Л. Історія географії: адміністративно-територіальний устрій Дніпропетровщини на початку ХХ ст. : бібліогр. вид. / упоряд. І. Голуб. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2011. 64 с.
667. Маркова Л. Н. Об изменениях в административно-территориальном делении Екатеринославщины-Днепропетровщины в 1922–1941 гг. *Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник* : матер. першої

- Міжрегіон. іст.-краєзн. конф. (8–9 жовтня 1998 р. м. Дніпропетровськ). Дніпропетровськ, 1998. С. 185–190.
668. Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л. И. Брежнева. Кн. 1. Москва : Новости, 1991. 336 с.
669. Медведев Р. А. Жертвы ГКЧП. Отрывок из готовящейся к печати книги «Советский Союз. Последний год жизни». *Новая и новейшая история*. 2003. № 1. С. 220–225.
670. Медведев Р. А. Личность и эпоха : Политический портрет Л. И. Брежнева. Кн. 1. Москва : Новости, 1991. 336 с.
671. Митрохин Н. А. «Личные связи» в аппарате ЦК КПСС. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2012. № 3 (83). С. 166–175. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2012/3/lichnye-svyazi-v-apparate-czk-kpss.html> (дата звернення: 18.07.2020).
672. Митрохин Н. А. Аппарат ЦК КПСС в 1953–1985 гг. как пример «закритого» общества. *Новое литературное обозрение*. 2009. № 6. С. 607–630.
673. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. *Политология : хрестоматия* / ред. М. А. Василик ; сост. М. С. Вершинин. Москва : Гардарики, 2000. С. 540–551.
674. Мінаков М. А. Постсовєтська несучасність республіки регіонів. *Критика*. 2012. № 9–10. С. 2–4.
675. Млечин Л. М. Брежнев. Москва : Молодая гвардия, 2008. 624 с.
676. Млечин Л. М. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва : Центрполиграф, 2013. 918 с.
677. Модсли Э., Уайт С. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / пер. с англ. А. Л. Раскина. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 431 с.
678. Моска Г. Правящий класс социологии. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. Москва : Мысль, 1997. Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. С. 118–134.

679. Москаленко В. Ф., Фомин П. Д., Виленский Ю. Г. Василий Дмитриевич Братусь. Путь на вершины хирургии : монография. Винница : Нова Книга, 2012. 509 с.
680. Мохов В. П. «Кадровая революция» в социальной динамике властных элит. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2012. № 10. Ч. 1. С. 121–125.
681. Мохов В. П. Базовые идеологемы рекрутирования в советскую субрегиональную номенклатуру в 1970–1980-е гг. *Технологос*. 2013. № 8. С. 7–16.
682. Мохов В. П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX в. *Управленческое консультирование*. 2005. № 1. С. 94–111.
683. Мохов В. П. Номенклатурная организация власти: функциональные пределы. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2008. Вип. XXIII. С. 38–50.
684. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.) : монография. Пермь : Пермское книжное издательство, 2003. 238 с.
685. Мохов В. П. Региональная политическая элита: к определению содержания понятия. *«Экватор» 90-х*. Пермь, 1995. 238 с.
686. Некрасов В. Ф. Тринадцать «железных» наркомов. История НКВД – МВД от А. И. Рыкова до Н. А. Щелокова. 1917–1982. Москва : Версты ; Полиграфресурсы, 1995. 416 с.
687. Парето В. Трансформация демократии. Москва : Территория будущего, 2011. 207 с.
688. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль Власть. 1945–2005 : в 3-х т. Москва : Новый хронограф, 2009. Т. 1: 1945–1964. 454 с.
689. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль Власть. 1945–2005 : в 3-х т. Москва : Новый хронограф, 2009. Т. 2: 1964–1985. 220 с.
690. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль Власть. 1945–2005 : в 3-х т. Москва : Новый хронограф, 2009. Т. 3: 1985–2005. 495 с.

691. Пихоя Р. Г. Советский Союз. История власти. 1945–1991. Москва : Сибирский хронограф, 2000. 684 с.
692. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. 3-е., изд. испр. и доп. Москва : Берлин : Директ-Медиа, 2019. 655 с.
693. Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. № 16. С. 397–415.
694. Портнов Т. Портнова, Столиця застою? Брежневський міф Днепропетровська. *Неприкосновенный запас*. 2014. № 5. С. 71–87. URL: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/97_nz_5_2014/article/11137/ (дата звернення: 06.07.2020).
695. Потехін О., Шульга М., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України : аналітична доповідь. *Вісник НАН України*. 2008. № 10. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/socpsihol/elit.pdf> (дата звернення: 15.08.2020).
696. Прибытков В. Аппарат. Санкт-Петербург : ВИС, 1995. 224 с.
697. Прибытков В. В. Черненко. Москва : Молодая гвардия, 2009. 218 с.
698. Сацута В. М. Керівники області та міста в буремному 1941 році. *Видатні особистості: музейна персонал істика* : матер. обл. музейної наук. конф. до Міжнарод. дня музеїв та 75-річчя Дніпропетровської обл.) / упор. В. М. Бекетова. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. С. 198–206.
699. Семанов С. Н. Брежнев: Правитель «золотого века». Москва : Вече, 2002. 397 с.
700. Семанов С. Н. Леонид Брежнев : монографія. 2-е изд. дораб. и доп. Москва : ЭКСМО ; Алгоритм, 2005. 439 с.
701. Слободянюк М. А. Радянське антифашистське підпілля. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2011. С. 542–567.

702. Слоневські О. Як на заводі Дзержинського Брежнев з ворогами народу боровся. *Історична, культурологічна газета «Експедиція ХХІ»*. 2009. № 12 (90). С. 6–7.
703. Соколов Б. В. Леонид Брежнев. Золотая эпоха : биография отдельного лица. Москва : АСТ-Пресс кн., 2004. 330 с.
704. Стещиц О. С. Особливості кадрових перестановок у керівній партійній номенклатурі УРСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). *Література та культура Полісся*. 2013. Вип. 72. С. 241–252.
705. Сушков А. В. «Ленинградское дело». Привилегированная жизнь «ленинградских вождей» в первые послевоенные годы. *Свободная мысль*. 2018. № 4. С. 41–58.
706. Сушков А. В. Власть и коррупция: привилегированная жизнь «челябинских вождей» во второй половине 1940-х годов. *Новейшая история России*. 2018. № 1. С. 99–115.
707. Сушков А. В. Небольшое отступление от правил или вызов сталинской системе власти? О некоторых аспектах «ленинградского дела». *Россия ХХІ*. 2018. № 1. С. 82–107.
708. Сушков А. В. Президиум ЦК КПСС в 1957–1964 гг. : личности и власть. Екатеринбург : ин-т истории и археологии УрО РАН, 2009. 386 с.
709. Сушков А. В., Михалёв Н. А., Баранов Е. Ю. Расплата за соцпроисхождение: «дело» второго секретаря Челябинского обкома ВКП(б) Г. С. Павлова. 1950–1951 годы. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 54. С. 57–71.
710. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького. *Вітчизна*. 1992. № 9. С. 159–163.
711. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького. *Вітчизна*. 1992. № 10. С. 107–113.
712. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького. *Вітчизна*. 1992. № 11. С. 119–123.

713. Теннис Ф. *Общность и общество: основные понятия чистой социологии* / пер. с нем. Д. В. Складнева. Москва : Санкт-Петербург : фонд Университет : Владимир Даль, 2002. 450 с.
714. Терещенко Н. А. Развитие металлургии на Украине за 60 лет Советской власти. Киев : УкрНИИНТИ, 1977. 96 с.
715. Терещенко Р. К., Іваненко В. В., Прокопенко Л. Д. *Минуле з гірким присмаком : репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства*. Дніпропетровськ : Реабілітовані історією ; Моноліт, 2002. 240 с.
716. Титов А. С. «Партия против государства: реформа аппарата ЦК КПСС при Никите Хрущеве». *Неприкосновенный запас*. 2012. № 3 (83). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2012/3/partiya-protiv-gosudarstva-reforma-apparata-czk-kpss-pri-nikite-hrushheve.html> (дата звернення: 25.06.2020).
717. Титов К. В. «Contract social» по-брежневски. Номенклатура и верховная власть: реконструкция контрактных отношений. *Технологос*. 2010. № 3. С. 117–128.
718. Титов К. В. «Contract social» по-хрущевски : доклад «О культе личности и его последствиях» как договор верховной власти с номенклатурой). 2005. № 5. С. 132–141.
719. Титов К. В. *Nomenclatura odiosa est: проблема молчаливого правящего класса*. *Технологос*. 2014. № 1. С. 42–51.
720. Титов К. В.. «Contract social» по-сталински (номенклатура и верховная власть: реконструкция контракта 1924–1927 гг.). *Полития. Анализ. Хроника. Прогноз*. 2011. № 2 (61). С. 118–127.
721. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990). *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 109–117.
722. Устинов Ю. С. Нарком, Министр, Маршал. Москва : изд-во «Патриот», 2002. 464 с.
723. Фицпатрик Ш. *Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века* / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. Москва : Российская

- политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 375 с.
724. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.; особливості та механізми формування і функціонування / за ред. С. В. Кульчицький. Запоріжжя : КПУ, 2011. 828 с.
725. Фролов М. О. Боротьбисти у КП(б)У в 20-30-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2001. Вип. 13. С. 165–175.
726. Фролов М. О. Василь Михайлович Еллан-Блакитний: революціонер і поет. Штрихи до біографічного нарису. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2001. № 4. С. 295–304.
727. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні : особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 800 с.
728. Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.) : становлення і функціонування. Запоріжжя : Прем'єр, 2003. 448 с.
729. Фролов М. О. Механізм компартійно-радянської номенклатури і доля людини: політична біографія одного із керівників України у 1920 – 1930-х рр. М. М. Попова. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2006. Вип. 20. С. 215–223.
730. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 828 с.
731. Фролов М. О. Розлам більшовицької еліти: особливості боротьби проти прихильників Л. Троцького в Україні 20-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2002. Вип. 15. С. 70–79.
732. Фролов М. О. Сталін Й. В. і вихідці із інших політичних партій в РКП(б)-КП(б)У в 20–30-ті рр ХХ ст. *Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2001. № 5–6 (19–20). С. 83–89.

733. Хлевнюк О. В. Большой террор 1937–1938 гг. как проблема научной историографии. *Историческая наука и образование на рубеже веков*. 2004. С. 433–451.
734. Хлевнюк О. В. Взаимоотношения центра и регионов в 30-е годы: «лоббирование» и «клиентелизм» в сталинской системе. *Вестник Московского университета*. 2004. № 3. С. 79–98.
735. Хлевнюк О. В. Номенклатурная революция: региональные руководители в СССР в 1936–1939 гг. *Российская история (старое название: Отечественная история; История СССР)*. 2016. № 5. С. 36–52.
736. Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е гг. Москва : РОССПЭН, 1996. 296 с.
737. Хлевнюк О. В. Региональная власть в СССР в переходный период. Устойчивость и конфликты. 1953 – конец 1950-х гг. *Отечественная история*. 2007. № 3. С. 31–49.
738. Хлевнюк О. В. Роковая реформа Н. С. Хрущева: Разделение партийного аппарата и его последствия: 1962–1964 гг. *Российская история*. 2012. № 4. С. 164–179.
739. Хлевнюк О. В. Система центр-регионы в 1930–1950-е гг. Предпосылки политизации номенклатуры. *Cahiers du Monde Russe*. 2003. Т. 44. № 2–3. С. 253–268.
740. Хлевнюк О. В. Сталин. Жизнь одного вождя. Москва : АСТ Corpus, 2015. 462 с.
741. Хлевнюк О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. 479 с.
742. Хлевнюк О. В. Центр – региональные отношения в 1930-е годы. Лоббирование и клиентелизм в Сталинской системе управления. *Вестник Московского университета. Серия 21: Управление (государство и общество)*. 2004. № 3. С. 79–98.
743. Хлевнюк О. В., Горлицкий Й. Холодный мир: Сталин и завершение сталинской диктатуры. / пер. с англ. глав 1, 2, 6 А. А. Пешкова. Москва :

- Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 231 с.
744. Чураков Д. О. СССР при Брежневе. Правда великой эпохи. Москва : Вече, 2014. 317 с.
745. Шаповал Ю. Партійний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів : Київ : вид-во Анетти Антоненко ; Ніка-Центр, 2020. 216 с.
746. Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 118–129.
747. Шаповал Ю. І., Якубець О. Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 12–27.
748. Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны / пер. с нем. В. А. Брун-Цехового. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 623 с.
749. Шахрайчук І. А. Антифашистська боротьба радянського підпілля на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Проблеми політичної історії України* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : ЛПРА, 2014. Вип. 9. С. 188–198.
750. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х гг. Москва : Наука ; Ин-т рос. истории РАН. 2006. 296 с.
751. Штейнле О. Ф. Бюро ЦК Компартії України в 1952–1953 рр.: персональний склад. *Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*. 2012. Вип. 33. С. 155–159.
752. Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 228–232.
753. Штейнле О. Ф. Запорізька «партійна група». Нестворений клан другої половини 1940–1980-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 166–171.

754. Штейнле О. Ф. Роль неформальних практик у трансформації пізньорадянської номенклатури. *Література та культура Полісся*. 2016. Вип. 83. С. 158–167.
755. Щербицький В. В. Політичний портрет на фоні епохи. Київ : АДЕФ-Україна, 2018. 888 с.
756. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 374 с.
757. Якубець О. А. В. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини». *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 107–125.
758. Якубець О. А. М. Хрущов та В. Щербицький: конфлікт на фоні боротьби радянських еліт (перша половина 1960–х рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. С. 413–419.

7. Довідкові та енциклопедичні видання, електронні ресурси

759. Internet Archive. *Офіційний сайт ГУМВС України в Дніпропетровській області*. URL: https://web.archive.org/web/20120917130832/http://www.umvs.dp.ua/history/past_the_present (дата звернення: 12.06.2020).
760. Visits By Foreign Leaders of Russia. *Office of the Historian, Bureau of Public Affairs United States. Department of State*. URL: <https://history.state.gov/departmenthistory/visits/russia> (date of access: 14.07.2020).
761. Белич В. Я., Сумина З. Г. Днепропетровск : путеводитель-справочник. Днепропетровск, 1985. 223 с.
762. Бодюл И. И. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/BBB/00792.asp> (дата звернення: 02.07.2020).
763. Борисовський В. З. Довідник: офіційна Україна сьогодні. URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=38900> (дата звернення: 12.07.2020).

764. Васильев Н. Ф. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/VVV/01740.asp> (дата звернення: 15.07.2020).
765. Вехи развития. *Южмаш.* URL: <http://www.yuzhmash.com/about/history/milestones> (дата звернення: 18.07.2020).
766. Вовк В. Я. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/VVV/04874.asp> (дата звернення: 28.07.2020).
767. Гладуш И. Д. *История отечественных спецслужб и правоохранительных органов.* URL: http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/gladush_i_d.htm (дата звернення: 18.07.2020).
768. Горячев Ю. В. Центральный комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б) : ист.-биографи. справ. Москва : Граница, 2015. 1008 с.
769. Грушевой К. С. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/ggg/02255.asp> (дата звернення: 11.07.2020).
770. Дмитриев П. П. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/DDD/05689.asp> (дата звернення: 18.07.2020).
771. «Дніпропетровська сім'я – 2»: довідник: інформація станом на 15 листопада 1997 р. / укл.: С. Конончук, В. Піховшек ; ред. Н. Лисюк, О. Чебанюк. 2-ге вид., зі змін. та допов. Київ : Фонд демократії ; Український незалежний центр політичних досліджень, 1997. 432 с.
772. Дятлов Н. А. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/DDD/08843.asp> (дата звернення: 12.07.2020).
773. Екатеринославская губерния. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL:

- http://www.knowbysight.info/1_UKRA/06141.asp (дата звернення: 25.06.2020).
774. Задионченко С. Б. *Архив Александра Н. Яковлева*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1002642/7> (дата звернення: 18.07.2020).
775. Залесский К. А. Великая Отечественная война. Большая биографическая энциклопедия. Москва : АСТ, 2013. 832 с.
776. Залесский К. А. Империя Сталина : биограф. энцикл. Словарь. Москва : Вече, 2000. 605 с.
777. Залесский К. А. Кто есть кто в истории СССР. Москва : Вече, 2011. 608 с.
778. Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 765 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=217498> (дата звернення: 15.06.2020).
779. Ивкин И. И. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители 1923–1991 гг. : ист.-биограф. справ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. 639 с.
780. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. 959 с.
781. Історія народного господарства Української РСР : у 3-х т., 4-х кн. Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / ред. І. І. Лукінов. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 1. 463 с.
782. Історія прокуратури України. *Прокуратура Миколаївської області*. URL: https://myk.gp.gov.ua/ua/dovmat.html?_m=publications&_t=rec&id=126087 (дата звернення: 12.06.2020).
783. Караваев К. С. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/ККК/04933.asp> (дата звернення: 15.06.2020).
784. Касяненко Ю. Я. Грушецький Іван Самійлович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=32126 (дата звернення: 01.07.2020).

785. Керівники урядів Української Радянської Соціалістичної Республіки. Коротченко Дем'ян Сергійович. *Урядовий портал*. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=1261415&cat_id=66125 (дата звернення: 13.06.2020).
786. Керівники урядів Української Радянської Соціалістичної Республіки. Корнієць Леонід Романович. *Урядовий портал*. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=1261444 (дата звернення: 24.06.2020).
787. Колишні керівники Верховного Суду України (до грудня 2017 р.). *Офіційна Україна сьогодні*. URL: <http://dovidka.com.ua/user/?code=235374> (дата звернення: 25.06.2020).
788. Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации : энциклопедический справочник. Санкт-Петербург : Москва : Нева ; Олма-Пресс Образование, 2002. 736 с.
789. Конструкторское бюро «Южное». Люди и ракеты. Фотоальбом / под ред. А. В. Дегтярева. Днепропетровск : ГП «КБ «Южное» им. М. К. Янгеля», 2014. 448 с.
790. Лукич Л. Е. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/LLL/04981.asp> (дата звернення: 30.06.2020).
791. Манзюк Н. Г. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/MMM/09832.asp> (дата звернення: 21.06.2020).
792. Медведев А. В. Мартиролог жертв политических репрессий, расстрелянных и захороненных в Москве и Московской области в 1918–1953 гг. *Компьютерная база данных «Жертвы политических репрессий, расстрелянные и захороненные в Москве и Московской области в период*

- с 1918 по 1953 год». URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=11331> (дата звернения: 20.06.2020).
793. Медведев А. В. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/MMM/00348.asp> (дата звернения: 21.06.2020).
794. Мзареулов В. СССР. Комитет государственной безопасности. Спецуправление. *История отечественных спецслужб и правоохранительных органов.* URL: <http://shieldandsword.mozohin.ru/kgb5491/structure/3GU/specu.htm> (дата звернения: 05.06.2020).
795. Моїсеєнко Н. І. Капто Олександр Семенович. *Енциклопедія Сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=9497 (дата звернения: 11.06.2020).
796. Найдёнов П. А. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/NNN/04806.asp> (дата звернения: 19.06.2020).
797. Нивалов Н. Н. *Политическая элита украинских регионов.* URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/ukrregions/data/187.html> (дата звернения: 28.06.2020).
798. Областные комитеты КП(б) – КП Украины. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/index.asp> (дата звернения: 21.06.2020).
799. Олейник П. А. *История отечественных спецслужб и правоохранительных органов.* URL: http://shieldandsword.mozohin.ru/personnel/oleynik_p_a.htm (дата звернения: 15.06.2020).
800. Омельченко М. Г. *Верховна Рада України (офіційний веб-портал).* URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/102.htm> (дата звернения: 21.06.2020).

801. Павлов Г. С. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991*. URL: <http://www.knowbysight.info/PPP/05772.asp> (дата звернення: 11.06.2020).
802. Пашов М. В. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/PPP/04972.asp> (дата звернення: 22.06.2020).
803. Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954 : справочник. Москва : Мемориал ; Звенья, 2010. 1008 с.
804. Розвиток підприємства. *Конструкторське Бюро «Південне»*. URL: https://www.yuzhnoye.com/ua/company/history/company_development.html (дата звернення: 29.06.2020).
805. Семенов Б. А. *Архив Александра Н. Яковлева*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1005945/16> (дата звернення: 21.06.2020).
806. Семенов Б. А. Мартиролог жертв политических репрессий, расстрелянных и захороненных в Москве и Московской области в 1918–1953 гг. *Компьютерная база данных «Жертвы политических репрессий, расстрелянные и захороненные в Москве и Московской области в период с 1918 по 1953 год»*. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=13820> (дата звернення: 21.06.2020).
807. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: http://www.knowbysight.info/1_UKRA/00003.asp (дата звернення: 18.07.2020).
808. Сталинские расстрельные списки. *Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество «Мемориал»*. URL: <http://stalin.memo.ru/names/index.htm> (дата звернення: 29.07.2020).
809. Строганов В. А. *Архив Александра Н. Яковлев*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1016960/16> (дата звернення: 21.06.2020).

810. Строганов В. А. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/SSS/00126.asp> (дата звернення: 23.06.2020).
811. Сушков А. В. Руководители Свердловской области: первые секретари обкома ВКП(б)–КПСС и председатели облисполкома. 1934–1991 : биограф. справ. Екатеринбург : Банк культурной информации, 2003. 284 с.
812. Тихонов Н. А. *E-reading.club*. URL: <http://www.e-reading.club>; <http://www.e-reading.club/chapter.php/1031727/210/samye-zakrytye-lyudi-ot-lenina-do-gorbacheva-enciklopediya.html> (дата звернення: 21.06.2020).
813. Ткаченко А. Ф. Российские деятели украинского происхождения. История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991) : энциклопедический справочник. Киев : Аристей, 2005. 604 с.
814. Трапезников С. П. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/ТТТ/05259.asp> (дата звернення: 21.06.2020).
815. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий / сост.: О. В. Буцко, Т. В. Вронская, Л. В. Кондратенко. Киев : Политиздат Украины, 1985. 618 с.
816. Филиппов И М. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/FFF/06111.asp> (дата звернення: 25.06.2020).
817. Центральный Комитет КПСС, ВКП(б), РКП(б), РСДРП(б) : ист.-биограф. справ. / сост.: Ю. В. Горячев. Москва : Парад, 2005. 496 с.
818. Цинев Г. К. *История отечественных спецслужб и правоохранительных органов*. URL: http://shieldandword.mozohin.ru/personnel/zinev_g_k.htm (дата звернення: 01.06.2020).
819. Череп В. І. *Довідник: Офіційна Україна сьогодні*. URL: <http://www.dovidka.com.ua/user/?code=51440> (дата звернення: 28.06.2020).

820. Чернев А. Д. 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Компартии в лицах и цифрах : справочник. Москва, 1996. 336 с.
821. Чернявский В. И. *Архив Александра Н. Яковлев.* URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1006139/22> (дата звернення: 21.07.2020).
822. Чернявский В. И. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/ChCC/04599.asp> (дата звернення: 21.06.2020).
823. Чумаченко Г. А. *Архив Александра Н. Яковлева.* URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/almanah-dict-bio/1016356/22> (дата звернення: 21.06.2020).
824. Чумаченко Г. А. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991.* URL: <http://www.knowbysight.info/ChCC/05217.asp> (дата звернення: 21.06.2020).
825. Щёлоков Н. А. *Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898–1991 гг.* URL: <http://www.knowbysight.info/ShchSS/00778.asp> (дата звернення: 21.06.2020).

III. Автореферати дисертацій та дисертації

826. Kulick, Orysia Maria. *When Ukraine Ruled Russia: Regionalism and Nomenklatura Politics after Stalin, 1944–1990.* Doctoral dissertation. Stanford, 2017 – Режим доступу: <https://purl.stanford.edu/zd305kn5915>.
827. Алексеенко И.А. Социально-историческая характеристика региональной политической элиты Алтайского края: (1960-е-1991 г.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук : 07.00.02 / Алексеенко Иван Андреевич ; [Алт. гос. ун-т]. – Барнаул, 2011. – 21, [1] с.

828. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: процессы формирования и тенденции развития: (Ист.-политол. анализ): Автореф. дис. ... д-ра полит. наук / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 1998. – 56 с.
829. Коновалов А.Б. Формирование и функционирование номенклатурных кадров органов ВКП(б)-КПСС в регионах Сибири : 1945—1991 : автореферат дис. ... доктора исторических наук : 07.00.02 / Кемеров. гос. ун-т / Александр Борисович Коновалов. — Кемерово, 2006. — 54 с.
830. Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985-1991 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кузьменко Юлія Володимирівна ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. - Чернігів, 2012. - 19 с.
831. Мохов В.П. Эволюция региональной политической элиты России: 1950—1990 гг. : автореферат дис. ... доктора исторических наук : 07.00.02 / Гос. академия сферы быта и услуг. – Москва, 1998. – 43 с.
832. Сельцер Д.Г. Политическая трансформация номенклатурной организации власти в России (субрегиональный уровень, 1985—2005 гг.): Автореферат дис. ... докт.полит. наук. / Сельцер Дмитрий Григорьевич – М.; Тамбов: Изд-во Тамбовского гос. ун-та, 2007. – 43 с.
833. Хлевнюк О.В. Политбюро ЦК ВКП(б) в 1930-е годы механизмы политической власти в СССР: автореферат дис. ... доктора исторических наук : 07.00.02 / МГУ. – Москва, 1996. – 44 с.
834. Шелеп Ю.І. Партійна номенклатура в Українській РСР у 1970-х - першій половині 1980-х років [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Шелеп Юлія Ігорівна ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. - Львів, 2016. - 20 с.
835. Штейнле О.Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945 - 1953 рр.: особливості формування та функціонування : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Ф. Штейнле; Запоріж. нац. ун-т. - Запоріжжя, 2010. - 20 с.

836. Шумской А.В. Региональная политическая элита РСФСР в 1950-е – начале 1960-х гг.: процесс становления и эволюции (на материалах Челябинской области) : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук : 07.00.02. / Шумской Андрей Викторович – Челябинск, 2010. – 23, [1] с.
837. Якубець О.А. Політична біографія В. В. Щербицького у контексті історії України (1918-1990 рр.) : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.А. Якубець ; наук. кер. Ю.І. Шаповал ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2017. – 22 с.